

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**TÜRK FELSEFESİNİN OLUŞUM SÜRECİNDE KÂŞGARLI
MAHMUD VE DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK ADLI ESERİNİN YERİ
-FELSEFEYİ ANADOLU'DA YURTLANDIRMAK BAĞLAMINDA
BİR İNCELEME-**

Yüksek Lisans Tezi

Nalan EMEKTAR

ÇORUM - 2022

**TÜRK FELSEFESİNİN OLUŞUM SÜRECİNDE KÂŞGARLI MAHMUD VE
DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK ADLI ESERİNİN YERİ
-FELSEFEYİ ANADOLU'DA YURTLANDIRMAK BAĞLAMINDA BİR
İNCELEME-**

Nalan EMEKTAR

**Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mevlüt UYANIK

Çorum -2022

KABUL VE ONAY

Nalan EMEKTAR tarafından hazırlanan “*Türk Felsefesinin Oluşum Sürecinde Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk Adlı Eserinin Yeri -Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırmak Bağlamında Bir İnceleme-*” adlı tez çalışması .../.../20.. tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

(Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU) (Başkan)

(Prof. Dr. Mevlüt UYANIK) (Danışman)

(Prof. Dr. Aygün AKYOL)

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararı ile Nalan EMEKTAR'ın Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Muhammed Asif Yoldaş

Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Nalan EMEKTAR

**TÜRK FELSEFESİNİN OLUŞUM SÜRECİNDE KÂŞGARLI MAHMUD VE DÎVÂNU LUGÂTİ'T-
TÜRK ADLI ESERİNİN YERİ**

-FELSEFİYİ ANADOLU'DA YURTLANDIRMAK BAĞLAMINDA BİR İNCELEME-

Nalan EMEKTAR

0000-0002-6004-6866

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2022

ÖZET

Sürekli bir gelişme, yenileşme ve ilerleme içinde olan dünya medeniyetleri, son yüzyılda ortaya çıkan arkeolojik buluntular ve günümüze ulaşan yaklaşık bin yıllık el yazması eserlerle yönünü Doğu'ya/ Orta Asya'ya dolayısıyla Türk dünyasına çevirmiştir. Bununla birlikte dünya tarihinin Türk tarihinden, Türk tarihinin de dünya tarihinden ayrı düşünülmemeyeceği görülmüştür. Bizim de amacımız, Orta Asya/ Türkistan/ Türkeli/ İç Asya'dan getirdiğimiz felsefi birikimle Anadolu/ Küçük Aya'da bulduklarımızı harmanlayarak "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" projesi özelinde bir Türk Felsefesinin imkanını ortaya koymaktır. Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak için insanlık düşünce tarihinde Aristoteles'ten sonra ikinci öğretmen olarak görülen Türk-İslam düşüncesinin önde gelen filozofu olan Fârâbî'nin "İlimlerin Sayımı" adlı eseri ve dil- düşünce- mantık irtibatını önceleyerek başlamayı, yöntem belirleme açısından, uygun gördük. Sonrasında da Türkçe ve/ya Türk felsefesinin kurucu metinleri olarak Orhun Abideleri (7.yy), Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk(1072), Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig, (1069) Edip Ahmet Yükneki'nin Atabet'ül Hakayık(12.yy), Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet (13.yy) adlı eserleri ve Dede Korkut Kitabı'nı bu bağlamda uygun gördük. Türk tarihi ve coğrafyasında devamlılık halindeki Türk düşüncesi ve Türk kültürünü, dünyaya evrensel mesajlar verebilecek bir güçte, felsefenin diliyle anlatmanın imkânı doğabilir diye düşündük. Felsefenin medeniyet ve kültür ile ilişkisini inceleyebileceğimiz ve tüm kültür öğelerini bünyesinde barındıran ilk Türkçe sözlüğümüz Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserini inceledik. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, XI. yüzyılda Araplara Türkçeyi öğretmek ve onlara Türk kültürünü tanıtmak için yazılmış bir eserdir. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ancak açıklamalar Arapça yapılmıştır.

Eser sadece bir sözlük değil, kitabı ilk keşfeden Ali Emiri'nin ifadesiyle "Türkistan Ülkesi" dir. Sözlük olmasının yanında dönemin kültür öğelerini, giyim kuşam, yeme içme, atasözleri, sagular, hayvan besleme, yemek tarifi, otacılık gibi günlük hayata dair birçok bilgi, ayrıca hikmet, bilgi, varlık çerçevesinde oluşturdukları felsefi birikimi anlayabileceğimiz şiirler ve sözler, dünyanın ilk haritalarından sayabileceğimiz ve ilk olarak Japonya'nın da gösterildiği ve Kaşgarlı'nın kendi renklendirerek gerçeğe yakın çizdiği bir dünya haritasının da olması eseri eşsiz bir hazine yapar. Eserle ilgili ayrıntılı sözcük ve anlam çalışması sonucunda gördük ki günümüze hiçbir değişime uğramadan gelen veya süreç içinde olağan değişim yaşayan ama anlam olarak değişmemiş onlarca sözcük, atasözü, şiir, görenek, yemek vb. günümüze ulaşmıştır. Sonuç olarak Atatürk'ün dediği gibi "Türk çocuğu, atalarını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır."

Anahtar Kavramlar: Türkistan, Türkiye, Türk Felsefesi, Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk.

Bilim Kodu: 60207

**THE PLACE OF KAŞGARLI MAHMUD AND DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÛRK IN THE FORMATION
PROCESS OF TURKISH PHILOSOPHY**

-A REVIEW OF HOUSING PHILOSOPHY IN ANATOLIA-

Nalan EMEKTAR

0000-0002-6004-6866

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE EDUCATION INSTITUTE

Master's Thesis

January 2022

ABSTRACT

World civilizations, which are in a continuous development, innovation, and progress, have turned their direction to the East/Central Asia, and thus to the Turkish world, with the archaeological finds that emerged in the last century and the manuscripts of nearly a thousand years. However, it has been seen that world history cannot be separated from Turkish history and Turkish history cannot be considered separately from world history. Our aim, too, is to reveal the possibility of a Turkish Philosophy in the context of the “Reterritorialization of Philosophy in Anatolia” project by blending the philosophical knowledge we brought from Central Asia/ Turkestan/ Turkeli/ Inner Asia with what we found in Anatolia/ Little Aya. In order to re-territorialize philosophy in Anatolia, we thought it fit to start by prioritizing the work of Fârâbî, the leading philosopher of Turkish-Islamic thought, who is seen as the second teacher after Aristotle in the history of human thought, and the language-thought-logic connection, in terms of determining the method. Afterwards, the Orkhon Monuments (7th century), as the founding texts of Turkish and/or Turkish philosophy, were written by Mahmud of Kashgar. *Dîvânu Lugâti't-Türk* (1072), by Yusuf Has Hajib Kutadgu Bilig, (1069) Edip Ahmet Yukneki Atabet'ül Hakayık (12th century), Ahmed Yesevi's *Divan-i Wisdom* (13th century)) his works and *The Book of Dede Korkut* that we found them appropriate in this context. We thought that it would be possible to explain Turkish thought and Turkish culture, which is in continuity in Turkish history and geography, with the language of philosophy, with a power that can give universal messages to the world. We have examined the work of Kasgarli Mahmud's *Dîvânu Lugâti't-Türk*, our first Turkish

dictionary, in which we can examine the relationship of philosophy with civilization and culture, and which includes all cultural elements. *Dîvânu Lugâti't-Türk* is a work written in the 19th century to teach Turkish to the Arabics and to introduce them to Turkish culture. . It was written in Karakhanid Turkish, but the explanations were made in Arabic. The work is not just a dictionary, but in the words of Ali Emiri, who first discovered the book, it is the "Country of Turkistan". In addition to being a dictionary, much information about daily life such as clothing, eating and drinking, proverbs, sage, animal nutrition, recipes, herbalism, as well as poems and sayings that we can understand the accumulation they created within the framework of wisdom, knowledge and existence, we can regard as the first maps of the world. And the fact that there is a world map, first of which Japan is shown, and drawn by Kashgar's own color and close to reality, makes the work a unique treasure. As a consequence of the detailed word and meaning study about the work, we have seen that there are dozens of words, proverbs, poems, customs, food, etc. that have reached the present day without any change or that have undergone normal changes in the process but have not changed in meaning. As a result, as Atatürk said, "As Turkish children get to know their ancestors, they will find strength in themselves to do bigger things."

Key Terms: Turkistan, Turkey, Turkish Philosophy, Kasgarli Mahmut, Divanu Lugati't-Turk.

Science Code: 60207

TEŐEKKÖR

Öncelikle Türk Dünyasına bıraktığı bu hazine için dil atamız Kaşgarlı Mahmut'a, elimize ulaşamayan diğer kitabının ulaşmasını umut ederek minnetlerimi sunuyorum, ruhu şad olsun. Çalışmamın hazırlanmasında mesai saati gözetmeksizin tüm içtenliği ve sevecenliği ile engin tecrübe, birikim ve emeğini teklifsizce aktaran çok değerli hocam Mevlüt Uyanık'a; güler yüzünü, emeğini, sabrını asla esirgemeyen kıymetli hocam Aygün Akyol'a; tez yazım aşamasında kaynak temini ve teknik konularda katkı sağlayan Bilgehan Tozlu ve kıymetli arkadaşlarıma; desteğini, emeğini ve güvenini esirgemeyen her zaman yanımda olan can yoldaşım Gürcan Emektar'a; sırtımı yasladığım en büyük dağ, anneme ve bana tarih sevgisini ilk aşıl原因an tarih öğretmenim babama ve minik yürekleriyle beni destekleyen, sabırlarının sınırlarını zorlayan kızlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Nalan EMEKTAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR VE SEMBOLLER	xi
GİRİŞ	1
A. Tezin Adı.....	1
B. Konusu.....	1
C. Amacı.....	2
D. Önemi.....	3
E. Yöntemi.....	3

1. BÖLÜM

FELSEFİYİ ANADOLU'DA YENİDEN YURTLANDIRMAK: TÜRKİSTAN TÜRKİYE İRTİBATININ JEO-FELSEFE OLARAK OKUNMASI

1.1. Türkistan Türkiye İrtibatı ve Türk Felsefesinin İmkânı.....	4
1.1.1. Farabi ve İlimlerin Sayımı Adlı Eseri.....	29
1.2. Düşüncenin Coğrafya ile İrtibatı ve Jeo-Felsefe Kavramının Tahlili.....	36
1.3. Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak: Fârâbî Ve İlimlerin Sayımı Adlı Eserinin Tahlili.....	40
1.3.1. Farabi'nin Hayatı.....	41
1.3.2. Hikmet ve Felsefe Özdeşliği.....	47
1.3.3. Dil-Düşünce Mantık İrtibatı.....	48
1.3.4. Belagat/Hitabet/Retorik.....	50
1.3.5. Şiir.....	50

2. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE KAŞGARLI MAHMUT İBN HÜSEYİN BİN MUHAMMED

2.1. Türklerin Müslüman Olma süreçleri.....	53
2.2. Dönemin Edebi ve Kültürel Ortamı.....	56
2.3. Kaşgarlı Mahmut'un Hayatı.....	59
2.4. Türk Felsefesinin Oluşum Süreci ve Dîvânu Lugâti't-Türk.....	62
2.4.1. Türk Felsefesinin Diğer Kurucu Metinleri.....	62
2.4.2. Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig.....	68
2.4.3. Edip Ahmet Yükneki ve Atabet'ül Hakayık Adlı eseri.....	72

2.4.4. Ahmet Yesevi ve Dîvân-ı Hikmet Adlı Eseri.....	73
2.4.5. Korkut Ata ve Kitab-ı Dede Korkut.....	76

3. BÖLÜM

DÎVÂNU LÛGATÎT-TÛRK'ÜN İÇERİK ANALİZİ

3.1. Eserin bulunuşu ve incelenmesi.....	80
3.2. Eserin Özellikleri.....	85
3.3. Dil, Yazım ve Ses Bilgisi Özellikleri.....	88
3.4. Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak Dîvânu Lugâtî't -Türk.....	92
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA.....	101

KISALTMALAR VE SEMBOLLER

Kısaltmalar

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.t.	Adı geçen tez
Akt.	Aktaran
Bk.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
d.	Doğum
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
Ed.	Editör
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
sy.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
Terc	Tercüme
thk.	Tahkik eden
trans.	Translated
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTTC	Türk Tarih Tetkik Cemiyeti
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve Diğerleri

y.e.y

Yayın Evi Yok

Yay.

Yayınları

GİRİŞ

A. Tezin Adı

“Türk Felsefesi'nin oluşum sürecinde Kâşgarlı Mahmud İbn Hüseyin Bin Muhammed ve Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinin yeri: “Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak” bağlamında bir inceleme”

B. Konusu

Türkler sürekli olarak devlet geleneğine sahip en eski milletlerinden birisidir. Kendileri Doğu ve Batı dünyası arasında irtibatı kuran ve bu bölgeleri birbirine bağlayan aynı zamanda yüzyıllarca medeniyet mihveri olan İpek Yolu üzerinde bulunan bölgeleri fethetmişler. Bu fetihler ve İpek Yolu'ndaki hâkimiyetleri ile buldukları dönem ve mekânın şartlarına göre egemenliklerini sağlamışlardır. Ayrıca Türkler, gittikleri her bölgeyi vatanlaştırarak o bölgeyi kendilerine yurt haline getirmişlerdir. Bu nedendir ki dünya siyasî coğrafyası incelendiğinde birçok Türk(eli) ile karşılaşmaktadır. Türklerin Batı'ya doğru göç yolları (Karadeniz üzerinden Balkanlara; günümüz Afganistan-Pakistan hattı üzerinden Ortadoğu'ya ve ana ipek yolu üzerinden Türkistan-Horasan ve Türkiye hatlarına) incelendiğinde bu bölgenin hem eski dönemlerde; hem de günümüzde jeo-politik öneme sahip olduğunu gözlemlemek mümkündür.

Şu an üzerinde bulunduğumuz Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yer olan Anadolu / Ön Asya, kadim dünyanın tam merkezinde yani kavşak noktasında bulunduğundan dolayı tarih boyunca jeo-politik ve jeo-felsefî açıdan önemini sürekli olarak muhafaza etmiştir. Dicle ve Fırat Nehirleri arasında ortaya çıkan ve gelişen Mezopotamya medeniyetleri olan Sümerler, Akadlar, Babiller, Asurlar, Elamlar ve Kassitler, Mısır ve Antik Grek felsefeleri ve medeniyetlerinden etkilenen bir Anadolu uygarlığı mevcuttur. Antik dönem öncesinde Hititler, Frigler, Likyalılar, İyonyalar, Urartular ve Pers medeniyetleri vardı. Büyük İskender Asya kültürü ile İyonya kültürünü bir araya getirerek Helenist bir medeniyet tasavvuru ortaya koydu. Romalılar Büyük İskender'in ortaya koymuş olduğu bu kültüre Afrika verilerini de katarak kadim dünyanın en büyük gücü oldular. Doğu Roma imparatorluğunu 1453 yılında yıkan Türkler buraya Atayurt/Türkistan dedikleri yerden getirdikleri bilgi, bilim ve medeniyet tasavvuruyla yeniden şekillendirdiler. Orhun Abideleri (7.yy), Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*(1072), Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, (1069) Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabet'ül Hakayık*(12.yy), Ahmed Yesevi'nin *Divan*(13.yy) adlı eserleri ve *Dede Korkut Kitabı* bu bağlamda Türkçe ve/ya Türk felsefesinin kurucu metinleri olarak görülebilir.

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*(1072), *Divanu Lügati't-Türk*, “Türk Lehçelerini Toplayan Kitap “ demektir. Eserin tam adı “Kitabu Dîvânî Lügat'it-Türk” . XI. yüzyılda zamanının dil bilimcisi Kaşgarlı Mahmut tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek için yazılmış ilk Türkçe sözlük ve eşsiz bir eserdir. Sadece sözlük değil aynı zamanda metin aralarına

yerleştirdiği şiirler, atasözleri, coğrafi bilgilerle döneminin sosyal, kültürel ve coğrafi yapısına ışık tutan bir ansiklopedi özelliğine sahiptir.

Eserin yazılış yılı 1072-1074 yılları arası olarak bilinir. Ne yazık ki bize ulaşması 1914'leri bulur. İstanbul'da Ali Emirî tarafından bir sahafta bulunmuş ve millî kütüphaneye bağışlanmıştır. Divanü Lügat'it-Türk'ün bugüne ulaşmış tek nüshası, İstanbul Fatih'teki "Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde, Arapça eserler bölümünde bulunmaktadır.

Türkler 8. yüzyılın sonlarına doğru yeni ve büyük bir dini kabule başladılar. Dolayısıyla geleneksel Türk kültürü Müslüman milletlerin kültürleriyle temasa geçerler bu da kelime alışverişini zorunlu kılar. Kaşgarlı bu konudaki görüşünü şöyle dile getirir:

"En açık ve doğru dil, ancak bir dil bilip, Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyenlerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur."

Kaşgarlı tüm Türk boylarını gezerek kullandıkları kelimeleri toplamış ancak hepsini sözlükte yayınlamamıştır. En çok kullanılanları tercih etmiştir.

C. Amacı

Ortaya koymaya çalışmış olduğumuz bu projenin yakın hedefi İslamiyet'ten sonra Türkistan'da üretilen ilk metinleri "Türk felsefesi oluşturmak" membaında okumaya çağırır. "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" dediğimiz proje de Türkistan'dan getirilen felsefi birikim ile Anadolu'da bulduğumuz kadim felsefi tasavvurlarının yeniden okunmasıyla mümkün olabileceğini düşünmekteyiz. Böylece felsefenin medeniyet ve kültür ile ilişkisini inceleyip, Türk tarihi ve coğrafyasında devamlılık halindeki Türk düşüncesi ve Türk kültürünü, dünyaya evrensel mesajlar verebilecek bir güçte, felsefenin diliyle anlatmanın imkânı doğabilir.

Bizlerin Türkistan'dan getirdiklerimiz ve Anadolu'da bulduklarımız; Arap, Fars, Bizans ve diğer kültürler ve felsefeleri içeren birimlerin ortaya koymuş olduğu yeni yapının tahlilidir. Arap, Fars kültürel söyleminin dışında gelişmiş "Türk" aklının Türkistan yani Atayurt'ta ortaya koymaya başladığı felsefi birikimiyle Türkiye'de bulmuş olduğumuz felsefeleri Anadolu'da yani bu coğrafyada yeniden yurtlandırmak istiyor ve bunun "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" dediğimiz proje ile imkân bulabileceğini düşünüyoruz. Bu çalışma evrensel felsefede, öneminden ötürü Türk felsefesine vazgeçilmez bir yer sağlama gayretidir.

Bu noktada "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak projesini İslam felsefesi bağlamında niçin yaptığımızı açıklamak gerekir. Öncelikle Nihat Keklik hocamızın tespitiyle söyleyecek olursak, "Nasıl ki san'at, tarih ve kültürümüzde İslamiyet'in izleri varsa, Türk filozofları üzerinde de aynı izler mevcuttur. Zaten bu sayededir ki yüce milletimiz, bugün kabul edildiği manada felsefe yapabilmıştır. Bu sebeptendir ki Türk san'atı, Türk tarihi ve Türk dili paralelinde Türk Felsefesi de elbette olacaktır ve olmalıdır: Bu gerçeği inkâr etmeye yeltenmek, güneşi balçıkla sıvamaya kalkışmaktan farklı değildir.

D. Önemi

Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmanın yakın hedefi Türk Felsefesinin temel metinlerini incelemek ve günümüz açısından yeniden yorumlamaktır. Bu bağlamda hareket noktamız Atatürk'ün "Türk milleti, geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlakının, ananelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin, kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olduğunu görüyoruz. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir" sözüdür. Çünkü biz, Türk Felsefesinin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi olduğunu iddia ediyoruz. Bu açıdan Divan-ı Lügat-ı Türk adlı eserin analizi Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti kültürel sürekliliği açısından son derece önemlidir.

E. Yöntemi

Bu çalışmada öncelikle konuyla ilgili ilk el kitaplar, makaleler ve kütüphane verileri taranmış, betimleme yöntemi bağlamında okumalar yapılmış, kavramsallaştırma ve içerik analizleri üzerinde durulmuştur. Kavramsal çerçeve olarak "Türk Felsefesinin oluşum sürecinde Kâşgarlı Mahmud İbn Hüseyin Bin Muhammed ve Dîvânu Lügâti't-Türk adlı eserinin yeri Türk Felsefesi merkezli olarak incelenmiş, Türk Felsefesinin oluşumuna katkı yapılması hedeflenmiştir. Böylece "Türk Felsefesi" ifadesinin genel felsefe tarihi içindeki yerine işaret edilmiştir.

Bu çerçevede müzakere açtığımız varsayımlar şunlardır:

1. Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak için Türkistan'dan getirdiğimiz kültürel birikimin en önemli eserlerinden birisi Divan-ı Lügat-ı Türk'tür.
2. Türk Felsefesinin ve Türkçe Düşünmenin klasik metinlerin salt dil açısından değil dönemin sosyo-politik yapısının da yansımalarını barındırdığı dikkate alınmalıdır.
3. Divan-ı Lügat-ı Türk dönemin hâkim dili Arapça 'ya karşı Türkçe'nin üstünlüğünü vurgulamak için kaleme alınmıştır.
4. Bu eser, temelde ilk Türkçe sözlük olmanın ötesinde aynı zamanda metin aralarına yerleştirdiği şiirler, atasözleri, coğrafi bilgilerle döneminin bütün özelliklerini yansıtan bir kültür atlası mahiyetindedir.
5. Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırmak ve Türk Felsefesinin Teşekkülü açısından bu eserin tahlili günümüz felsefe dünyasına katkıda bulunacaktır.

1. BÖLÜM

FELSEFEYİ ANADOLU'DA YENİDEN YURTLANDIRMAK: TÜRKİSTAN TÜRKİYE İRTİBATININ JEO-FELSEFE OLARAK OKUNMASI:

1.1. Türkistan Türkiye İrtibatı ve Türk Felsefesinin İmkânı

Dünya oluştuğu gündən bu yana sürekli bir gelişim ve değişim içindedir. İnsan türünün oraya çıkmasıyla bu süreç farklı bir boyut kazanmış, nüfusun artmaya başlaması, yiyecek ve barınma ihtiyacı, doğaya karşı mücadele ve hayatta kalmaya çalış, ister istemez insanlar arasındaki ilişkiyi arttırmış bu da iletişimi zorunlu kılmıştır. Zamanla bu zorunluluğun ihtiyaca dönüşmesiyle önce konuşma sonra yazı eklenerek insanlığa yeni bir kapı açmış ve bu kapı insanlığın ve tarihinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Biz şimdilik bu gelişim sürecinin yaklaşık 5000 yıllık geçmişini biliyoruz. Hali hazırda devam eden Urfa Göbeklitepe ve çevresinde devam eden arkeolojik kazılar tamamlandığında bu tarihin uzaklaşacağı bir gerçektir.

İnsan nüfusunun artmasıyla ister istemez yaşam zorlaşmaya ve günlük ihtiyaçlar da artmaya başlamıştır. Zorluklar, mücadeleyi ve yeni arayışları beraberinde getirmiştir. İlerleyen zamanlarda yaşanacak yeni yerler arayışına geçilmiş, uzun, birbiri ardına gelen ve tüm dünya uluslarını etkileyen göçler başlamıştır.

Bir milletin, ulusun, kavmin, topluluğun göçü dediğimizde sadece harita üzerinde gördüğümüz bir yer değiştirme akla gelmemelidir. Göç dediğimizde top yekûn bir hareket söz konusudur. Bu hareket hem maddi hem manevidir. Beden göç ederken bunun yanında dil, kullanılan alet, araç-gereç, yiyecek ve içecekler, duygular, şiirler, savlar, sagular ve birçok manevi unsur göç eder. O yerin geleceği göç eder. Hepsini toparlayacak olursak kültür göç eder. Geriye de bizden yine göçerken götürdüklerimiz kalır.¹

Türkçede çok eski zamanlara dayalı, tarım, hayvancılık, zanaat, madencilik gibi konularla ilgili bir terminolojinin olması Türklerin göçebeliklerinin uygarlığa açık olduğunun bir göstergesi olarak kabul görür. Bu bağlamda da Türk göçebeliğini ilkel ve basit saymamak kendine özgü bir yapı olarak değerlendirmek daha doğru olur.²

Biz de konumuz gereği Türkistan'dan Türkiye'ye yapılan göçlerle birlikte Anadolu'da hazır bulduğumuz mirasın harmanlanarak dil ve kültürümüze kattıkları konusunda bir incelemede bulunacağız.

Türklerin tarih sahnesine ne zaman çıktığıyla ilgili sorular hâlâ netlik kazanmamıştır ancak nerede yaşadıklarıyla ilgili bilgiler, öncelikli Çin kaynakları olmak üzere, yapılan arkeolojik

¹ Mevlüt Uyanık, "İnanç, Ruh ve Aidiet Eksenine Göç", Diyanet Aylık Dergi, (186, Haziran), 2006, 36, a.mlf, "Küreselleşme Olgusu ve İpek Yolu Medeniyetinin Yeniden Dirilişi", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18-19) 2013, 104-131.

² Erol Göka, *Türkün Göçebe Ruhü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 33.

kazılar, döneminde orada yaşayanların anlattıkları, seyahatnameler, edebi eser, destanlar ve efsanelerden yola çıkılarak netlik kazanmasa da günümüze ulaşmıştır.

Türklerin bir kısmı göçebe bir yaşam sürerken bir kısmı da Hunlar ve Göktürkler gibi yerleşik bir devlet düzeni kurarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bir yandan göçebe yaşam bir yandan geniş bir alanda yaşamış olmaları Türklerle ilgili bilgilere ulaşılmasını zorlaştırırken bilgilerin güvenilirlik sorununu da beraberinde getirmiştir.

Birçok araştırmacı, tarihçi, yazar, Türklerin ana yurduyla ilgili, edindikleri bilgi ve tecrübelerden yararlanarak kendilerince bir yer tahmininde bulunmuşlardır. Bunun nedeni de Türklerin kadim bir geçmişe sahip olmaları ve çok geniş bir alanda varlık göstermiş olmalarıdır. Bu nedendir ki Türk tarihi dünya tarihinden, dünya tarihi de Türk tarihinden ayrı düşünülemez ve değerlendirilemez.

Türklerin anayurdu meselesi de son yıllarda önemini arttırmış, yapılan arkeolojik kazılar, antropolojik ve filolojik incelemeler ezber bozar duruma gelmiştir. Bazı bilim insanları Türklerin anayurdunu Orta Asya kabul ederken bazı bilim insanları son yıllarda yapılan önemli kazı çalışmalarına da dayanarak Türklerin anayurdunu Anadolu olarak tanımlarlar. Cumhuriyetin ilanından sonra başlayan Türk tarihi araştırmaları ışığında Atatürk'ün Tarih Tez'inde de vurguladığı Anadolu'da en az yedi bin yıldır yerleşen yerli Türk halkının varlığının tespitinin de bu konuya işaret ettiğini düşünüyoruz. Atatürk'ün ölümüne kadar araştırmalar bu yönde seyrederken 1938'den sonra bu düşünceler yön değiştirmiştir. Atatürk, dil çalışmalarını da Türkçe üzerine yoğunlaştırarak köylerde kullanılan sözcüklerin derlenmesini istemiş, böylece sözcüklerin korunması adına yararlı bir çalışma başlatılmıştır.³

Bu noktada bahsedilmesini gerekli gördüğümüz konulardan biri de "İskit Devleti'nin bir Türk Devleti olup olmadığı" konusudur. Kısaca değinecek olursak, Atatürk, Türkleri Anadolu'da işgalci gibi gösteren Batı tarih tezine karşı Türklerin barbar olmadığını, 1071'den binlerce yıl önce Anadolu'da bulunan uygar Hattilerin ve İskitlerin Türk olduklarını, Anadolu'nun en az yedi bin yıllık Türk yurdu olduğunu savunarak ve bilimsel veriler ışığında Türk Tarih Tezini hazırlamıştır. 1930 yılında TTTC tarafından hazırlanan lise tarih kitaplarında "İskit Türk İmparatorluğu"⁴ olarak yayınlanan konu başlığı, 1939'da yayınlanan lise tarih kitaplarında "İskit İmparatorluğu"⁵ başlığıyla yayınlanmıştır.⁶

Arkeolojik kazılar ve konuyla ilgili araştırmalar sonuçlanana kadar elimizdeki tarih bilgilerimizle Türklerin anayurdu konusundaki hazır bulunmamızı sağlayacak bilgilendirmelere devam edecek olursak, Türklerin anayurdunun neresi olduğu ve sınırları çizilirken sadece bir alanda çalışan bilim insanlarının görüşleri yoktur. Herkes kendi bilim

---

³ Kurtuluş Güran, *Türk Tarihinin Ana Hatları Kemalist Yönetimin Resmî Tarih Tezi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019), 55.

⁴ T.T.T. Cemiyeti, *Tarih 1, Tarihtenevelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932), 68.

⁵ Şemsettin Günaltay, *Tarih 1* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1939), 41.

⁶ Cengiz Özakıncı, *Kalemin Namusu/1 Türk Savun Kendini* (İstanbul: Otopsi Yay, 2019), 886.

alanı çerçevesinde yaptığı çalışmalar ve incelemeler doğrultusunda oluşturdukları kanaatle bir sınır çizmeye çalışmıştır. Dilbilimciler, sanat tarihçileri, kültür tarihçileri veya Çin kaynaklarından faydalanarak çizen tarihçiler- Türklerin hareketli yaşantısına ve geniş bir alanda yaşam sürdürmelerine rağmen çizilen sınırlar- bölgenin genel konumu ile ilgili bize bilgi verir.

Türlklere ait ilk izler Göktürk yazıtları olarak kabul edilse de bu yazıtları Türk'ün adının geçtiği ilk yazılı metinler olarak değerlendirip izleri, dil, kültür, gelenek, sosyal hayat ve olmazsa olmaz şifahi kültür üzerinden sürmek yerinde olacaktır. Ancak o zaman, yine de tam olmasa da, Türklerin köklerine bir nebze olsun yaklaşmış olacağız. Öyle gözüküyor ki, 21. yüzyılın ilk çeyreğini yaşadığımız bu dönemde Türkçenin kaç yıllık bir geçmişe sahip olduğu ne yazık ki netlik kazanamamıştır.

Belgelerle netleştirilen etimolojik ve kültürel aktarımdan edinilen verilerden hareketle şimdilik 5500 yıllık bir geçmişten söz edebiliriz. M.Ö. 3500 yıl önce Mezopotamya'da yaşamış, sağlam bir kültür ve medeniyete sahip Sümerlerin kullandıkları çivi yazısıyla yazılmış binlerce kil tablet Sümerologlar tarafından çözülüp okunmuştur. Konuyla ilgili incelemeleri sonucunda Osman Nedim Tuna, Sümerce metinler ve eski Türkçe metinler arasında 168 tane kelime benzerliğini karşılaştırmalarla örnelemiştir.⁷ Bu sözcüklerin bir kısmı hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bir sözcüğün zaman içinde ve kültürler arası yolculuğunda ses değişimlerine uğraması çok doğaldır. Dil bilimciler iki dil arasındaki ilişkinin göstergesi olarak üç veya dört sözcüğün ses ve anlam benzerliğini yeterli görürler.⁸

Zamanın şartlarında değerlendirildiğinde tespit edilen kelime sayısı bir kültürel ve dilsel devamlılığı kanıtlar niteliktedir. Yine Sümerlerin Mezopotamya'ya Orta Asya'dan geldiği ve Türk olduklarıyla ilgili konular güncelliğini korusa da araştırmalar şimdilik yeterli olmamakla birlikte bu iki medeniyetin bir dil ve kültür etkileşiminde buldukları inkâr edilemez. Bu doğrultuda birkaç Sümerce-Türkçe sözcük örneklendirelim:

"Sümerce	Eski Türkçe/ Türkçe
mae, men (ben)	men (ben)
di (konuşmak)	ti- (demek)
dingir (tanrı)	tengri (tanrı)
sag (küçük çocuk)	çaga (çocuk)

⁷ Osman Nedim Tuna, *Sümerce ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* (Ankara: TDK, 2020), 49., Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK, 2013), 14-15.

⁸ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 36. "ünsüz+ünlü+ünsüz (CVC) tipinde olmak şartıyla H.K.J. Cowan'a göre sadece üç, J. Greenberg'e göre sadece üç dört kelimenin sesçe ve anlamca örtüşmesi, iki dil arasındaki ilişkinin ispatı için yeterlidir."

kabkagak (sıvı için kap) kap kaçak (kap kacak)

uşub (kuş yuvası) kuş eb (kuş evi)⁹

Sümerce sözcüklerden biri olup günümüze kadar ulaşan ve DLT’de de maddesi bulunan sözcüklerden de bir örnek verelim:

“karınça” karınca (Sümerce)¹⁰

“karınçak” karınca (Oğuzca)¹¹

Görüldüğü üzere bir yazı dili sürekliliği olmasa dahi 7-8 bin yıl önce kullanılan bir sözcüğü bugün anlayabiliyor ve hatta günlük dilimizde kullanıyoruz. Bu da sağlam, güçlü ve kesintisiz bir dil varlığımızı kanıtlar niteliktedir.

Türklerin yazılı kaynaklarına ulaşıncaya kadar tarihlerini birtakım izler üzerinden takip etmek kaçınılmazdır. Bu izler bazen bir mezarın içinde, kullanılan bir araç gereçte ve milletleri birleştiren şifahi (sözlü) kültür ürünlerinde karşımıza çıkar. Şifahi ürünler hak ettiği değeri bulamasa da yazılı belgelerden daha üstündür. Şifahi kültür kaybolmaz, çürümez, eskimez. Bir kavim tarih sahnesinden silinse de şifahi kültür ürünleri dilden dile nesilden nesile aktarılmaya devam eder.¹²

Bu doğrultuda M.Ö. 8. yüzyıllarda Hazar denizinin doğusundan Karadeniz’in ve Kafkasların kuzeyine kadar geniş bir sahada varlık gösteren, batılı kaynakların İskit/skit; doğulu (Çin) kaynakların Hiung-nu şeklinde adlandırdıkları¹³ medeniyet “kendilerine ‘Sakei’(sakey) veya ‘Sakai’ (Sakay) derlermiş. Bu kelime, ‘Su’ anlamındaki ‘Sa’ (aslında Sa, Su kelimesinin farklı bir telaffuzudur) + Kay (Bay veya Bey) kelimelerinden oluşur.”¹⁴

Sakalara ait bir mezarda Türk izlerine rastlanır. 1970 yılında Kazakistan’ın Almatı kentinin yakınlarında Esik Kurganı’nda üzerinde Göktürk yazısına benzeyen 25 yüzyıl öncesine ait Türkçe bir levha bulunur. Levhanın üzerindeki yazı Kazak yazar Olcas Süleymenov tarafından çözümlenir.¹⁵ Bu kurgan bilinen adıyla ve hâlâ gizemini koruyan “Altın elbiseli Adam (Altın Tonglıg Uya / Altın Donlu Prens)” in mezarında bulunmuştur.¹⁶ Ayrıca Altın elbiseli adamın başlığının tepesinde altından yapılmış keçi heykeli vardır. Dağ keçisinin Göktürklerin arması

⁹ Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 35-36.

¹⁰ Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi* (Ankara: TDK, 2020), 8.

¹¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânü Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “karınçak” md., 220.

¹² Olcas Süleymenov, *Kelimenin Şifresi* (İstanbul: TEAS Yayıncılık, 2017), 12.

¹³ Sebahattin Şimşir, *Coğrafyadan Vatana Türkistan’da Türkler*, (İstanbul: post yayınevi, 2019), 37-39.

¹⁴ Mehmet Bayrakdar, *Yunanistan’da Saka Türk’ü Üç Filozof* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 30.

¹⁵ Cemil Kılıç, *Türkçe İbadet* (İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2021), 24. “Khan uya üç otuzı yok boltı. Utugsi tozıltı. / Kağan’ın oğlu 23’ünde öldü. Tozu savruldu.”

¹⁶ Cemil Kılıç, *Türkçe İbadet*, 24.

olduğu ve hanedan üyelerine ait anıtlar üzerinde bu armanın bulunması yine Türk – İskit ilişkisini pekiştirir niteliktedir.¹⁷

İskitlerin sosyal yaşantıları incelendiğinde de Türklerle benzeşen birçok özellik göze çarpar. Bunlar arasında dört tekerlekli arabalarla çekilen keçe evler, kısarak sütünden içki (kıymız), at kültürü, domuz beslememe, şarapla kanı karıştırarak ant içme, ölünün arkasından kulak, burun ve yüz yırtma, sıralanabilir.¹⁸

Birçok yabancı tarihçi de Sakaların Türk olduğundan söz eder. Bunlardan Bizans tarihçisi Menandros 6. yüzyılda “Bugün Türk denilen halk geçmişte Skit/Saka diye anılıyordu.”¹⁹ derken Theophanes Byzantinus, Orta Asya Türklerinden bahsederken : “Türkler eskiden Saka (Sakai) olarak adlandırılıyorlardı.”²⁰ şeklinde dile getirmiştir. Sakalardan günümüze ulaşan en kıymetli eserlerden biri de şifahi kültür ürünü olan bir ağıt/sagu’dur. Saka hükümdarı Alp Er Tunga’nın ölümü üzerine yaktıkları ağıt dilden dile söylenerek 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde Türkçe olarak yazıya geçmiş ve günümüze ulaşmıştır.

Kaşgarlı Mahmut’un *Divanı Lügati’t Türk* adlı eserinde Alp Er Tunga Destanı olarak karşımıza çıkan bu sagunun tamamı günümüze ulaşmasa da Divan’da parça parça dokuz dörtlüğü bulunmaktadır. Dörtlükler hece ölçüsüyle yazılmıştır. Günümüz Türkçesine çevirisi yapılmasa bile dörtlükler anlaşılabilir. Ayrıca dörtlüklerde kullanılan benzetmelerden dilimizin sanılandan daha eskiye tarihlenebileceği açıktır. Yansıttığı duyguların gücü de destanın anlatılabilmesinde etkin rol oynamış ve Türkçenin gücünü bir kez daha göstermiştir. Bu destandan alacağımız parçaları günümüz Türkçesiyle birlikte vererek dilin zenginliği ve günümüz Türkçesine yakınlığının anlaşılmasını önemsiyoruz:

<i>Alp Er Tona Öldi mü</i>	<i>Alper Tunga öldü mü?</i>
<i>i.si.z aju.n kaldı mu</i>	<i>Kötü dünya kaldı mı?</i>
<i>ödlek öçin aldı mu</i>	<i>Felek öcünü aldı mı?</i>
<i>emdi yürek yırtılı.r²¹</i>	<i>Şimdi yürek yırtılır</i>

Destanda yazılanlardan anlaşıldığı üzere dünya beyi olarak görülen Alp Er Tunga’nın tuzak kurularak öldürülmesi Türkler arasında büyük üzüntüye neden olmuş ve yiğitler bu üzüntülerini kurt gibi uluyarak, atlarını yoruluncaya kadar koşturarak, yüzleri sararana kadar ağlayarak göstermişlerdir.²²

¹⁷ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 46.

¹⁸ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 45.

¹⁹ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 45.

²⁰ Mehmet Bayrakdar, *Yunanistan’da Saka Türk’ü Üç Filozof* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 30.

²¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “alp” md., 19.

²² Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 95, 212.

Alp Er Tunga/Tona Alp Er, DLT'de Kaz maddesinde Afrâsiyâb'dır. Kaz da Afrâsiyâb'ın kızının adıdır.²³ Afrâsiyâb, Firdevsî'nin Şehnamesi'nde İran hükümdarı tarafından hile ile öldürülen Saka hükümdarı Alp Er Tunga'dan başkası değildir.²⁴ Bayraktar da Medlerle ilgili yazdığı eserinde Alp Er Tunga'dan Medlerin ve Kayânîlerin son imparatorluk kralı olarak bahsederken başta Zend-Avesta metinleri olmak üzere bütün kaynaklarda Turanî veya Türk olarak anıldığını belirtir.²⁵

Türk Felsefesi'nin kurucu metinlerinden biri olarak saydığımız, Kutadgu Bilig adlı eserinde de Yusuf Has Hacib, Alp Er Tunga /Afrâsiyab'ı Türk beyi olarak anlatır. ²⁶İranlıların ona Afrâsiyab dediğini ve cihana hükmeden seçkin ve yiğit bir eren olduğunu aşağıdaki dizelerle anlatır:

“277 Bu Türk beylerinden adı belli

Tonga Alp Er'dir kutu belli.

279 Ne seçkin ne yüce ne yiğit eren

Dünyada tetik durup bu cihana hükmeden

280İranlılar Efrasiyab der ona

Bu Efrasiyab iller aldı akınlarla”²⁷

Tarihte bilinen ve Orta Asya'da kurulan ilk Türk Devleti, M.Ö. 220 -M.S. 216 yılları arasında hüküm sürmüş olan Asya Hun Devleti'dir.²⁸ Hun adına ilk defa M.Ö. 318'de Çin kaynaklarında Hyung-nu şeklinde rastlanır. Bu tarih Hunlarla ilgili ilk tarihi kayıt olarak bilinir. Hun sözcüğü Türkçede halk anlamına gelen kün sözcüğüyle ilişkilendirilir.²⁹

Hunlar, gelişmiş ordu teşkilatı, savaşçı özellikleri ve yüksek kültürleri sayesinde çok geniş bir alanda varlıklarını sürdürdükleri için tarihte Hun İmparatorluğu adını alırlar. Hunlar, Çin'in kuzey batısında bugünkü Moğolistan bölgesinde kurulmuştur. Dolayısıyla da Çinlerle yakın ilişkiler kurmuş ve mücadeleler vermişlerdir. Hunların Çin'e karşı yaptıkları sürekli akınlar sonucunda M.Ö. 214 yılında Çin İmparatoru Şe-Huang-Ti, aralıklarla, Hun akınlarını durdurmak için kaleleri birleştirerek, günümüze kadar ulaşan 3000 km uzunluğundaki Çin

²³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânü Lugâti't -Türk*, çev., “kaz” md., 409.

²⁴ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 46.

²⁵ Mehmet Bayraktar, *Medler ve Türkler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 146.

²⁶ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*, (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 81 vd, Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 16.

²⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2020), 42.

²⁸ Davut Recep Ergüç, *Ötügen'den Ankara'ya Türk Tarihi* (İzmir: Saray kitapçıları, 1996), 2.

²⁹ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 52.

Seddini yapmışlardır.³⁰ Dönemin şartlarında böylesine uzun surların yapılmasının nedenlerinden biri de Türklerin süvari ordularının çevikliği ve hızlı hareket etme yetenekleri karşısında Çinlerin atlı araba kullanıyor olmalarıdır. Bu da Çinleri, askerini Hunlar gibi giydirip eğitmek zorunda bırakmış ama yine de Hunların askeri başarılarına engel olamamışlardır.³¹ Hiç şüphe yoktur ki burada devreye eldeki imkânların yanı sıra Türk aklı dediğimiz Türk'ün hızlı düşünme, zamanında ve doğru karar verme özelliği ön plana çıkıyor.

Asya Hun Devletinin ilk hükümdarı Teoman'dır. Devletin en güçlü dönemi Teoman'ın oğlu Mete zamanıdır. Mete adı dilciler ve tarihçiler arasında tartışılmalı bir konudur. Ercilesun, Motun adının Çin yazısındaki şeklinin Sinologlar tarafından yanlış okunarak Mete şeklinde söylendiğini ama artık Türk literatüründe kullanımı ve Çince okunuşunun Mao-du(n)/Motun şeklinde düzeltildiğini söyler. Bu sözcüğün Türkçe özgün okunuşu konusunda da farklı görüşlerin olduğunu dile getirerek bunun Bagatur veya Bogatur olması gerektiğini belirtir.³²

Mete/ Motun, Kingan Dağları'ndan İdil Nehri'ne kadar uzanan bölgedeki tüm Türk kabilelerini bir bayrak altında toplamıştır.³³ Yaşamı, yaptığı kahramanlıklar, orduya getirdiği yenilikler, devleti yönetme şekliyle Türkler arasında çok sevilmiş, takdir görmüş bir yönetici olarak milletin hem gönlünde hem zihninde destanlaşmıştır.

Asya Hunlarının Türk diline en önemli katkıları yine bir şifahi kültür ürünü olan Oğuz Kağan Destanı'dır. Destanlar, içinden çıktıkları milletin dilini, kültürünü, sosyal hayatını, askeri başarılarını v.s. birebir yansıttığı gibi dilden dile dolaştığı için doğal yolculuğu sırasında değişime uğrarlar bu da destanlar için olası bir durumdur. Ayrıca olağandışı anlatılar da destanlarda rastlanan özelliklerdendir. Bu özellik destanları ilginç kılarak bu ürünlerin daha çok söylenmesini ve akılda daha kalıcı olmasını sağlar.

Nasıl ki insanoğlu sevdiği, benimsediği, kendi özünden bir şeyler bulduğu bir şairi veya halk kahramanını kendi yöresinde yetiştirmiş sayar ve bunun sonucunda birçok yerde o ozanın veya halk kahramanının mezarı veya türbesi vardır; destanlarda da dönemin tanınmış kahramanları da olayların içine dahil edilebilip farklı destanlarda yaşananlar tek bir destanda toplanabilir. Ercilesun bunu katman (tabaka) olarak adlandırır.³⁴ Oğuz Kağan Destanı'nda da benzeri bir durumla karşılaşırız. Bazı araştırmacılar destanda geçen Oğuz Kağan'ın Alper Tunga olduğunu ve destanın kayıp olan baş tarafının Alper Tunga Destanı olduğunu söylerler.

Oğuz Kağan Destanı'nın bildiğimiz üç varyantı vardır. Konuları itibarıyla birbirine yakın olmakla birlikte gerçeğe en yakın ve en eski olanı 13.-15. yüzyıllar arasında yazıya geçtiği

---

³⁰ Kurtuluş Güran, *Türk Tarihinin Ana Hatları Kemalist Yönetimin Resmî Tarih Tezi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019), 322.

³¹ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005), 15.

³² Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 53.

³³ Kurtuluş Güran, *Türk Tarihinin Ana Hatları Kemalist Yönetimin Resmî Tarih Tezi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019), 321.

³⁴ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 55.

düşünülen Uygur harfli olandır.³⁵ Uygur harfli olan yazmada destanın kahramanı Oğuz Kağan ile Hun Yabgusu Mete/Motun'un aynı kişi olduğu ileri sürülmüş ve hem Çin hem Türk araştırmacılar tarafından da onaylanmıştır.³⁶

Oğuz Kağan Destanı sadece bir kahramanlık hikâyesi değildir. Aynı zamanda Türk'ün yaşam tarzını, inancını, töresini anlatan edebi bir metin niteliğindedir. Destanın başı ve sonu günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan kısmı kadarıyla destanın özetleyip bize yansıttıklarına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Destan Oğuz'un doğumuyla başlar. Doğar doğmaz doğanın kucağına atılır. Olağan dışı özelliklere sahiptir. Annesini bir kez emer. Kısa sürede konuşur, çiğ et yer, ata biner, karşısına çıkan gergedanı tuzağa düşürerek avlar. Bu bölüm Oğuz'un çocukluk gençlik yıllarındaki başarısı ve hayata karşı duruşunu yansıtır. Daha sonra evliliği anlatılır. İlk evliliğini gece gökten inen bir ışık içindeki, kutup yıldızına benzettiği, bir kızla yapar. Bu kızdan, Gün, Ay, Yıldız adında üç oğlu olur. İkinci evliliğini gölün ortasında duran tek bir ağacın kovuğundan çıkan Tanrı kızı dediği ve güzelliğini övdüğü bir kızla yapar ve bundan da Gök, Dağ, Deniz adlarında üç oğlu olur. Bu bölümde anlatılanların da Türklerin Şaman inancında önemli yeri olan gökten kutlu ışığın inmesi ve kutlu ağaç olarak kabul edilen kayın ağacı onun inancının yansımaları olarak gösterilir. Yine çocuklarının adları da Şaman inancına ait kutsal kavramları ifade eder. Destanın devamında Oğuz'un fiziki olarak tanıtımı ve Oğuz'un kendini Uygurların kağanı ilan etmesi gelir. Burada Oğuz'un kendini acun buyruğu olarak görme isteği vardır. Oğuz'un yanında daima ona bağlı erleri ve hep yanında olan bilge veziri Uluğ Türk yine Türk devlet ve hayat anlayışını anlamamıza yardımcı olur. Sonrasında Oğuz'un yaptığı kahramanlıklar anlatılır. Oğuz kazandığı toprakları, Gök Tanrı'ya olan borucunu ödemek, olarak değerlendirir. Bu da onun yurdu ve milleti için yaptıklarını kutsal saydığı bir göstergesidir. Destanın elimizdeki sonunda Oğuz'un, yurdunu evlatları arasında paylaştırışı anlatılır. Burada da yine Türklere ait motifler, ok ve yay, kırk sayısı, bilge kişinin ögüdünün tutulması, gözümüze çarpar.³⁷

Oğuz Kağan Destanı'ndan birkaç beyit örnek olarak vermek istiyoruz:

"İlimizin çadırı yukarıdaki gök olsun

Dünya devletin olsun, halkımız da çok olsun."³⁸

"Nice dostlar güldürdüm,

Ben ödedim çok şükür,

---

³⁵ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*,58.

³⁶ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* 56-57, "En eski Sinologlardan Joseph de Guignes'den (1757) beri ileri sürülmüş ve bilim dünyasında genel kabul görmüştür. Ziya Gökalp de 1925'te basılan *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde Mete (Motun) ile Oğuz Han'ın aynı şahsiyet olduğunu çeşitli karşılaştırmalar yaparak kabul eder."

³⁷ Ali Öztürk, *Çağlar İçinde Türk Destanları* (İstanbul: Tavashlı Matbaacılık, 2000), 135-143.

³⁸ Ali Öztürk, *Çağlar İçinde Türk Destanları*, 147.

Borcumu Gök Tanrı'ya

Veriyorum artık ben, sizin olsun bu yurdum.”³⁹

Oğuz Kağan Destanı'nın tarihi seyri içerisindeki etkileyciliği ve kültürel etkileşim, devamlılık ve aktarımı açık ve net olarak kendini gösterir. Şöyle ki; Türk tarihini ve Oğuz töresini anlatan tüm efsanevî eserlere “Oğuzname” denmiş ve destanda geçen baba-oğul (Tuman – Motun) mücadelesi, Dirse Han oğlu Boğaç Han boyuna ve Manastaki Alman Bet ile Babası arasındaki mücadeleye kaynaklık etmiştir.⁴⁰

Hun / “Hiung-nu Devleti'nde idareci zümre ve hanedanın dili Türkçedir.”⁴¹ Elimizde yazılı kaynak olmadığı için Hunlarla ilgili bilgilere Çin kaynaklarından ulaşabiliyoruz. Yine bu kaynaklardan bize aktarıldığı kadarıyla Hunlara ait birkaç Türkçe sözcük kayıtlara geçmiş ve bazıları da olduğu gibi günümüze ulaşmıştır. Bu sözcüklerden birkaçı şöyledir:

çeng-li (gök)	tengri (gök, tanrı)
pi-te-çen (yazıcı)	bitigçi (yazıcı)
teu-lu / tou-lu (töreye uymak, sadakat)	törü / törö (töre, kanun) ⁴²

Bunun yanı sıra M.Ö. 47 yılında yazılan bir Çin kaynağında adı geçen, “lüks kılıç” anlamındaki “King-luk” kelimesinin M.Ö. 1022 yılında “Hunların eski ecdadının sözü” olarak kayıtlara geçtiğini belirten Z. V. Togan “Fr. HİRT'in bu sözü Türkçede ‘iki yüzlü bıçak’ manasında bugün dahi kullanılan ‘kingirlik’ kelimesiyle birleştirmiş ve bunu ‘tarihte mukayyet en eski Türkçe kelime’ olarak kaydetmiştir.” der.⁴³ Aynı sözcük DLT'de “yitig biç.k”⁴⁴ olarak yer alır.

Hunların varlıklarını sürdürdükleri süre içinde Asya ve Avrupa'nın kültürel tarihinde izler bıraktıkları açıktır. “Çin ile Bizans ve İran arasında ticaretin gelişmesi için etkin bir arabulucu rolü oynamışlar; kervan yollarını koruyarak doğu ve batı arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin sürekliliğini sağlamışlardır.”⁴⁵ Fârâbî'nin “Dili kervanlar taşır.”⁴⁶ sözünden hareketle kervanlarla sadece ticaret yapılmamış. Dilleri olan Türkçeyi de Avrupa'nın içlerine kadar taşıma imkânı bulmuşlardır.

Hunlar Asya ve Avrupa Hunları olarak ikiye ayrılarak göç ve mücadele etmişlerdir. Asya Hunları en parlak dönemini Motun / Mete zamanında yaşamış ve devletin sınırları Japonya'dan İdil'e kadar genişletmiş ve M.Ö. 174 yılında ölmüştür. O öldükten sonra Çinle

³⁹ Ali Öztürk, *Çağlar İçinde Türk Destanları* (İstanbul: Tavaslı Matbaacılık, 2000), 153.

⁴⁰ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 59.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 58.

⁴² Talat Tekin, *Hunların Dili*, (Ankara: Doruk Yayınları, 1993), 60.

⁴³ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 30.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânü Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “yitig biç.k” md., 355.

⁴⁵ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 69.

⁴⁶ Farabi, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 72-76.

mücadeleler devam etmiş, Kuzey ve Güney Hun Devleti olarak ikiye ayrılışlarının ardından Çin baskısına dayanamayan Güney Hun Devleti M.S. 216'da yıkılmıştır. Kuzey Hun Devleti de Çin ve Siyenpilerin baskısıyla çökmüştür.⁴⁷ Avrupa Hanları M.S. 374'te bilinen ilk Hükümdarları Balamir komutasında Hazar ve Aral Gölü'nün arasından batıya göç etmeye başlamışlardır. Göç yolları üzerinde bulunan kavimlerden Ostrogotları ve Vizigotları yenmesiyle Avrupa'nın büyük göç hareketini başlatmış oldular. Kavimler Göçü ile birçok kavim yerinden olup batıya göç etmek durumunda kalmıştır. Nihayetinde Kavimler Göçü İlk Çağın sonu Orta Çağın başı (375) olarak tarihteki yerini almıştır.

Avrupa Hunları en güçlü dönemini Attila zamanında yaşamıştır. İmparatorluğun sınırları Kuzey Buz Denizi'nden Manş kıyılarına kadar genişlemiştir. Özellikle Batı ve Doğu Roma üzerine seferler yapmış, Roma kentlerini ele geçirmeye başlayınca barış istemek zorunda kalmışlardır. Attila'nın, evlendiği gece gizemli bir biçimde ölmesiyle (453) yerine geçen oğulları dış etkenlerin de etkisiyle devletin zayıflamasına sebep olmuş ve Hunlar Karadeniz'in kuzeyine çekilerek oradaki çeşitli kavimlerle karışmışlardır.⁴⁸

Orta Asya' da kurulan ikinci Türk devleti Gök-Türk Devleti'dir. Gök-Türk Devleti aynı zamanda Türk adını devlet adı olarak kullanan ilk devlet olması açısından oldukça önemlidir. 552 yılında kurulmuştur.⁴⁹ Bilinen ilk hükümdarı Bumin Kağan ve başkentleri Ötüken'dir.

Türk tarihinin yazılı olarak belgelenen ilk dönemi olarak bildiğimiz ancak yapılan yeni araştırmalarla daha önceki yıllara ait yazılı kaynakların çıkması Türkçenin tarihlenmesi açısından oldukça umut vericidir. Göktürklerin Türk dili ve kültürüne katkılarını yazılı belgeler üzerinden takip etmeden önce günümüze kadar ulaşan bir sözlü / şifahi kültür eseri olan Ergenekon Destanıyla başlamayı uygun bulduk. Çünkü bu destan güçlenişin, birlik beraberliğin, yeniden doğuşun bir sembolü olarak değerlendirilebilir.

Ergenekon sözcüğü Moğolcadır (Ergene-kon). Ergene "sarp" anlamına gelirken kon "dağ beli, geçit" demektir.⁵⁰

Moğol tarihçisi Reşidüddin tarafından 13. Yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Destanda düşmanları tarafından hile ile yenilen Köktürklerin hayatta kalan hakanın oğlu Kayan ile Yeğeni Nüküz ve kadınlarının kaçarak bir dağ ardı ülkesine ulaşmaları ve burada yaşamaya başlamalarıyla destan başlar. Bu geldikleri ülke aşılmaz dağlarla çevrili fakat verimli çayırılık ve otlakların bulunduğu, hayvan besleyebildikleri bir yerdir. Burada dört yüz yıl kalırlar ancak bir süre sonra buraya sığmazlar ve buradan çıkmanın çarelerini ararlar. Sonunda dağın bir tarafında gördükleri demir madenini eriterek çıkabilecekleri kadar bir yol açarlar ve nihayet buradan çıkarlar. Çıkışlarında onlara yol gösteren, yine Türklere ait bir motif olan ve türeyişi temsil eden bozkurt onlara yol gösterir. Ergenekon'dan çıktıkları gün, kurtuluş bayramı olarak

⁴⁷ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, 70-71.

⁴⁸ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, 72-73.

⁴⁹ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler* (Ankara: TTK, 2019), 1.

⁵⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1 (Ankara: TTK, 2014), 70.

Türklerce kutlanan Nevruz (yeni gün) Bayramı'dır. Her yıl ilkbaharda törenlerle kutlanır. Yapılan törenlerde örsün üzerine konulan kızgın demire Türk hakanı çekici ilk vuran olur ve beyler de rütbelerine göre sırayla vururlar.⁵¹

Nevruz Bayramı halen günümüzde de baharın başlangıcı kabul edilen 21 Mart'ta Türkiye'de ve Türk Cumhuriyetlerinde o günlerden bugünlere hiç kesintiye uğramadan kutlanagelen bir gelenektir.

Gök-Türklerin Türk diline, kültürüne, tarihine, edebiyatına en büyük katkıları, Latin kökenli Türk alfabesinden sonra, işlerliği ve Türkçeye uygunluğu bakımından son derece kullanışlı bir alfabe bırakmalarındır. Bugünkü bilgilerimize göre Türklerce kullanılan ilk alfabadir. Tarih boyunca Türkler kadar alfabe değiştirmiş başka bir ulus ya da Türk dili kadar değişik alfabelerle yazılmış ve yazılmakta olan başka bir dil yoktur. Türkler belgelerle izleyebildiğimiz 1300 yıllık tarihleri boyunca Türk dilinin değişik dönemlerinde Köktürk, Sogd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav alfabeleri gibi başlıca 12 alfabe kullanmışlardır. Bu da Türk dilinin zenginliğinin ve sağlamlığının bir başka göstergesidir.

Göktürk/ Köktürklerin kullandığı alfabenin adlandırılması konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Göktürk Devleti'nin kullandığı alfabeyi kendi adıyla adlandırmak kullanım alanıyla ilgili bilgileri sınırlamanın ve kafa karıştırmamanın ötesine gitmeyecektir. Köktürk alfabesi, Köktürk yazısı gibi kullanımlar bazen yanlış anlamalara yol açmakta ve bu alfabeyle yazılmış bütün metinler sadece Köktürklerden kalmış sayılmaktadır. Oysa Köktürk harfli metinler sadece Köktürklerden kalmış değildir. Bulgar Türklerinden, Avarlardan, Uygurlardan, Kırgızlardan, Türgişlerden, Oğuzlardan, Peçeneklerden ve Kıpçak-Kumanlardan da Köktürk harfli yazıtlar kalmıştır. Köktürk harfli anıt ve yazıtların bulunduğu alan Moğolistan ve Sibiryaya içlerinden Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'a dek uzanmaktadır.⁵² Türk alfabesi terimi de çok geneldir ve bugünkü kullandığımız alfabeyle karıştırılması olası bir durumdur.

Göktürk alfabesinin adlandırılmasında karşımıza çıkan bir diğer kelime de "runik" tir . Özellikle batılı kaynaklarda "eski Türk runik yazısı" şeklinde kullanımlara rastlanmaktadır.

"Bu yazının Batıda runik sıfatı ile nitelendirilmesinin sebebi, harflerinin eski İskandinav kitabelerinde kullanılmış olan ve genellikle "runik alfabe" diye adlandırılan yazının harflerine benzemesidir. "Runik" kelimesi Eski İskandinav (*Old Norse*) dilinde "sır, esrar" anlamına gelen *ruh* isminden türemiş bir sıfattır ve "sır, esrarlı" demektir. Germen kabileleri arasında bu yazıyı bilenler az olduğu için Eski İskandinav yazısı esrarlı, sırlı, gizemli sayılıyor ve runik diye nitelendiriliyordu."⁵³

⁵¹ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, c. 2 (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994), 33.

⁵² Ahmet Bican Ercilesun, *Türk Dili Tarihi* (Ankara : Akçağ Yayınları, 2018), 134.

⁵³ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara : Simurg Yayınları, 1997), 17.

Ortak bir kullanım yayınlanana kadar biz Prof. Aydın'ın adlandırdığı "Türk Runik Alfabeti"⁵⁴ şeklindeki kullanımı tercih ediyoruz.

Göktürk Yazıtları, ünlü Danimarkalı dilci Wilhelm Thomsen tarafından 25 Kasım 1893'te tamamıyla deşifre edilmiş, 15 Aralık 1893'te Danimarka Bilimler Akademisi'nin toplantısında Thomsen keşfini bilim dünyasına duyurmuştur.⁵⁵

Bazı damgalar Türk yaşam tarzındaki bazı unsurlara benzetilir. İncelendiğinde haklı bir iddia gibi gözükse de konuyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Göktürk alfabesinde 34 tanesi ünsüz 4 tanesi ünlü olmak üzere 38 harf /damga/tamga bulunmaktadır. Bazı ünsüz tamgalar kalın ve ince ünlülerle kullanılmasına göre farklı şekil alırlar. Bu nedenle sayıları fazladır. Bazı ünlüler için de ortak tamga kullanıldığı için ünlü sayısı azdır. Ayrıca 8 tane de birleşik sesleri gösteren tamgalar mevcuttur. Bu tamgalar bitişmez. Günümüzdeki kullanıma uygun noktalama işaretleri yoktur ancak sözcükleri birbirinden ayırmak için sözcük aralarına iki nokta (:) konur. Yazı sağdan sola veya yukarıdan aşağıya yazılır. Rakam yoktur. Sayılar yazı ile yazılır. Büyük küçük harf yoktur. Büyük ünlü uyumu kuralı tam olarak uygulanır. Küçük ünlü uyumunda bozulmalar görülebilir.

Türk Runik Alfabetiyle yazılan Orhun yazıtlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiyi 2. Bölümde vereceğimiz için tekrara düşmemek adına burada sadece yazıtların alfabetesinden ve dil varlığından bahsetmeyi uygun bulduk.

Toplumların içinde buldukları coğrafi şartlar, kültürlerini, kültürleri de kullandıkları yazıyı ve yazı yazma biçimlerini ve kullandıkları malzemeleri etkiliyor.

Yazı yazmak için belli bir kültür seviyesine gelmek gerekiyor. Bu seviyeye geldikten sonra da yazı için kullanılan malzeme, yazdığınız yazının içeriği de ona göre değişiyor. Bozkırda göçebe hayat tarzında, ayrıntılı bir yazıya ihtiyaç duyulmamış, yönetici ve çevresi askeri ve siyasi başarılarını anlatmak, iktidar sahibi olmak, elde ettikleri başarıları gelecek nesillere aktarım tavsiyelerde bulunarak tecrübelerini paylaşmak için büyük taş kitabeler yazmış ve yazdırmışlardır. Bu kitabelerde anlatım da kısa ve özündür.⁵⁶

Bu dönemde Türkler duygu ve düşüncelerini anlatmak için sadece sözlü edebiyat ürünlerini ve yazıtları kullanmamışlardır. Onların da kendilerine göre, şartları dahilinde ve kendilerinden önceki devletlerden aldıkları birikim ve ilhamla oluşturdukları bir kültür ve sanat birikimleri vardır. Bu birikimlere Türkler için önemli olan balballar yani mezar taşlarına yaptıkları ve kültürlerini yansıtan at figürü, atın üstünde verilen mücadeleyi anlatan çizimler öncülük eder. Yine mezarların içerisinden çıkarılan metal, gümüş, altın eşyalardaki desenler de bu dönemin sanatıyla ilgili bilgiler verir.

⁵⁴ Erhan Aydın, *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar* (İstanbul: Bilge Kültü Sanat, 2021), 27.

⁵⁵ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, 21.

⁵⁶ Şinsi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 16.

Türklerin kendilerine ait bandolarının olduğundan Çin kaynakları söz ediyor. Göktürk ve Uygur bandolarında davul ve birçok müzik aletinin varlığından da söz edilir. Bozkır kültürünün olmazsa olmaz folklor öğelerinden kopuz da bu dönemde yerini alır.⁵⁷

Kültür aktarımında ve bu aktarımın takibinde yazlı eserlere ulaşılmasa bile dönemin müziği bize rehber olacaktır. Çünkü hem göze hem kulağa hem gönle hitap eden tek türdür diyebileceğimiz müzik kolay kolay hafızamızdan silinmediği gibi üzüntümüzün de sevincimizin de coşkumuzun da tercümanıdır.

Göktürklerin dili tabii ki abidelerde yer alan sözcüklerden ibaret değildir. Abidelerde kullanılan sözcükleri saydığımızda tekrar edilenler hariç yaklaşık yedi yüz sözcük vardır. Yazıtlarda geçmeyen ancak günlük hayatta kullandıkları, ihtiyaçlarını karşılayan, iletişimlerini sağlayan veya dönemin kültürünü yansıtan birçok sözcük vardır. Hatta bunların büyük bir kısmının günümüze kadar ses değişimine uğramadığı görülür. Bu sözcükler, dil ve kültür aktarımı ve takibi açısından önemlidir. Aşağıda verdiğimiz örneklerle konu somutlaşacaktır. Özellikle sayılar, yiyecekler ve birtakım ritüellerle ilgili eylemlerin neredeyse aynen kullanılması aradan geçen zamana rağmen genelde dilin özelde Türkçenin gücünü gösterir.

Sayılar olağan seyri içinde bir iki ses değişimiyle şöyledir:

“bir, iki, üç (Sümerce de aynıdır), dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi...”⁵⁸ Gök-Türk yazısını anlatırken de belirttiğimiz üzere henüz rakam yoktur.

“Yaş (yaş, ömür), ölüğ (ölü), tirig (diri), bilge (derin ve geniş bilgili), eb (ev, çadır), bark (ev, bina), kapıg (kapı), eşük (eşik), ton (elbise), bediz (resim, süs), Tenri (tanrı), Umay (tanrıça), yuyka (yufka, ince), yımşak (yumuşak), törü- (türemek)...”⁵⁹ bu sözcükler de günlük hayatta kullandıkları ve bizim de halen işlek olarak kullandığımız sözcüklerdir.

Anadolu ağızlarında ve Eski Anadolu Türkçesinde, Batı Türklerinin Göktürklerle kuvvetli bağını ortaya koyan birçok dil malzemesi olduğunu dile getiren Gündoğdu, “miş’li geçmiş zaman(tanık olunmayan/ öğrenilen geçmiş zaman)eki” nin günümüz Türkçesinde kullanıldığı gibi Orhun yazıtlarında da körmüş, olurmuş, ıdmış, birmiş şeklinde yoğun olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılıp Doğu lehçelerinde kullanılmayan “kendi” dönüşlülük zamiri yazıtlarda birçok yerde kullanılmış; bazı yerlerde de “kendi” dönüşlülük zamirinin yerine aynı anlama gelen “öz” dönüşlülük zamiri kullanılmıştır. Bu kullanım şekli Doğu Türk Lehçelerinde halen yaşamaktadır.⁶⁰

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2019), 328.

⁵⁸ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 190.

⁵⁹ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 189-191.

⁶⁰ Abdullah GÜNDOĞDU “Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (Göktürklerden Osmanlılara)”, *“Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konulu*

Bu örneklerden ve yazılanlardan hareketle yazıtlarda kullanılan cümleler, çok anlamlılık, soyutluk, dilbilgisi kuralları gibi özellikleri de kattığımızda Türk dilinin geçmişinin 7.- 8. yüzyıldan daha önceye dayandığını söylemek hiç de zor değildir.

Burada Türk adının millet adı olarak kullanıldığı ilk Türkçe metnin Orhun Yazıtları olması dolayısıyla Türk sözcüğünün anlamı ve kökeni üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Orhun yazıtlarında sözcüğün iki türlü yazımıyla karşılaşırız. Köl Tigin Yazıtı'nın güney yüzünün ilk cümlesinde sözcük "Türük" şeklinde yazılmıştır:

"tenriteg tenride bolmış türük bilge kagan bo ödke olortum."⁶¹

Tonyukuk Yazıtı'nın 1. Taş batı Yüzünde "Türk" şeklinde yazılmıştır:

" türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrılı kanlantı kanın."⁶²

Göktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde Türk sözcüğü millet adı olmanın yanı sıra "güç, kuvvet, olgunluk anlamlarında sıfat olarak kullanılmıştır."⁶³

6. yüzyılın ortalarında rastlanan Çin kaynaklarında Türk adı "Tu-kü-e (Turyu)" şeklinde geçer. Bu adın da eteklerine kamp kurdukları dağın miğfere benzemesi ve sözcüğün Moğalca "tugulga" (miğfer anlamında) sözcüğüyle ilişkilendirildiği söylenir.⁶⁴

DLT'de Türk sözcüğü farklı anlamlarda karşımıza çıkar. Kaşgarlı, Türk maddesinde Nuh'un oğlunun adı olarak belirtip bu adın onlara Allah tarafından verildiğini yazar ve bunu bir hadis ile açıklar. Kaşgarlı'nın şeyh, imam ve Zahid Hüseyin bin Xalef el- Kaşgarı'den aktardığı hadis şöyledir:

"Benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) musallat ederim."⁶⁵

Bu maddede belirtilen şekliyle Türklere bir üstünlük yüklendiği açıktır. Aynı eserde yine başka bir Türk maddesinde de yukarıdaki anlamından tamamen farklı, edat olarak ve meyvelerin olgunlaşma zamanının ortası anlamında kullanılmıştır:

"Türk üzüm ö.di, üzümün olgunlaşma vaktinin ortası" ⁶⁶ şeklinde kullanılmış ancak bu kullanımın devamlılığı olmamıştır.

III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu"(Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: Ankara: 2010), 409- 415.

⁶¹ Ben Tengriteg Tengiride bolmuş Türk Bilge Kağanım. Bu zamanda tahta oturdum. Erhan Aydın, *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 74.

⁶² Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 93.

⁶³ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırma* (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 35.

⁶⁴ Hüseyin Tekinoğlu, *Göktürkler* (İstanbul: Kamer yayınları, 2018), 16-17.

⁶⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), "Türk" md., 151.

⁶⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu , 151.

Berthold da Türk kelimesinin Orhun Türkleri gibi Oğuz neslinden gelen ve Avrupa'da yalnız Selçuk ve daha sonra Osmanlı Devleti'ni kuran kavim için kullanıldığını söyler.⁶⁷

Türk sözcüğü Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulup tekrar bir devlet adı olarak kullanılana kadar Göktürklerin yıkılması ve devam eden süreçte Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte Türk ırkına mensup olan herkesin Türk olarak adlandırıldığını görüyoruz.

Nihayetinde 1982 T.C. Anayasası'nda Türk, Türk Devleti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes olarak tanımlanır.⁶⁸

745 yılında Basmıl ve Kırgız ittifakıyla yıkılan Gök-Türk Devleti'nin yerine Ötüken'de Uygur Devleti kurulmuştur. Başkenti Ordu-balık şehridir ve ilk hakanı Kutlug Bilge Kül'dür.

Uygurlarda da sözlü edebiyatın devam ettiği görülür. Tamamı günümüze ulaşmasa da kaybolan parçaları olsa da destanlar, içinden çıktığı milletin özüdür, yansımasıdır. İçinde olağanüstü öğeler barındırsa da her bir öğede inanç, dil, kültür kırıntıları mutlaka bize yol gösterir. Uygurlardan da günümüze ulaşan destanlar vardır. Bunlardan biri de Türeyiş Destanı'dır.

Türeyiş Destanı, güzel kızlarını kimseyle evlendirmeye layık görmeyen hakanın Gök Tanrı'ya yalvarmasıyla Gök Tanrı'nın bozkurda dönüşüp hakanın kızlarıyla evlenmesi sonucu doğan çocukların Uygurların soyunu oluşturduğunu anlatan destandır.⁶⁹

Uygurlara ait ayrıca Göç Destanı ve Çeştani Bey Hikayesi de günümüze ulaşan sözlü ürün örneklerindedir.

Uygurlar bir dönem Türk runik alfabesini kullanmışlar ve Göktürk geleneğince yazıt dikmişlerdir. Prof. Aydın'ın değerlendirmesiyle bu yazıtlardan dört tanesi, Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, kağanlık yazıtı, diğerleri de Göktürk ve Uygur kağanlığı döneminde Uygurlar tarafından dikilen yazıtlardır. Moğolistan'da olan bu yazıtlar az sayıda olsa bile Göktürk tarihine kaynaklık etmekle birlikte Göktürk yazıtlarında kullanılmayan sözcüklerin söz varlığına kazandırılması ve bir kültür ögesi olarak çocuklarını evlendirme, evlenme ve başlık verme geleneğinin örneklerini bu yazıtlarda görüyoruz:

“inim yeti urım üç kızım üç erti ewlwdimoglumın

kızımın kalınsız bertim marıma yüz er torug (ber)tim”⁷⁰

Uygurlar, çevre medeniyetlerle sıkı ilişkiler içine girmişler ve bu da onların din, dil, kültür etkileşimini hızlandırmış ve çoğaltmıştır. Bu etkileşimin iyi tarafları olduğu gibi olumsuz

⁶⁷ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulûsi Özdem (Ankara: TTK, 2019), 24.

⁶⁸ T.C. Anayasası (İstanbul: Kapsam Yayınları, 2021), 66. md., 36.

⁶⁹ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, c. 2 (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994), 50.

⁷⁰ Erhan Aydın, *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar* (İstanbul: Bilge Kültü Sanat, 2021), 120-121. “Kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi. (Onları) evlendirdim. Çocuklarımı kızımı başlıksız verdim. Hocama yüz kişi (ve) doru atlar takdim ettim.”

sonuçları da olmuştur. Özellikle buldukları konum gereği İpek Yolu ticaretine dahil olarak Çin ve Bizans arasında kervanlarla gidip gelirken kendi kültürlerini, dillerini, sanatlarını da taşıyorlardı.

Bu dönem ayrıca Uygurların dinlerini değiştirdikleri dönem olmuştur. Bir milletin din değiştirmesi demek sosyal, siyasi, günlük yaşantı, sanat, dil ve alfabe... gibi birçok alanda köklü değişimlerin yaşanması anlamına gelirken bir taraftan dil varlığını zenginleştirir çünkü yeni din ve inanç yeni dini terimlerin öğrenilmesi ve dile kazandırılması demektir. Günümüzde de örneğini açıkça gördüğümüz üzere doğruluğu tartışılabilir da toplumun dili dinine göre şekil alır.

Uygurlar, Böğü kağan'ın 762'de Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmesi sonucu Maniheizm Uygurlar arasında yayılmıştır.⁷¹ Uygurlar dinlerini değiştirdikten sonra alfabelerini de değiştirmişlerdir. Bir süre Manihey ve Sogd Alfabetesini kullanmışlar ve 8. yüzyılın ortalarından itibaren kendi geliştirdikleri Uygur alfabetesini kullanmaya başlamışlardır. Göktürk alfabetesinden sonra Türklerin uzun süre ve geniş ölçüde kullandığı alfabadir.

Uygur alfabesiyle yazılmış eserlerin çoğunluğu dini metinlerdir ve bunların en eskileri Maniheizimle ilgilidir. Bu metinlerin çeviri olduğu düşünüldüğünde yeni inançlarını ve dinlerini kendi alfabeleriyle okuma ve anlama çabaları dönemin bilgelik seviyesini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Uygur alfabesi Türkçenin yazımı için uygun olmadığı halde Türkler tarafından 8. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl başlarına kadar çok uzun bir süre kullanılmıştır.⁷² Uygur alfabesi Soğd alfabetesinin hızlı ya da işlek türünden çıkmıştır. 18 harften oluşur. Sağdan sola doğru yazılır. Satırlar birbirine paraleldir. Son devirde satırlar diklemesine ve soldan sağa doğru devam eder. Noktalama işaretleri; nokta, iki nokta, nadiren de ikiden fazla noktadır. Uygur alfabesiyle yazılmış dinî metinler bu alfabenin kullanım alanının çoğunluğunu oluşturur. Türkler Müslüman olduktan sonra da bu alfabeyle eserler vermeye devam etmişlerdir. Bunlardan en önemlileri Kutadgu Bilig ve *Atabetü'l-Hakayık* adlı nadide eserlerin bazı nüshalarıdır.⁷³

15. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Osmanlı sarayında Fatih Sultan Mehmet döneminde Uzun Hasan'a gönderilen mektup Uygur harfleriyle yazılmıştır. Uygur alfabesi 12. yüzyılın ikinci yarısında Uygurlardan Moğollara da geçmiş ve Moğollar dillerini uzun süre, 20. yüzyıla kadar, bu alfabe ile yazmışlardır.⁷⁴

---

⁷¹ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara : Simurg Yayınları, 1997), 34.

⁷²Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, 46.

⁷³ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 118.

⁷⁴ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara: Simurg Yayınları, 1997), 49-50.

Barthold da Orta Asya Türk Tarihi adlı eserinde dönemin eserleriyle ilgili Maniheistlerin Türkçe yazdıkları eserlerin açık ve sade olduğunu belirterek “Mani dinine ait en mühim yadigarı Chuastianft adındaki tövbe duasıdır. Bu eserle ilgili Radloff, fikrince, dilin saflığı yönünden Türk dilinde şimdiye kadar elimize geçen eski eserlerin hepsinden ileridir.” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷⁵

Uygur Türkçesindeki bu sadeliği onlardan kalan şiir örneklerinde de görmek mümkün. Maniheist Uygurlardan kalan 8 şiirden bir ilahi örneği vermek istiyoruz: “Tang tengri kelti / Tang tengir özi kelti... Körügme kün tengri / Siz bizni Küzeding / Körünügme ay tengri / Siz bizni kurtarın”⁷⁶ görüldüğü üzere dili oldukça sade ve anlaşılırdır. İlk Türk şairi olarak bilinen Aprınçur Tiğin de Uygurlar döneminde şiirlerini yazmıştır. Elde bulunan iki şiirinden biri olan ve Türkçenin ilk lirik şiiri olarak değerlendirilen şiirinden bir dördlük şu şekildedir: “Yarug tengriler / yarlıkazunun / yavaşım birle / yakışipan adrılmalm”⁷⁷

Geçmiş geleceğe taşıyan, söylendiği veya içinden çıktığı toplumun dilini, örfünü, adetini, geleneğini, ahlaki değerlerini en kısa yoldan ve öz olarak anlatan en güzel sözlü kültür ürünlerimizden biri de atasözlerimizdir. Zengin bir birikime sahip Ata yurdumuzun Anayurtta takibini yaparken en önemli yol göstericimizdir. Uygurların da kullandığı ve günümüze ulaşan birçok atasözümüz vardır. Kuvvetle muhtemel Uygurlardan daha önceki Türklerde de kullanılmış ve birçok Türk boyu ve devletinin ortak mirası olarak günümüze kadar ulaşmış ve dünya döndükçe de yaşamını sürdürülecektir. Özkul Çobanoğlu atasözleriyle ilgili çok kapsamlı bir çalışma yapmış ve Türk Boylarının 1001 tane ortak atasözünü derlemiştir. Bu noktada Uygurların da kullandığı ve Türkiye Türkçesinde de söylenmeye devam eden birkaç atasözü örneği vermek istiyoruz:

“Tag takka koşulmas, el elge koşular”⁷⁸ DLT’de “Tag tagka kawuşmas kişi kişiğe kawuşur”⁷⁹ şekliyle kawuş- maddesinde örneklenen bu atasözü, Türkiye Türkçesinde Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur, şeklinde kullanılır. Ayrıca bu atasözü yirmi üç Türk boyu ve devletinde de kullanılmaktadır.⁸⁰

Yine Türkiye Türkçesinde sıklıkla kullandığımız ve DLT’de de geçen ve bilginin önemini ifade eden atasözünün Uygurcada kullanılan şekli şöyledir:

⁷⁵ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulûsi Özdem (Ankara: TTK, 2019), 44.

⁷⁶ Talat Tekin, *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*(Ankara: TDK, 1986), 8-9. “Tan tanrısı geldi / Tan Tanrısı kendisi geldi. Gören Güneş tanrısı / siz bizi koruyun / Görünen Ay Tanrısı / Siz bizi kurtarın”

⁷⁷ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, 14-15., Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, c. 2 (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994), 52.

⁷⁸ Özkul Çobanoğlu, *Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2020), 181.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “kawuş-” md., 261.

⁸⁰ Özkul Çobanoğlu, *Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü*, 178-179.

“Bilim tegan küç. / Bilim ekilnin çiriği”⁸¹, DLT’de “Kut belgüsi bilig (Talihin işareti ilim ve akıldır)”⁸², Türkiye Türkçesinde “Bilgi kuvvettir. / Bilim aklın ışığı.” şekliyle kullanılırken on altı Türk boyunda daha kendi dil özelliklerine uygun bir şekilde kullanılmıştır.⁸³ Bunlar gibi birçok söz varlığı Uygurlarca kullanılmış ve bu uzun yolculuğun sonunda bize ulaşmayı başarmıştır.

Önceki bölümlerde dile getirdiğimiz üzere, alfabe oluşturmak, yazı yazmak bir birikim ve belli kültür seviyesi gerektiren eylemlerdir. Bu olgunluğa eriştikten sonra artık bir sonraki aşama için de belli şartların oluşması yani yerleşik yaşama geçilmesi, farklı dillerdeki eserlerin çevrilmesi ve bunların yazılıp saklanması yeni ihtiyaçları mecbur kılar: kâğıt, baskı ve kitap.

Kaynakların bildirdiğine göre kâğıt, MS 105 yılında Çin’de Ts’ay LUN adında bir sanatkâr tarafından icat edilmiştir.⁸⁴ İpek Yolu ile kağıdın serüveni başlamış ve bozkırdan gelen Türkler, Uygur memleketinde “tahta oyma baskı”⁸⁵ usulüyle hazır buldukları kağıtlara uygulamışlardır. Uygurlar ellerindeki fırsatları değerlendirmeyi çok iyi bilmişlerdir. Günümüz standartlarında olmasa da bu baskı tekniğiyle basılan dualar, büyü metinleri, alım- satım senedi vb. baskının ilk örneklerini oluşturur.

Tabii bununla birlikte de yeni bir terminoloji oluşmaya başlamış yeni sözcükler Uygurca sözlükte yerini almıştır.

Kâğıda “kedge”, kamış kalem mânâsında kaleme “üzük” mürekkebe “mekke” demişlerdir.⁸⁶

Uygurlar ve onlardan önceki Türk devletleri Hunlar ve Göktürkler onca yaşam kalım mücadelesi, göçler, savaşlar vs. yanında eğlenmeyi, özel günleri kutlamayı, mevsim geçiş ritüellerini, dini ve resmî törenlerini ihmal etmemişlerdir. Bu kutlama ve törenler gelenek ve kültür aktarımı olarak karşımıza çıkar çünkü uygulama biçimleri birbirine oldukça yakındır. Buradan da Türklerin kültürlerine ne denli bağlı bir millet olduğunu anlamak zor değildir.

Türklerin ilk inancı olan Şamanizm’in etkileri uzun yıllar sürmüştür. Uygurların din değiştirmesi dahi bu etkileri tamamıyla silememiş özellikle doğada yapılan festivallerde kendini hissettirmiştir. Türkler her zaman doğayla iç içe yaşamışlardır. Çünkü göçer hayat bir bakıma bunu zorunlu kılmıştır. Özellikle mevsimler ve mevsim geçişleri, hayatlarında hayvancılık ve ziraatin vazgeçilmez olduğu bu toplumlarda, ekonominin temelini oluşturması bakımında çok önemlidir.

Eski Türklerle göre baharın başlaması, gök gürlemesi ve şimşek çakmasıyla olurdu. Bahar bayramı olarak kutlanan bu günde at yarışları yapılır, kurbanlar kesilir, şarkılı eğlenceler

---

⁸¹ Özkul Çobanoğlu, *Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü*, 135.

⁸² Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “belgü” md., 185.

⁸³ Özkul Çobanoğlu, *Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü*, 135.

⁸⁴ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 39.

⁸⁵ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, 60.

⁸⁶ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, 50-51.

düzenlenir, kadın erkek yemek yer, müzik aletleri çalarak dans ederlerdi. ⁸⁷ Günümüz Türkiye'sinde ve birçok Türk devletinde de baharın gelişyle kutlanan, bu kadar kapsamlı olmasa da, bir bayramın olması, kültür aktarımı açısından, Ata yurttan devraldığımız bu miras, bizce son derece kıymetlidir.

Uygurların da baharın gelişyle sürüleri otlatmaya çıkardıkları "Örüs sara" bayramından söz edilir ki bu da 9 Mayıs'a tarihlenir.⁸⁸ Uygurlar da bayramlarında müzik aleti çalıp ata binerek ok atarlardı. Uygurlar müzik aleti olarak kopuz çalarlardı. ⁸⁹

Uygurların yine bahar mevsiminde kutladıkları bir festival vardır o da "soğuk yeme festivali" olarak bilinen, tüm gün soğuk yemeklerin yendiği yirmi dört saat ocak yakılmayan bir gündür. Bu festivalin önemli bir yanı da bizim Hıdırellez günü ve Hıristiyanların Paskalya tatiliyle aynı zamana denk gelmesidir.⁹⁰ Kutlama biçimlerimiz ve ritüellerimiz farklılık gösterse de bir vesileyle aynı zamanın festival, bayram veya kutlama havasında geçmesi yine bir kültürel takibin sunucudur. Uygurların ayrıca 21 Haziran ve 21 Aralıkta benzer şekilde kutladıkları mevsim geçişi kutlamaları vardır.

Festival ve eğlencelerin yanı sıra toy merasimleri de Uygurlar için önemliydi. Önemli günler ve resmi törenler bu merasimlere tâbiydi. Toylardan sonra yine eğlenceler, yemekler düzenlenir. Diğerlerinden farklı olarak, tiyatro tarzı bir oyun olarak tahmin ettiğimiz, aktörler tarafından gece oynanan bir oyundan bahsedilir. ⁹¹ Anladığımız üzere döneminin şartlarında düşündüğümüzde ve elimize geçen belgelerden çok daha fazlasının gün yüzüne çıkmadığını veya çıkarılmadığını da hesaba katarak Uygurların ne kadar yüksek bir kültür ve medeniyete sahip olduklarını düşünüyoruz. Burada söylemekte fayda görüyoruz, dilimiz ne kadar sağlamsa kültürümüz de o kadar sağlam ve devamlı olur. Köklü ve dayanaklı bir dil alfabe de değişse dini inanç da değişse kültürü taşımaktan geri kalmaz.

Moğolistan'daki Uygur Devleti'nin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla uzun yıllar Türk kağanlığının merkezi olan Orhun'dan Doğu Türkistan'a göç başlamıştır. Göç eden Türk toplulukları X. yüzyıla kadar birleşip bir devlet kuramamışlardır. X. yüzyılda Tanrı Dağı'nın kuzey ve güney kesimlerini içine alan bölgede Karahanlı Devleti (912-1212) kurulmuştur. ⁹² Bu noktada ilk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar (225-609/840-1212) ibaresinin Rus Şarkiyatçısı Vasiliy Vasileviç Grigorev tarafından 1874 yılında verildiğini ve bunu aynen kullandığımızı hatırlatmakta fayda var. İslam kaynaklarında el-Hakaniye, Al-i Hakanan, Mülükü'l-Hakaniye, el-Afrasyab ve Al-i Afrasyab et-Türki isimleriyle anılmıştır. Bu husus

---

⁸⁷ Özkan İzgü, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Türk Tarik Kurumu, 2017), 115-116.

⁸⁸ Özkan İzgü, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 119.

⁸⁹ Özkan İzgü, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 120.

⁹⁰ Özkan İzgü, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 120-121.

⁹¹ Özkan İzgü, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 122.

⁹² Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (Ankara: TDK, 2007), 17.

üzerinde ayrıntılı çalışılması gerektiğini belirterek,⁹³ tezimizle ilgili olması açısından bu dönemde Türk Devleti'nin sınırları Doğu Türkistandan Maverâünnehir'e kadar genişlediğini hatırlamak gerekir.⁹⁴

Karahanlı Devleti'nin kurulmasıyla Türkler için yeni bir dönem başlamıştır. Karahanlı Devleti'ni oluşturan boylar bölgeye gelirken dillerini de getirmişlerdir. Malumunuz ki Türk dili Türkler gibi göç etmeyi sevmiştir. Göktürklerin saf ve temiz Türkçesi, Uygurların yüksek medeniyetlerinin devletlerine kazandırdığı dil zenginliği ve özgün yapısını koruyan Türkçesiyle Karahanlı Türkçesi zengin ve sağlam bir birikimle yoluna devam edecektir.

Dil atamız Kaşgarlı, DLT'de Türk boylarının dil özelliklerinden bahsederken Karahanlı Türkçesi için 'en açık ve düzgün (fasih)' ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Karahanlı adı yerine de Hâkaniye sözcüğünü tercih etmiştir.⁹⁵ Dil bilimciler Göktürkçe, Uygurca ve Karahanlı Türkçesini ortak yazı dili olarak kabul ederler. Çünkü birkaç ses farklılığı ve söyleyiş farkı dışında önemli bir ayrılık yoktur. Farklı olan kullandıkları alfabelerdir. Karahanlılar İlk Müslüman Türk Devleti olması dolayısıyla Türkçeyi Arap harfleriyle yazarak eser vermeleri beklenirken Talat Tekin 10. yüzyılın ikinci yarısından ve 11. yüzyılın ilk yarısından kalma Arap harfli Türkçe bir metne sahip olmadığımızı dile getirir.⁹⁶ Bu da Uygur alfabesinin uzun bir süre Türklerin yazısı olarak kullanıldığını gösterir. Bu da dönemin tam bir sentez dönemi olduğunu gösterir. Bir taraftan farklı dini inanca sahip topluluklar, bir taraftan farklı dil ve alfabenin kullanılması ve bu ortamda sayıları az da olsa nitelik bakımından çok sağlam eserlerin vücuda gelmesi dönemin edebi ve kültürel zenginliğini ortaya koyar.

Karahanlılar döneminden günümüze kadar gelebilen ve o dönemi dil ve edebiyat bakımından temsil eden eserlerden biri Yusuf Has Hacıp tarafından yazılan Kutadgu Bilig adlı eserdir ve günümüze, biri Uygur harfli ikisi Arap harfli olmak üzere üç nüshası ulaşmıştır. Ama esas yazıldığı alfabe konusu netlik kazanmamıştır. Bir diğer önemli eser Kaşgarlı Mahmut tarafından Araplara Türkçeyi ve Türk kültürünü öğretmek ve Türkçenin Arapça karşısında ne kadar yeterli bir dil olduğunu kanıtlamak için, kendisinin iki yıl Türklerin yaşadığı yerleri gezerek yazdığı sözlük olan *Dîvânu Lugâti't -Türk* adlı eseridir ki aslı günümüze ulaşmamış, 1266 yılında Arap harfleriyle yazılmış bir kopyası ulaşmıştır. Yine bu dönemin edebi eserlerinden biri de Edip Ahmet Yüekneki tarafından yazılan *Atabetü'l Hakayık'tır*. Bu esrin de yine günümüze ulaşan yazmaları hem Arap hem Uygur harfleriyledir. Bu döneme ait bir de Ahmet Yesevi'nin şiirlerinin toplandığı *Divan-ı Hikmet* adlı eseri son derece kıymetlidir. Biz bu eserleri içerikleri açısından Türk felsefesinin kurucu metinleri olarak değerlendiriyoruz.

---

⁹³ Osman Aydın, İmam Serahsi'nin İçinde Yaşadığı Siyasi Ortam ve Hapis Hayatı, *Diyanet İlmî Dergi*, Serahsi Özel Sayısı, cilt.49; sayı:2; 2013,9-15, Mevlüt Uyanık, " İmam Serahsi'nin Siyasi Tutumu ve Felsefi Temelleri", Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nin 11-13 Kasım 2021 tarihleri arasında Ankara'da düzenlediği uluslararası Dünden Bugüne Özbekistan Sempozyumuna sunulan bildiri.

⁹⁴ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 151.

⁹⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 11.

⁹⁶ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara: Simurg Yayınları, 1997), 75.

Bu nedenle eserlerle ilgili ayrıntılı incelememizi ikinci bölümde yapmak üzere bu kadar açıklamayı şimdilik yeterli görüyoruz.

Teknik açıdan zayıf olsa da bu dönemden kalma Kur'an tercümelerinden söz edilir. Bu tercümeler satır altı tekniğiyle yazılmıştır. Arapça orijinal sözcüğün altına Farsça, onun altına da Türkçe karşılıkları yazılmak suretiyle bu tercümeler oluşturulmuştur.⁹⁷

Tercümeler bir dilin söz varlığının zenginleşmesi açısından olduğu kadar tercümenin türüne göre özellikle bilimsel veya dini bir eser tercümesiyle dilin gücünü göstermek ve bu dilin bir bilim dili olması veya inancınızı anlayacağınız bir dilde ifadeyi sağlaması açısından çok önemlidir. Yazıyı ilk kullanan ve din değiştirdikten sonra tercümeyle ihmal etmeyen atalarımız da bunun farkına varmış olacaklar ki tercümelerini yaparken sözcüklere özellikle terimlere ki bu bilim dili olma yolunda önemli bir adımdır, Türkçe karşılıklar bulma çabasını göstermişler ve çok da başarılı olmuşlardır.

Örneklerin karşılaştırılması açısından hem Uygur Türkçesine çevrilen dini metinlere ait örneklerle Kur'an çevirilerindeki Arapça-Türkçe sözcük örneklerini birlikte vermeyi uygun gördük.

“nom” sözcüğü hem Uygur Türkçesinde hem de Soğdca “din, şariat, kanun” anlamlarında kullanılmıştır.

Sanskritçe, “iman” anlamına gelen “dharma” sözcüğüne karşılık “kirtgünç” sözcüğü; “imanlı gönül” anlamında “kirtgünç gönül” sözcüğü; şariat kitabı anlamında “sudur” sözcüğü yerine “nom bitig” sözcüğü; “madde, cevher anlamında “dravya, vastu” sözcükleri yerine “ed” sözcüğünü kullanmışlardır.⁹⁸ Örnekler bu kadarla sınırlı değildir.

Karahanlılar döneminde yapılan Kur'an çevirilerinde de kullanılan terim ve kavramların tamamına yakınına Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Konuyla ilgili İlahiyatçı yazar Cemil Kılıç'ın açıklaması konuya netlik kazandırır. Yazar “Türkçe İbadet” adlı eserinde şu ifadeleri kullanır:

“Arapçadan Türkçeye yapılan ilk Kur'an çevirisinde Kur'anî kavram ve terimlerin, Allah sözcüğü de dâhil neredeyse tümüne Türkçe karşılıklar verilmiştir. Allah sözcüğü Türkçeye Tengri / Tanrı olarak çevrilmiştir. Söz konusu çeviri 1000 yılına aittir ve yazarı belli değildir.”⁹⁹

Dönemin şatlarında değerlendirildiğinde kutsal kitaplarını kendi dillerine çevirme çabaları, Araplara Türkçeyi öğretmek adına bir eser yazılması, yeni inandıkları dinin etkisi altında olmalarına karşın verdikleri edebi ürünlerde dini terimleri dahi Türkçe karşılıklarıyla

⁹⁷ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 172.

⁹⁸ Ahmet Bican Ercalesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 283.

⁹⁹ Cemil Kılıç, *Türkçe İbadet* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021), 29., Cengiz Özakıncı, *Dil ve Din* (İstanbul: Payel yayınları, 1998), 53.

kullanma özeni Türklerin dillerine ne kadar sahip çıktıklarının bir göstergesidir. Çünkü onlar bilirler ki dil demek güç ve birliktelik demek bu da devletin ve milletin devamı demektir.

Türkçenin ayakta durma çabaları süredursun yine bu dönemde Maverâünnehir bölgesi komşu dillerin etkisinden bağımsız kalamamıştır. Özellikle dönemin önemli kültür merkezi olan Bağdat, Farab gibi şehirlerde yetişmiş, aslen Türk olmalarına rağmen buldukları ortamın şartları gereği eğitim gördükleri Arapça ve Farsçanın etkisiyle bu dillerde eserler vererek adlarını dünyaya duyuran halen de eserlerinden feyz aldığımız, bilim dünyasına ışık tutmuş isimler bu topraklarda yetişmiştir. Bu isimlerin en önemlileri arasında Filozof Ebu'l Nasr el-Fârâbî (ölm.950-951), İsmail el- Gevheri, Ebu İbrahim İshak el-Fârâbî'yi sayabiliriz.

Bu yüzyılda kurulmuş Türk İslam devletlerinden biri de Gazneli Devletidir (977-1187). Afganistan ve Kuzey Hindistan'da kurulmuştur. İlk defa sultan ünvanı alan Gazneli Mahmut dönemi Gaznelilerin en parlak dönemidir. 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı'nda Selçuklular tarafından yenilmiştir. Sultan İbrahim zamanında devlet Selçuklu hakimiyetine girmiştir.¹⁰⁰

Karahanlıların Türkçe olan resmi diline karşılık Gaznelilerin resmi dili Arapçadır. Buna karşılık Gazneli Mahmut Harezmi bölgesini Türkleştirerek bölgede Harezmi Türkçesinin oluşması sağlanmıştır. Harezmi Türkesi, Kıpçak-Oğuz-Karluk lehçeleriyle beslenerek zamanla zenginleşmiştir. Altınordu'nun belli başlı kültür merkezlerinde kullanılan bu Türkçe zamanla yerini Çağataycaya bırakacaktır.¹⁰¹

Bu dönem yazılı eserleri arasında genellikle dini metinler yer alır. Bu eserler yine dönemin dilini, kültürünü taşıması açısından son derece önemlidir. Kasasü'l-Enbiya (1310), Mu'inü'l-Mürid (1313), Muhabbetname (1353), Necü'l-Feradis (1360), Mir'âc-name (1436) dinî içerikli eserlerin başlıcalarıdır. Ayrıca dili korumak ve aktarmak açısından son derece önemli olan sözlük çalışmaları da devam eder. İki önemli sözlük çalışmasından söz edilir. Bu sözlüklerden ilki olan Mukaddimetü'l-Edeb (1227-1244), esas metni Arapça, satır araları Harezmi Türkçesi özellikleri gösteren bir sözlüktür. Bu sözlükle ilgili Ali Akar, DLT'den sonra Türkçenin söz varlığını gösteren en önemli eser sayılabileceği şeklinde bir değerlendirme yapar. Diğer sözlük, İbni Mühennâ Lügati (Kitâb Hilyetü'l-insan Halbetü'l-Lisan), 13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar hakimiyetindeki Irak'ta yazılmış bir eserdir. İlhanlıların kültür ve dil anlayışını yansıtan sözlük, Farsça, Türkçe ve Moğolca kelimelerden oluşan Arapça bir sözlüktür. Sözlükte 2191 Türkçe sözlük olduğu ifade edilmiştir.¹⁰² Buradan da anlaşıldığı üzere Türkçenin dil varlığının zenginliği ve Arapça karşısındaki durumu bu dönemin de kaygısı olmaya devam etmiş ve Türkçe, varlığını kesinti olmadan daha geniş bir bölgede devam ettirmiştir.

¹⁰⁰ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 174.

¹⁰¹ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, 175.

¹⁰² Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 276-185.

14. yüzyıl anlaşıldığı üzere sözlük çalışmaları açısından oldukça verimli bir dönemdir. Bu yüzyıla ait iki önemli sözlük dikkat çekicidir. İlki Kumanlar (Kıpçak Türkleri) arasında Hıristiyanlığı yaymak için Fransiskan misyonerlerinin kullandığı kaynaktır. Bu kitapta birçok ilahi, dini metinler, dua ve gramer bilgileri, sözlükler, Türkçe-Almanca söz listesi, bilmece yer alır. Eserin en önemli özelliği 1303 yılında Latin harfli Türkçe metinler içermesidir. Eserin adı, Codex Cumanicus (Kuman El Yazmaları Külliyyatı)'dır. Bu eserde birçok kelimenin bugünkü imlaları ile yazıldıkları görülür, buna araba, balta, erdem, buz gibi örnekler verilebilir.¹⁰³

Bir diğer sözlük de yine Kıpçaklara aittir. Mısır'da Memlûklüler (Kölemen) olarak bilinen Kıpçak-Türk Devleti zamanında yazılmıştır. Eser Ebu Hayyan tarafından 1312-1313 tarihleri arasında yazılmıştır. Eserin adı, Kitabü'l-idrak li-lisân'il-Etrak'tır.¹⁰⁴ Arap harfleriyle yazılmıştır. Kıpçak Türkçesi-Arapça olarak düzenlenmiştir. Az da olsa Türkçenin Tatar, Bulgar, Toksuba, Uygur ve Türkistan gibi başka lehçelerini de içerir. Bu da o dönemde Mısır'daki Türkçe dil varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Sözlükler dilin zenginliğini, gücünü göstermesi yanında kültürel zenginliği, dönemin sosyal ortamını ve daha birçok ögeyi de içinde barındırır ve bir bakımdan yazıldığı dönemin aynası görevini görür. İlden ile, dilden dile kültür aktarımını sağlayan unsurlardan biri de fazlaca bahsedilmeyen ama yaşanan dönemde önemli bir yeri olduğunu düşündüğümüz, sözlükte yer alan ve yakın zamana kadar da yaygın bir şekilde oynanan, bir çocuk oyunu sözlükte şu şekilde yer almaktadır:

“çalık: çocukların oynadıkları çelik çomak.”¹⁰⁵

XI. ve XIII. yüzyıllar arası Türkler için önemli bir dönemdir. Bu dönemde Oğuzlar, Batı Türkistan ve Harezmi'den Horasan ve Anadolu'ya göçler başlatmışlardır. Gündoğdu, IX.-XIII. Yüzyıllar arasında Oğuz boylarının oturdukları coğrafi bölgenin sınırlarına dair tartışmaların olduğunu, X. Yüzyılda Oğuz göçerlerinin Balkaş civarından Doğu Ural bölgesine kadar yayıldıklarını dile getirir.¹⁰⁶

Oğuzların adına M.Ö. oluşturulmuş edebi ürünlerde rastlıyoruz. Kaşgarlı da büyük eseri Divan'da Oğuzlara ayrıca ve ayrıntılı olarak yer vermiştir. Oğuz maddesinde, Türklerden bir boy olduklarını ve Türkmen olduklarını yazmıştır. Oğuzların yirmi iki boyunun olduğunu ve

---

¹⁰³ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara: Simurg Yayınları, 1997), 87.

¹⁰⁴ Yayına haz. Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, Kübra Özçetin, *Divânu Lüğati't-Türk'ten Senglah'a Türkçe* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2017), 543.

¹⁰⁵ Ebû-Hayyan, *Kitâb-al İdrâk li-lisân al-Atrâk*, çev. Ahmet Caferoğlu (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), “çalık” mad., 28.

¹⁰⁶ Abdullah GÜNDOĞDU “Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (Göktürklerden Osmanlılara)”, *“Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu* (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: Ankara: 2010), 409- 415.

her boyun kendine ait işaretleri olduğunu ve bu işaretlerle hayvanları damgalayarak, boylar bir araya geldiğinde hayvanların karışmaması için kullandıklarını yazmıştır.¹⁰⁷

Her boyun adını tek tek yazıp işaretlerini de kırmızı mürekkeple çizmiştir. Boyların adlarına baktığımızda halen Anadolu'nun birçok ilçe, kasaba ve köylerinin adı olarak kullanıldığını görüyoruz. Hatta soyadı kanunundan sonra da soyadı olarak bu boy adları kullanılmıştır. Bunun dilin devamlılığı ve gücünü bir kez daha gösterdiğini söyleyebiliriz.

1040 yılında Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur. Selçuklular Oğuzların Üçoklar koluna bağlı Kınık Boyundandır. Kaşgarlı Oğuz boylarını sıralarken Kınık boyunu, boyların başı olarak belirtmiş ve "Zamanımızın sultanları bu boydandır."¹⁰⁸ diye özellikle vurgulamıştır.

1071 yılında Malazgirt'te Alp Arslan ve ordusunun Bizansları yenmesiyle Anadolu'nun Türkleşmesi hız kazanmıştır. Hız kazanmıştır diyoruz çünkü Türklerin Anadolu'ya akınları IX. yüzyıl başlarında başlamıştır. Güneyden, Balkanlardan, batıdan çeşitli yollarla gelen Türkler buralara yerleşmişler ve Türkçe konuşmaya devam etmişlerdir.¹⁰⁹ Bu dönem yine Anadolu'da Türklerin İslam dünyasındaki hakimiyetlerini de sağladıkları dönemdir. Bu dönemi Gündoğdu şöyle özetler:

" Anadolu'nun Türkleşmesi hadisesi ayrıca, Orta Asya orijinli bozkır kavimlerinin doğudan batıya büyük yürüyüş ve yayılma hareketlerinin doğal bir sonucudur. Bu hareketler eski zamanlarda İran setine çarpıp daha yukarıdan Hazar'ın kuzeyinden kendine bir mecra bulmaktaydı. Ancak Haz. Ömer'in 642 yılında bu seti yıkmasından sonradır ki Hazar'ın güneyinden de kendine bir mecra açabilecektir. Abbasi imparatorluğunun dağılması ardından hızla İslam dünyasında inisiyatifi ele alan Türkler, Selçuklularla birlikte Bütün İslam dünyasında hakimiyet kurmayı başarmışlardır."¹¹⁰

1077 yılında Anadolu'da bağımsız bir Anadolu Selçuklu Devletinin kurulmasıyla bu devletin " ...Sözgelimi ünlü Türk dircisi Ali Şir Nevai, Türkleri Arap dilinin üstünlüğüne inandırmaya çalışan kişilerden biridir.

Ali Şir Nevai'ye göre:

Arap dili seçkinlik ve yükseklik bakımından dillerin en ilerisidir. Bu nokta üzerinde hiç kimsenin aykırı düşündüğü ve aykırı bir dava güttüğü yoktur. Çünkü Tanrı, Kur'an'ı bu dille indirmiştir; peygamberlerimizin hadisleri gene bu dil ile

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 26-27-28.

¹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu, 26.

¹⁰⁹ Enver Ziya Karal, "Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)" *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, (Ankara: TTK, 2001), 16.

¹¹⁰ Abdullah Gündoğdu, *Türk Jeopolitiği* (İstanbul: IQ Yayıncılık, 2009), 85.

söylenmiştir; büyük velilerin din ulularının ileri sürdükleri gerçek ve değerli düşünceler gene bu dil ile meydana gelmiştir.”¹¹¹

“Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir. Türk milletinin dili Türkçedir. Türk dili, dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olan bir dildir. Onun için her Türk, dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır. Bir de Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti, geçirdiği pek çok tehlikeli durumlarda, ahlakının, geleneklerinin, hatıralarının, çıkarlarının velhasıl bugün kendi milliyetini oluşturan her şeyi dili sayesinde korumakta olduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir.”¹¹²

“Tarih boyunca Çin, Hint, Arap ve Fars gibi dört güçlü kültür geleneğiyle etkileşime giren, bunların yaydığı farklı dini tasavvurla karşılanan ve bunlardan doğal olarak etkilenen Orta/İç Asya Türkleri, İpek Yolu üzerinden göçlerle toplumsallaşma süreçlerini güçlendirmişlerdir. Bu süreçte geçmiş nesillerin kültürel kazanım ve donanımlarını nitelikli bir şekilde seçerek yeni siyasi, fikri, iktisadi oluşumlara uyum sağlayacak şekilde bunları düzenlemiş, yeni bir dünya görüşü ve sistemi oluşturmuştur.”¹¹³

Aynı eserde Özkul Çobanoğlu’nun konuyla ilgili tespitini “Büyük Oğuz Bütünleşmesi” tanımlamasıyla okuyoruz:

“Harf meselesinin bir ulus için hayati değil, tali bir konu olduğu, harflerin değiştirilmesini isteyenler bu işi sıradan bir mantık meselesi olarak muhakeme etmeyip de bir ilim meselesi olarak incelerlerse bunu teslim etmek mecburiyetinde kalırlar... Sosyal olaylar üzerinde etkili olabilmek için sosyal ölçülere uyma zorunluluğunun bulunduğunu, ancak ve ancak bu ölçülere bigane kalanlar Latin harflerini kabule taraftar olabilirler.”¹¹⁴

diyerek yeni harflere karşı çıkmış ancak on yıl sonra bu düşünceleri değiştirerek yeni “Beyaz adamların şefine; Toprak bizim anamızdır, toprağa ne olursa, toprağın çocuklarına da aynısı olur. İnsan toprağa tükürürse, kendi yüzüne tükürmüş olur. ... Bu toprakların her zerresi, ağaçlardaki yaprakların her biri, ormanlardaki hayvanlar, böcekler, benim halkım için mukaddestir. Fakat bize ait olduğunu hiç düşünmedik. Çünkü biliyoruz ki toprak insana değil, insan toprağa aittir... Toprağı satma fikrinizi düşüneneğiz. Ama halkım soruyor: beyaz adam ne istiyor, insan gökyüzünün parlaklığını, toprağın sıcaklığını, doğanın cömertliğini nasıl satın alabilir .... Eğer bu toprakları sana satacak olursak, çocuklarına bu akan suların mukaddes olduğunu, bütün doğaya hayat veren bu derelerin ne pahasına olursa olsun temiz tutulması gerektiğini öğretmen lazım...*Seattle*”¹¹⁵

“...İnsan yaşadığı yere benzer /O yerin suyuna, o yerin toprağına benzer / Suyunda yüzen “Halbuki, Türk milleti “tarihsiz” değil, aksine parlak uzun mazisi ile tarihi zenginliği ortada olan bir kütledir ve “kanunsuz” değil, kültürün ayrılmaz bir parçası olan teşkilatçılığı

¹¹¹ Cengiz Özakıncı, *Dil ve Din*, Payel yay. , İstanbul, 1998, s.41 alıntısıyla A.K. Boronkov: “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai” çev: Rasime Uygun, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1954, İkinci baskı:1988 s.59-65.

¹¹² A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 26-27.

¹¹³ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak* (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 44.

¹¹⁴ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV* (Ankara, TDK, 2015), 257.

¹¹⁵ <https://dersbelgeligi.wordpress.com/> (Mektubun aslı Amerika, Seattle, Squamish Müzesinde korunmaktadır.)

sayesinde birçok devlet kurarak yürürlükte tuttuğu hukuki mevzuatla seçkinleşen bir millettir; buna göre de Türklerin tamamen zıt mana ve mahiyette nomad(göçebe) cemiyet sayılması mümkün değildir.”¹¹⁶

“Atayurt’tan getirdiğimiz düşünce birikimiyle, Anadolu’da bulduğumuz kültürel yapıya dikkat ederek, düşünce-yurtluk ilişkisini yeniden kurmalıyız. Adına ister hikmet, yani Hz. Âdem’den itibaren Tanrı’nın dünyada refah, ahirette felahı sağlayacak ilkeler bütünlüğü (Tevhid, nübüvvet ve mead) deyin, isterseniz felsefe tarihi deyin, bu birikimi Türkçe okumak, yorumlamak ve yeniden üretmek, “jeo-felsefe” yapmak demektir.”¹¹⁷

“Doğru düşünen ve düşündüğünü yapmak iradesine sahip olan bir insan hürdür. Hem doğru düşünmüyor, hem iradeden mahrum bulunuyorsa behîmîdir. Doğru düşünüp de iradesi yok ise o, köledir. İlim ve felsefe ile meşgul kimselerden bazıları kölelikte öteki insanlardan geri kalmazlar. Bunların bilgilerinden fayda gelmeyeceği gibi kendileri de diğer ilim erbabı için utanç sebebi olurlar.”¹¹⁸

“Farabî’nin misyonu, Arapçanın anlam dünyası içerisinde başka bir kültürden nakledilen felsefi düşünce için rasyonel bir zemin oluşturmaktır. Bunun için o, mantık aletiyle Arapçanın anlam dünyasına müdahale etmiş ve düşüncenin tüm kadrolarını aklın ilkelerine uygun olarak düzenlemiştir. Adına kavramlaştırma dediğimiz bu düzenleme, dilin temel unsurları olan isim, fiil ve edatların mantık ilmine göre tasnifinden ibarettir. Bu anlamda Fârâbî’nin yaptığı iş, Arapçanın uzlaşım sal yapısına rasyonel-akli bir müdahaledir. Bu müdahale ile dili rasyonel olarak yeniden kurmakta ve felsefi düşünce formüle edebilecek kıvama getirilmektedir.”¹¹⁹

1.1.1. Farabi ve İlimlerin Sayımı Adlı Eseri

İlimlerin tasnifi/sayımı/sıralaması nedir? Bunu açıklayarak başlamak yönetimindeki Oğuz Türkleri de bağımsız devlet yapısına kavuşmuşlar bu da Oğuzcaya dayalı bir yazı dilini beraberinde getirmiştir.¹²⁰ Kaşgarlı DLT’de Oğuzcadan bahsederken “ Kırğız, Kıpça.k, Oğuz, Toxsı, Yagma, Çigil, Ugra.k ve Çarukların ortak ve katıksız bir Türkçeleri vardır. Dillerin en hafifi Oğuzlarınkindir.”¹²¹ ifadelerini kullanmıştır. Burada bahsettiği hafif sözcüğünden kasıt açık, anlaşılır ve başka dillerden etkilenmemiş anlamında olabilir diye yorumlayabiliriz.

Bu noktada Atatürk’ün “Anadolu en az 7 bin yıllık Türk beşiğidir.” Sözüünü hatırlamakta fayda vardır. Bu nedenle Türkler Anadolu’ya yerleşmeden önce buraların durumu nasıldı? Anadolu’nun şimdilik bilinen en eski sahipleri Hititlerdir. Hititler yüksek bir kültür seviyesinde yaşamış, kullandıkları bir yazı dili olan ve günümüze kadar ulaşan yazılı belgeleriyle net olmamakla birlikte doğuşu MÖ III. bine tarihlenen bir medeniyettir. Türkçe

¹¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 34

¹¹⁷ <https://www.kirmizilar.com/tr/index.php/soylesiler/item/332-bir-turk-felsefesinin-imkani-prof-dr-mevlut-uyanik-ile-soylesi>.

¹¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 368-369.

¹¹⁹ Hasan Ayık, “Günümüze Örnekligi Açısından Fârâbî’nin Vizyonu” *El-Muallimu’s Sâni Fârâbî* (Ankara: DİB, 2017), 169.

¹²⁰ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK, 2013), 81.

¹²¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânü Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu, 11.

gibi eklerle çalışan dilleri mevcuttur. Ancak bu dil yaşamayı başaramamıştır.¹²² Başta da bahsettiğimiz üzere Türk oldukları artık belgelerle kanıtlanmış Sakaların Anadolu topraklarında yaşamış olması, Urfa'da devam eden Göbekli Tepe ve çevresinde yapılan kazılardan hareketle buranın Türklerle bağlantısı görüşlerinin sonuçlanmasa da umut verici olmasından hareketle sağlam bir alt yapının Türkleri beklediği muhakkaktır. Artık bu noktada, Mevlüt Uyanık'ın belirttiği üzere, Türkistan'dan getirdiğimiz felsefi ve kültürel birikim ile Anadolu'da bulduğumuz felsefi ve kültürel birikim harmanlanıp sağlam bir Türk felsefesi oluşturacaktır.¹²³

Dinî ve politik nedenlerle çıkan Haçlı seferleri başladığında Selçuklu Devleti kurulmuştu. İlk Haçlı Seferi 1. Kılıç Arslan zamanında başlamış yaklaşık yüz yıl süren dört haçlı seferi yapılmıştır. İster istemez bu seferler Anadolu Selçuklu Devletini yıpratmıştır. XIII. yüzyılda Moğol akınları etkisiyle çoğunluğu Oğuz olan Türkler Anadolu'ya göç etmiş ve burasının Türk ülkesi durumuna gelmesini sağlamıştır. Moğol akınının öncesinde de Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin uç beyleri görevini yüklenen Türkmen beyleri, Selçuklu Devleti'nin Moğol akınlarından sonra parçalanması üzerine buldukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan ederek Anadolu Beylikleri dönemini başlatmışlardır. Anadolu'nun dört bir yanında yirmiden fazla beylik kurulmuştur.¹²⁴

Selçuklular zamanında Anadolu Türklerinde din ve ilim dili Arapça, saray ve yazışma dili Farsça, konuşma dili olarak da Türkçe kullanılıyordu. Böyle olmasına rağmen Türkçe gelişimine devan etmiştir. Çünkü halk Türkçe konuşur. Saray dışında gelişen günlük hayat Türkçeyledir. Bu noktada şifahi kültür unsurlarının etkisi de yadsınamaz.¹²⁵ Halk eker, biçer, satar, gezer, eğlenir, ayak üstü sohbet eder, alır-satar, tartışır, küfreder... Bunları yaparken de Türkçenin nimetlerinden yararlanır. Atasözü söyler, öğüt vermek için bir halk hikayesi anlatır, kopuzunu alır bir türkü çığırır. Bunların hepsi de halkın dilinden diline dolaşarak yüzyıllar boyu yaşar gider.

Arapçanın ilim dili sayılmasının yegâne sebebi Kur'an dilinin Arapça olması ve bu nedenle Arapçanın kutsal sayılması. Günümüze kadar gelen bu tartışma her dönemde fikir ve görüş ayrılıklarına neden olmuş ve olmaya da devam edecektir.

Bu bağlamda XV. yüzyılda, Oğuzların göçleri sırasında, doğuya (Harezm, Afganistan, Hindistan) yerleşen Karlukların dillerinden ve edebiyatlarından bahsetmek yerinde olacaktır. Burada halk Çağatay Türkçesi konuşurken edebiyat dili olarak Farsça kullanılmıştır. Ancak dönemin şairlerinden Ali Şir Nevai bu durumdan rahatsız olmuş ve halkın Türkçe konuştuğu

---

¹²² Enver Ziya Karal, "Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)" *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, (Ankara: TTK, 2001), 14.

¹²³ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak* (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 41-42.

¹²⁴ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK, 2013), 87-88.

¹²⁵ Erol Göka, *Türk'ün Göçebe Ruhu* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 202.

bir ortamda eserlerin de Türkçe olması gerektiği kanaatine varmış, dillerin karşılaştırması anlamına gelen “Muhakemetül Lügateyn adlı eseri yazmıştır.¹²⁶

Bu eser Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü göstermek açısından son derece önemli bir eserdir. Ancak bu noktada Cengiz Özakıncı'nın konuyla ilgili değerlendirmesini de vermek istedik. Özakıncı :

şeklinde alıntı yaparak değerlendirmede bulunmuştur.

Beylikler dönemi Oğuz Türkçesinin korunması ve gelişimi açısından önemli bir dönemdir. Çünkü beylikler Arap ve Fars dillerine karşı Türkçeyi korumak adına somut adımlar atmışlardır. Bu adımlardan en önemlisi de Karamanoğulları Beyliğine aittir.

1277 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey diğer beyliklere örnek ve tercüman olan buyruğunda şöyle der:

“Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türk dilinden gayrı söylemeye”, “defterleri dahı Türkçe yazalar.”¹²⁷ Dönemi açısından değerlendirildiğinde Türkçe adına yapılmış en büyük hareketlerden biridir.

Bu buyruktan sonra da dil, düşünce, bilim, edebiyat ve kültür hayatında bir hareketlenme dönemi başlamış, çeşitli yollardan birçok eser Türkçeye kazandırılmıştır. Bu dönemin en önemli temsilcilerin biri olan Yunus Emre, dilinin sadeliği, anlatımındaki derinlik ve değindiği insani duygular ile önce Türk insanını daha sonra tüm dünyayı derinden etkilemiş ve UNESCO 1991yılı Yunus Emre “Sevgi Yılı” ilan etmiş ve yine 2021 yılı da UNESCO tarafından “Yunus Emre ve Türkçe Yılı” olarak ilan edilmiştir.

Yunus Emre'nin dilini, üslubunu, dünyaya bakışını Nerimanoğlu şu sözlerle özetler:

“ Kur'an-ı Kerim'den ilhamını, Dede Korkut'tan heyecanını, Kaşgarlı Mahmut'tan, Yusuf Has Hacip'ten üslubunu alır. Biraz Mevlana'dır, Biraz da halk masalı, koşması, deyimi söyleyen âşıktır.”¹²⁸

Yunus Emre, dilinden aldığı güçle gönlündeki hikmeti insanlığa sunmasıyla Türk Felsefesinin yapı taşlarından biridir.

XV. yüzyıla gelindiğinde bu yüzyılın en kıymetleri örneklerinden biri de destanî özellik gösteren ve Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki hatıralarının Doğu Anadolu'daki katkılarıyla şekillenerek oluşan Dede Korkut Hikayeleri'dir. Bu hikayeler, destani nitelik taşımalarının yanında Ata yurttan bize getirdiği birikim olarak önemlidir. Çünkü bu hikâyeler o dönemin örf, adet, gelenek, görenek, inanç, dil gibi birçok kültür unsurunu Ana yurda taşımıştır.

¹²⁶ Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019),196.

¹²⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK, 2013), 88.

¹²⁸ Kamil Veli Nerimanoğlu, *Türk Dilinin Bestecisi, Ressamı ve Mimarı* (Ankara: TTK, 1993), VII.

Beylikler döneminin bir başka güçlü beyliği de Osmanlı Beyliğidir. Osmanlı beyliği Oğuzların Kayı boyuna bağlıdır. 1299 yılında Söğüt ve Domaniç dolaylarında kurulmuşlar ve kısa sürede güçlenerek imparatorluk seviyesine ulaşmışlardır. Devletin resmi dili Türkçedir. 1453 yılına kadar Türkçe hakim dil olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak medreselerde verilen eğitimin Arapça ve Farsça olması bu dillerin de Türkçe yanında yer almasında önemli etkindir. Bu dönemde konuşulan Türkçe Osmanlı Türkçesi diye adlandırılır. Osmanlı Türkçesinin bilim çevrelerince tanımı şöyledir:

“Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sınırları içinde konuşulan ve 1928 yılına kadar Arap harfleri temelli bir alfabe ile yazıya geçirilen yazıyı ifade etmekte kullanılır.”¹²⁹

1453 yılında Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle Türkçeye yabancı dilden giren sözcük sayısı ister istemez artmıştır. O dönemde kurulan medreselerin dil için olumsuz etkilerini Enderun okulu kapatmış hatta bu dönemde büyük ilerleme kaydedilmiştir. Enderun okulu derslerin Türkçe okutulduğu bilim, sanat, müzik gibi birçok dalda eğitim veren ve birçok sanatçı, devlet adamı yetiştiren bir kültür merkezi niteliğindedir.¹³⁰

Fatih'in Türkçe için yaptıkları bu kadarla sınırlı değildi. Acemi Oğlanlar Ocağı, Mehterhane, Tophane, Tersane gibi eğitim kurumlarında eğitim dili Türkçeydi. Ayrıca Türkçenin yoğunlukla konuşulan tekkelerin ve kahvehanelerin yayılmasını sağladı. Kendi adını taşıyan Kanunnameyi de Türkçe hazırlatarak Türkçenin siyaset dili olmasında etkili olan bu uygulamayla kendisinden sonra gelenlere de öncülük etmiştir.¹³¹

Fatih devrinden sonra fetihlerin batıdan doğuya dönmesi Türkçe adına pek olumlu bir gelişme olmamıştır. Yavuz Selim'in Mısır, Arap Yarımadası ve Suriye'yi alması sadece dil açısından değil kültür açısından da birtakım olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Müslüman çoğunluk Araplara geçmiştir.¹³²

Yaşanan bu gelişmeler Osmanlı Devleti tarafından umut verici olsa da Türkçe adına pek olumlu olmamış ama yine de Türkçe, Arapça ve Farsçaya direnmeye devam etmiştir. XVIII. yüzyıl Türkçenin artık nefes almaya başladığı zamanlardır. Avrupa'da başlayan aydınlanma Osmanlı Devleti'nde de kendini hissettirmeye başlamıştır. Avrupa başlayan ulusal dil hareketi etkilerini çeşitli siyasal ve ekonomik nedenlerle Türkçe öğrenmek isteyen devletlerin İstanbul'a öğrenci göndermeleriyle göstermiştir. Fransa'yla başlayan bu hareket sonrasında başka uluslar da öğrenci göndermişlerdir.¹³³ Bu hareket her iki taraf için olumlu etki yapmıştır.

---

¹²⁹ Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2009), 9.

¹³⁰ Enver Ziya Karal, “Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, (Ankara: TTK, 2001), 32-33-34.

¹³¹ Enver Ziya Karal, “Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)” 33-34.

¹³² Enver Ziya Karal, “Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)” 38.

¹³³ Enver Ziya Karal, “Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)” 42-43.

Bu bağlamda dönemin ve daha sonra o dönemi anlatan ünlü düşünür ve yazarların Türkçenin anlam gücü ile ilgili yazdıklarına da örnek vermek ve ayrıca bir ayrıntı gibi görünse de yine bu yazarların dönemin hakim devletinden Türkler diye bahsetmeleri de kayda değer bir değerlendirmedir düşüncesindeyiz. İlk örneğimiz Fransız düşünür ve yazar Rousseau'nun ölümünden (1778) üç yıl sonra yayınlanan eserinden bir cümledir:

“Bir Frank birçok söz söylemek için çırpınıp dururken, bedenini hırpalarken bir Türk bir an nargilesini ağzından çıkarır, yarım ağızla iki sözcük söyler ve onu bir vecize ile ezer geçer.”¹³⁴

İkinci örneğimizde de Avusturyalı dünyaca ünlü yazar, Stefan Zweig'in İstanbul'un fethini anlattığı hikayesinde II. Mehmet'i Türklerin sultanı olarak yazması da yine kayda değer gördüğümüz bir isimlendirmedir. “Bizans'ın Fethi” hikayesinde Zweig “ ...genç Mehmet'in Türklere sultan olduğu haberi, Bizans'ı dehşete düşürüyor.”¹³⁵ cümlesinde ve hikâyenin devamında devletin adı olarak Osmanlı yerine Türk demeyi tercih etmiştir.

Nihayet 1727 yılında özel ilk Türk matbaası kurulur. Uzun bir zaman olsa da Türkçe için bir ilerlemedir. İlk dönem eserlerinde Türkçeyle ilgili konular olmasa da çevirilerin basılması bile ileri bir adım olarak görülebilir. Bu yıllardan sonra Türkçeyle ilgili umut verici çalışmalar artmıştır. Dönemin Arapça Farsça yazan şairleri bile şiirlerinde Türkçe sözcükler ve deyimler kullanmışlardır. Ordunun dili, ilk düzenli ordunun kurulduğu Metehan zamanından beri, Osmanlı zamanı da dahil Türkçedir. İlber Ortaylı bunu şu cümlelerle dile getirir:

“...Üçüncü Roma olan Osmanlı zamanında ordu isterse Tuna kıyılarında, isterse Fırat, Dicle kıyılarında, ister Habeşistan sınırlarında olsun Türkçe konuşur. Çünkü askerî dil, komando dili çok önemlidir...”¹³⁶

III. Selim ile başlayıp II. Mahmut'la devam eden Türkçenin eğitim dili olma ve sadeleştirilmesi çalışmaları zamanla Türkçeyi bilim dili yapma seviyesine gelir. Bu aşama Türkçe için oldukça önemlidir. Devamında gelen yenilikler Tanzimat Fermanıyla(1869) hız kazanmış, direkt dil ve yazıyla ilgili düşünceler içermese de eşit haklar ve eşit uyruk olarak özetleyebileceğimiz durumun gerçekleşmesi için dolaylı olarak yenileşmeyi beraberinde getirmiştir. Bundan sonraki süreç adım adım da olsa hep ilerleme yolunda olmuş, Genç Osmanlılarla birlikte Türkçeyi savunan yazarların gayretleriyle birçok eser Türkçeye çevrilmiş, bu eserler arasında askeriye de okutulan tıp kitaplarının da olması, dönemin devlet adamlarının da desteğiyle ilk öğretmen okulunun kurulması Türkçeyi bilim dili olma yoluna taşımıştır.¹³⁷

Kanun-i Esasi'yle (1876) Türk dili artık resmi bir kimlik kazanmış oldu. Bu anayasanın 18. maddesine göre Devletin resmi dilinin Türkçe olduğu ve devlete hizmet edecek kişilerin

¹³⁴ Jean –Jacques Rousseau, *Melodi ve Müziksel taklit ile ilişki içinde Dillerin Kökeni üstüne Deneme*, çev., Ömer Albayrak (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 2.

¹³⁵ Stefan Zweig, “Bizans'ın Fethi” *İnsanlığın Yıldızının Parladığı Anlar*, (Ankara: Panama Yayıncılık, yy), 10.

¹³⁶ İlber Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 62.

¹³⁷ Enver Ziya Karal, “Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, (Ankara: TTK, 2001), 53-56.

Türkçe bilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Daha sonraki anayasalarda da benzer ifadeler kullanılmıştır.¹³⁸ Nihayet bugün yürürlükte olan 1982 anayasasının 3. maddesinde “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir.”¹³⁹ şeklinde yer almış ve 4. maddeyle de güvence altına alınmıştır.

Modern Türkiye Türkçesinin doğuşu olarak değerlendirebileceğimiz dönemin başlangıcı bir grup yazar ve aydınının Genç Kalemler adı altında 1911 yılında başlattığı yeni lisan hareketidir.

Ömer Seyfettin, Ali Canip, Ziya Gökalp, Yeni Lisan hareketiyle milli bir edebiyat için milli bir dil gerektiğini savunmuşlar ve bunun için de yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak esasına dayanarak Arapça ve Farsça kelimelerin gramer kurallarının ve tamlamalarının dilden temizlenmesi gerektiğine inanarak yola çıkmışlardır. Başlattıkları bu hareket kısa sürede etkisini göstermeye başlamıştır.¹⁴⁰ Dönemin birçok yazarı bu sadeleşmiş dille eserler vermeye başlamışlardır.

Selanik’te oluşumu başlayan Yeni lisan hareketi devam ederken ve ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti yıkılma aşamasına gelmiş, çetin bir kurtuluş savaşının ardından Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Yeni devletin kuruluşu sadece bir rejim değişikliği değil, yaşamın her alanında top yekûn bir ilerleme, yenilenme ve gelişme devridir. Bu yenileşme hareketlerini inkılaplar planında batının akılcılık ve bilimini örnek alarak kendi özümüzle ve nutukta ifadesini bulduğumuz damarlarımızdaki asil kanla harmanlayarak milletini çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmayı amaçlayan büyük Atatürk’tür. Bu çetin ve zorlu mücadelede önce Türk milletine, onun asıllardır kendini koruyan diline ve kültürüne güveni sonsuzdur ve bunu şöyle ifade etmiştir:

“Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür. Kültür en yüksekte tuttuğumuz idealdir.”¹⁴¹

Başta da belirttiğimiz gibi Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak adına Ata yurttan aldıklarımızın Ana yurda dil ve kültür üzerinden kesintisiz takibini yaptığımızda; gelişen, yenilenen, etkileyen ve etkilenen, kendine yeten, her alanda ihtiyacı karşılayan ama asla kesintiye uğramayan ve yok olmayan ve olmasına izin verilmeyen güçlü ve sağlam bir dil; ezber bozan, yenilik ve gelişmelere açık, asil, zengin, milli ve asla özünden ödün vermeyen, köklerine bağlı bir kültürle bugünlere geldiğimizi gördük. Nitekim Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak adlı kitabında Mevlüt Uyanık Türklerin Ata yurttan anayurda izlediği yolu ve Türklere etkilerini şöyle değerlendirmiştir:

“Büyük Oğuz Bütünleşmesi, Orta Asya Türklüğünün yabancı kültürler içinde eriyerek asimile olmalarının önüne geçen ve onların eşsiz ulusal kültürel birikimlerini koruyarak geliştirilmelerini sağlayan en önemli kazanım ve donanımın adıdır.”¹⁴²

¹³⁸ Leyla Karahan, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 32.

¹³⁹ T.C. Anayasası, md. 3 (İstanbul: Kapsam Yayınları, 2021.), 10.

¹⁴⁰ Leyla Karahan, *Türk Dili Üzerine İncelemeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 27.

¹⁴¹ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1959), 261, Zeynep Korkmaz *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*. (Ankara, TDK, 2015), 254.

Bu tanımlama ve tespitlerden hareketle yaşanan bu zorlu tarihi süreç, Türk aklı, Türk azmi ve Türklere özgü milli birlik ve beraberlik ruhunun göstergesidir. Bu noktada artık bir Türk Felsefesinin varlığı kaçınılmazdır. Asırlardan beri biriktirdiğimiz bu milli kültürümüzü yeni nesillere ve dünyaya en hızlı şekilde tanıtip atalarımızdan beri süregelen dünya hakimiyeti ülküsünü düşünce hakimiyetine çevirmek için yapılacak en önemli iş, kolay öğrenilebilecek, Türkçenin kelime yapısına en uygun ve batı dillerinde yazılmış eserlere daha kolay ulaşmamızı sağlayan bir alfabe değişikliğidir.

1923-1928 yılları arasında yapılan uzun araştırma ve incelemeler sonucunda Türkçeye en uygun alfabe tespit edilmiş ve nihayet 1 Kasım 1928'de yeni Türk alfabe yasası TBMM'de yasalaşarak 3 Kasım 1928'de Resmi Gazete'de yürürlüğe girmiştir.¹⁴³ Harf Devrimi farklı çevrelerde farklı algılamalara neden olmuştur. Dünya basını olayı yakından takip etmiş, Mustafa Kemal Atatürk'ün il il gezerek kara tahta başında halka yeni harfleri tanıtımını takdirle karşılamış ve ilk defa böyle bir şey gördüklerini söylemişlerdir.

Dünyada yankı uyandıran bu olay Türk edebiyat dünyasında da farklı görüşlere neden olmuştur ancak yeni harflerin kolaylığını ve ifadedeki güzelliğini fark edince yanlıklarından geri dönmüşlerdir. Bu tepkiyi verenlerden biri o yıllarda İstanbul Üniversitesinde Müderris olan Mehmet Fuat Köprülü'dür. Köprülü "Harf Meselesi" adlı makalesinde;

düşüncelerini de "Alfabe İnkılâbı" başlıklı yazısında şu cümlelerde ifade etmiştir:

"Bu inkılâbın Atatürk'ün önderliğinde, Orta Çağ doğu kültüründen silkinip çağdaş batı kültür dairesine girme iradesinin göstergesi olduğu ve bunun muhaliflerce geç anlaşıldığı..."¹⁴⁴

Zeki Velîdî Togan da yazı devrimine karşı çıkanlar arasında yer alır. Düşüncelerini şöyle dile getirir:

"Latin harflerinin dilimize uygulanması imkansızdır ve zararlıdır. Latin harfleri kabul edilirse 4-5 aydan fazla ömrü olmaz."¹⁴⁵

Kabul edenleri ve karşı çıkanlarıyla Latin kökenli ulusal Türk alfabesi kullanılmaya başlanmış ve böylece asırlardır Türkçe konuşan halk artık konuştuğunu Türkçe / Türk harfleriyle yazabilecek Türkçe düşünecek ve düşündüklerini de Türkçe ifade edebilecek aynı zamanda köyden kente kadar Çin Seddinden Adriyatik denizine kadar anlaşılacaktır.

Bu noktada Mevlüt Uyanık'ın "Türk Felsefesinin resmi olarak kuruluşu Türkiye Cumhuriyeti'yle başlamıştır."¹⁴⁶ ifadesi ile Nermi Uygur'un "Türk Felsefesi, Türkçe, Türkçeyle, Türkçede düşünme eylemini gerçekleştirmek demektir."¹⁴⁷ İfadesini birleştirdiğimizde Türk

¹⁴² Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*, 43.

¹⁴³ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*. (Ankara, TDK, 2015), 261.

¹⁴⁴ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*, 257.

¹⁴⁵ Metin Kale, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/687302>, s.11.

¹⁴⁶ Mevlüt Uyanık, *Türk Felsefesi*, Ed. Levent Bayraktar (Eskişehir: Kırmızılar Yayınları, 2018), 153.

¹⁴⁷ Nermi Uygur, *Türk Felsefesinin Boyutları*, (İstanbul:YKY, 2012), 78-79.

felsefesinin seyir yolunu çizmiş oluruz. Bundan sonrası geçlere ve aydınlarımıza düşer, okuyan, düşünen, üreten, eleştiren, sorgulayan, milli değerlerinin farkında olarak taklitten uzak durup özgün ve yerli çalışmalara ağırlık veren, yazarın yapana sadık kaldığı bir tarih anlayışıyla kültürünü araştıran bir nesil olmak ve bunun devamlılığını sağlamak Türk Felsefesinin hedefidir. Ancak böylece her alanda özgür bir millet olabiliriz. Atatürk'ün de dediği gibi "Hürriyet, insanın mutlak olarak düşündüğünü yapabilmesidir."¹⁴⁸

1.2. Düşüncenin Coğrafya ile İrtibatı ve Jeo-Felsefe Kavramının Tahlili

Jeo felsefe kavramını açıklamadan önce kavramı oluşturan Geographia/ Coğrafya ve felsefe'yi tanımlayarak başlayalım. Coğrafya etimolojik olarak "Arapça *cūgrāfiyyā* جوغرافيا ""tarif-i arz ilmi"" fiilinden alıntıdır. Arapça fiil Eski Yunanca *geōgraphía* γεωγραφία "yeryüzünün tasviri, haritacılık, coğrafya" sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük Eski Yunanca *gē* γή "dünya, yeryüzü" ve Eski Yunanca *gráphō* γράφω "çizmek, tasvir etmek" sözcüklerinin bileşiğidir."¹⁴⁹ şeklinde açıklanırken anlamsal tanımlama yapmak istediğimizde ilgilenilen alana göre karşımıza birçok tanım çıktığı için biz TDK sözlüğündeki güncel tanımı aldık. TDK'nin Türkçe Sözlüğünde "Coğrafya: Yeryüzünü fiziksel, ekonomik, beşerî, siyasal yönlerden inceleyen bilim."¹⁵⁰ olarak tanımlanmıştır.

Terimin ikinci sözcüğü olan felsefeyi de Mevlüt Uyanık şöyle tanımlar:

"Felsefe, varlık, bilgi ve değer alanlarıyla, ilgili sorunları, akılcı ve eleştirel bir tarzda değerlendirmek, bu sayede maddi evreni anlamlandırmak ve buradaki kendi varoluşunu, kim ve ne olduğunu açıklamaya çalışmaktır."¹⁵¹

Jeo-felsefe terimini oluşturan iki sözcüğün tanımından hareketle bu kavramı "Çevresel koşulların etkisiyle fikirlerin şekillenmesi." şeklinde tanımlayabiliriz. Coğrafya-insan ilişkisinde kullanacağımız kavram etkileşim olmalıdır. Çünkü ne insan doğadan ne de doğa insandan ayrı düşünülebilir. İlk insanla başlayan bu etkileşim süreci hiç kesintisiz devam etmiş ve coğrafyanın insanla insanın coğrafyayla mücadelesi ve sınavı bitmemiştir ve bitmeyecektir. İnsanın ilk mücadelesi fizikseldir. İhtiyaçlarını karşılama ve hayatta kalabilmek için verdiği yaşam mücadelesidir. Bunu kazandıktan sonra da maddi evreni keşfetme, anlama ve kendi var oluşunu açıklama çabası ve anlamlandırmaya çalışma aşamasına gelir. Bu aşamada farklı coğrafyalarda farklı şekillerde hayata yansımalar görülür.

¹⁴⁸ A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 19.

¹⁴⁹ <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/+grafi>

¹⁵⁰ *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK, 2019), "Coğrafya" md.470.

¹⁵¹ Mevlüt Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı* (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 15.

Bu bağlamda dini inanç ve yazının oluşumu sürecinden bahsetmek istiyoruz. Kazakistan'ın UNESCO daimi temsilcisi Olcas Süleymenov etimolojik incelemeler yaptığı kitabında, coğrafyanın, ilk işaretlerin oluşmasındaki etkisiyle ilgili tespiti önemlidir.

Genetik bilimciler ve arkeologlar, 100-150 bin yıl önce Homo Sapiens'in Ekvatorial Afrika'nın doğusunda ortaya çıktığı konusunda hem fikirdirler. Ekvatorda olmalarından kaynaklı buradaki ilk inanç aya tapma olarak kabul edilir. Çünkü ekvatorda güneş gündüz şeytandır ama geceyi aydınlatan ay kutsaldır. Dolayısıyla insanların ilk çizdikleri çember ve yay ayın evreleridir. Başka bir önemli nokta da ay sadece ekvatorda Afrika'nın denizinde yüzen kayak gibi görünür. Ayın bu yeni ay evresi tanrının tebessümü olarak adlandırılır. Ekvatorun bilge insanları ayın hilal şeklini de Afrika bufalosunun boynuzlarına benzettikleri için ay, ilk inanç sahipleri için gökyüzündeki kara boğanın altın boynuzudur.¹⁵² Ekvatordan kuzeye doğru gidildikçe mecburen bu yaklaşım değişmiş, gecelerin soğuk olduğu bu bölgelerde ay artık onları mutlu etmemeye başlamıştır. Özellikle sonbahar ve kış aylarında Akdeniz'in kuzey kıyılarında sabah sabırsızlıkla beklenmiş bunun doğal sonucu olarak da güneşe tapma inancı doğmuştur.¹⁵³ Anlaşılan o ki coğrafi şartlar, coğrafi konumun insanların inançlarını etkilediği gibi insanları bir arayışa yönlendirmiş ve farklı coğrafyalarda, farklı dil ve dinlerin oluşumu bu yön üzerinde şekillenmiştir.

Coğrafyanın veya onun parçası doğanın, insan üzerindeki etkisini, bu defa da kendisinden sonra birçok esere ilham olmuş ve olacak bir edebi eserde takip edeceğiz.

Endülüslü filozof İbn Tufeyl'in Hay bin Yakzan adlı kitabında doğanın pratik keşfiyle insan bilgisinin mistik ya da doğrudan Tanrı deneyimine ulaşabileceği anlatılmıştır. İnsan hiçbir deneyimi olmadan veya kimseden yardım almadan tek başına doğayı izleyerek bilimsel bilgiye ulaşabilir ve kendi içene dönüp kendi mistik dünyasını keşfedebilir.¹⁵⁴

Coğrafyayı ve onun tüm nimetlerini yaşamlarıyla ve kendileriyle özdeşleştiren belki de doğaya da yer bilim, tabiat bilim deyince ilk aklımıza gelen doğayla tam bir bütünleşik hayat yaşayan ve uygun şartlar sunulsa bile doğadan vazgeçmeyen, dünyanın çeşitli bölgelerinde teknolojiden ve modern(!) dünyadan soyutlanmış olarak yaşamlarını sürdüren ilkel kabileler ve bunu yaşam felsefesi haline getiren Kızılderililer jeo felsefi açıdan anlamamız gereken topluluklardır.

1854 yılında ABD başkanı Kızılderililere bir mektup yazarak Amerika'ya gelen beyaz göçmenler için onlardan toprak ister. Bu istek karşılıksız kalmayacak ve Kızılderililere de rahat yaşayabilecekleri bir yer ayrılacaktır. Zaten topraklarının bir bölümü ellerinden alınmış olan Kızılderili reisi Seattle ABD başkanına yazdığı bir mektupla cevabını bildirir.

---

¹⁵² Olcas Süleymenov, *Kelimenin Şifresi "1001 Söz" Geniş Kapsamlı Etimoloji Sözlüğüne Giriş* (İstanbul: Teas Press Yayıncılık, 2017), 15-16.

¹⁵³ Olcas Süleymenov, *Kelimenin Şifresi "1001 Söz" Geniş Kapsamlı Etimoloji Sözlüğüne Giriş* (İstanbul: Teas Press Yayıncılık, 2017), 24.

¹⁵⁴ Avner Ben-Zaken, *Hay bin Yakzan'ı Okumak*, Çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 17.

Bu mektup onların doğaya ne kadar bağımlı yaşadıklarının hatta doğayla kendilerini bir görmelerinin bir delilidir.

İnsanın dünya üzerinde yaşamı başladığı zamandan itibaren doğa ile yani bulunduğu coğrafi ortam ile etkileşimi başlamıştır. Önceleri insan doğaya uyum sağlamış, mağarada yaşamış, çığ et yemiştir...Bazı şeyleri keşfedip zihinsel olgunluğa da erişmeye başlayınca doğayı kendine uydurmuş, ateşi bulmuş ısınmış, yiyeceklerini pişirmiş, taşı yontmuş işlerinde kullanmak üzere aletler yapmış...İlerleyen yüzyıllarda artık insan doğaya hükmetmeye başlamış yapay denizler, havuzlar, seralar, genetiği ile oynanmış, rengi şekli değişmiş yiyecekler...yaparak önceleri çok mutlu olmuş, çünkü insanlar ilkim dışında da olsa her şeyi mevsimsiz tüketmeye başlamış. İnsanı mutlu eden bu sözüm ona gelişmeler daha sonra hastalıklarla kendini göstererek insanları bir çıkmaza sürüklemiştir. Yani coğrafya ilk başta insan için bir tecrübe sahası iken sonradan bu deneyimlerin sonuçlarını tam bir tarafsızlıkla yansıtan bir değerlendirici olarak intikamını almıştır.

İnsanın yaşadığı coğrafyanın kişilik özelliklerine hatta fiziki özelliklerine etkisi konusu bilim insanlarıncı tartışılmıştır. Coğrafi şartların ve iklim özelliklerinin insanların beslenme alışkanlıklarının oluşmasındaki etkisi görüp yaşadığımız ve tecrübe ettiğimiz bir özelliktir. Sert iklim koşullarının yaşandığı dağlık bölgelerde genellikle et ağırlıklı beslenme, kırsal bölgelerde tahıl ağırlıklı beslenme, denize kıyısı olan bölgelerde de genelde sebze ve deniz ürünleri ağırlıklı beslenme alışkanlığı istisnalar hesaba katılmazsa genel kabul gören bir konudur.

Coğrafi bölge farklılıklarının konuşma tarzı ve sözcük çeşitliliği üzerindeki etkisi de açıktır. Sert iklim yaşanan dağlık bölgelerdeki insanların konuşmalarının da daha sert ve yüksek tonda olduğu, denize yakın yaşayan insanların daha mülayim yumuşak ve sakin konuşma tarzları olduğu tabii ki istisnalar dahilinde gözlemlediğimiz bir özelliktir. Sözcük çeşitliliği de yine dolaylı da olsa coğrafi şartlara bağlıdır. Denize yakın yaşamıyorsanız veya geçiminizi denizden sağlamıyorsanız denizcilikle ilgili terimlere veya deniz ürünleriyle ilgili terimlere hakim olamazsınız. Bozkırda tarım ve hayvancılıkla ilgilenmeyen biri için tarımla ilgili terimler bir anlam ifade etmez. Bu saydıklarımızın hepsi devamında insanların yaşam tarzlarına, meslek seçimlerine, sanatlarına, edebiyatlarına yansiyarak bir etkileşim oluşacaktır. Edip Cansever'in şiirinde de belirttiği üzere insan bir süre sonra yaşadığı yere benzeyecektir:

balığa / Toprağımı iten çiçeğe / Dağlarının, tepelerinin dumanlı eğimine / Konya'nın beyaz / Antep'in kırmızı düzlüğüne benzer/.../ Ne kadar benziyoruz Türkiye'ye Ahmet abi."¹⁵⁵

Coğrafyanın insanın devlet kurma ve millet olma etkisine gelince bu noktada İbni Haldun Mukaddime adlı eserinde konuyla ilgili görüşlerini ayrıntılı olarak anlatmış ve işe coğrafyadan başlamıştır. "İklim ve insan ilişkisini çok yönlü olarak inceleyerek bunlar

---

¹⁵⁵ Edip Cansever, *Gelmiş Bulundum*, haz. Bedirhan Toprak (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 49-50.

arasında ilişkilendirmeler yapan ilk düşünür İbn Haldun'dur. İbn Haldun, bireyin, şehrin ve devletin ömrünü de fiziksel gerçekler üzerinden açıklar. İbn Haldun'a göre şehrin kuruluşunda dikkat edilmesi gereken en önemli unsur, iklim ve coğrafyadır.¹⁵⁶ Coğrafi yerler anlatılırken bölgenin hangi enlem ve boylamda olduğu veya hangi burcun (astrolojik olarak) etkisinde olduğu anlatılmıştır.

Mukaddime'de İbn Haldun dünyayı coğrafi bölgelere ayırır. Kuzey kutbundan Ekvator'a doğru olan alanı 7 bölgeye ayırır. Her bölgenin 10 bölümü vardır. Yani toplamda yetmiş bölge vardır. Bu 70 bölge farklı özelliklere sahip olması dolayısıyla kültür, inanç gibi çeşitliliği de meydana getirir. Hatta bazı yerlerin umran /medeniyet kurmaya elverişli olmadığından bahseder ki bu yerlerden biri de Orta Asya bozkırlarıdır.¹⁵⁷

Bu bağlamda bazı İslam tarihçileri veya yabancı tarihçiler bozkır kültürü veya göçebe olarak varlıklarını sürdürmüş olan toplulukları küçümsemişler hatta onların devlet kuramayacaklarını savunmuşlardır. Daha da ileri giderek Türkleri de bu kategori içine almışlardır.

İslam tarihçisi İbn-Haldun(ölm.1406) "Yedi İklim" teorisinde Bozkır sahasında oturan Türklerin medeniyet kuramayacağını savunmuştur. İbn-Haldun'a göre, Arabistan çöllerini andıran, kuzeye doğru 5. ve 6. iklimlerdeki bozkırlar sahasında oturanlar (Türkler)için de "umrân"(medeniyet)a ulaşmak ihtimal dışında sayılmak gerekir.¹⁵⁸ Yine benzer bir görüşü savunan A. Toynbee'ye göre de "sonu olmayan" göçebelik, tıpkı "duraklamış"(arrested) medeniyetler gibi ölüme mahkumdur. Türkler de bu Tarihsiz, kanunsuz, nomadlardan bir kütle olup istila ettiği ülkelerde nihayet "bekçilik" yapabilmiş Osmanlıların dahi tarihte başarı kazandıkları pek iddia edilemez.¹⁵⁹

Söylenilenlerin aksine İbrahim Kafesoğlu, Türklerin parlak ve uzun bir mazisinin olduğunu ve göçebe cemiyet sayılmasının mümkün olmadığını şu sözlerle dile getirmiştir:

Bozkır kültürü F. Köprülü'nün belirttiği gibi de iptidai ve putperest özelliklere sahip değildir.¹⁶⁰ Köprülü'nün aksine Osman Turan Türklerin göçebeliğinin kendine özgü özellikleri nedeniyle asla basit ve ilkel olmadığını, uygarlaşmaya, yenileşmeye, yerleşikliğe ve ziraata açık ve meyilli olduklarının araştırmacılar tarafından vurgulandığını dile getirmiştir.¹⁶¹

İbni Haldun'un yaklaşımına benzer bir yaklaşımı Aydınlanma döneminin ünlü düşünürü Montesquieu (1689-1755)'da görüyoruz. O da coğrafya ve iklim üzerine yoğunlaşarak iklim, ticaret ve dinin toplumlarla, özgürlükle, yönetim şekilleriyle ve kanunlarla ilişkisi öne çıkardığı konulardandır. Konuyla ilgili eserinde "iklimle ilişkili kanunlar" bölümünde ana

¹⁵⁶ Aygün Akyol, *İbn Hadun'da Kültür ve Medeniyet Tasavvuru* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 171.

¹⁵⁷ İbni Haldun, *Mukaddime 1. Cilt*, çev. Turan Dursun (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021), 125-195.

¹⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 33.

¹⁵⁹ İbrahim kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 34.

¹⁶⁰ Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, sad. Orhan F. Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 145.

¹⁶¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000), 116.

fikrini şöyle dile getirir: “ Şayet ruhun karakteri ile kalbin tutkularının farklı iklimlerde birbirinden son derece farklı oldukları doğru ise kanunların da hem bu tutkular arasındaki farklılıklarla hem de bu karakterler arasındaki farklılıklarla ilintili olması gerekir.”¹⁶²

Jeo-Felsefeyle ilgili çalışmalarını güncele taşıyan Mevlüt Uyanık,

diyerek jeo-felsefenin Türk düşünce dünyası açısından önemini vurgulamıştır.

Coğrafya etkisi dünya tarihinde büyük gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Yeni yerler görme, keşfetme veya dini, siyasi, ticari, politik nedenlerle meydana gelen yer değiştirmeler tarihin seyri açısından olduğu kadar milletlerin kültürel devamlılığının da takibini yapmaya yardımcı olmuştur. Türk tarihi özelinde değerlendirdiğimizde İpek yolu ticareti Türk boylarını birbirine bağlarken Ata yurttan aldığı kültürel birikimi Ana yurda taşımada önemi büyüktür. Bu yolla kervanlar sadece ticari ürün taşımamışlar, bilimsel bilgi, felsefi düşünce, müzik, çalgı, kelimeler, hikayeler, dini bilgi ve görüşler ve birçok şeyi bu yolla taşınmış ve gittiği yerleri etkilemiş oralardan da etkilenmiştir. Böylelikle zengin bir birikim elde edilmiştir. Asya üzerinden dünyaya yayılan kağıt, matbaa, at koşumu ve üzengi gibi buluşlar da yine İpek Yolu ticaretiyle olmuştur.¹⁶³

Bir Özbek atasözü de Türklerin İpek Yolu'na verdiği önemi özetler niteliktedir. “ Kainatta iki büyük yol vardır: Gökyüzünde Samanyolu, yer yüzünde İpek Yolu.”¹⁶⁴

1.3. Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak: Fârâbî Ve İlimlerin Sayımı Adlı Eserinin Tahlili

Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırma okumalarımıza Fârâbî'nin Felsefeye Giriş metni olarak yazdığı İlimlerin Sayımı adlı eseri ile başlamayı uygun görüyoruz. Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin Türk Felsefesiyle aydınlanacağını düşünerek Ata yurttan Ana yurda birikimlerimizi aktarırken Fârâbî'nin Tanrı, evren, insan ilişkisini sistematik şekilde açıkladığı, tutarlı, kapsayıcı, kavramsal bir arka plan ve metodolojik yaklaşım sunarak yazdığı bu eserin incelemesine geçmeden önce Fârâbî'nin hayatı ve dönemin sosyal ve kültürel ortamının genel değerlendirmesiyle başlamak istiyoruz.¹⁶⁵

¹⁶² Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Berna Günen (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017), 289.

¹⁶³ Shurubu Kayhan, <http://turksam.org/>

¹⁶⁴ Shurubu Kayhan, <http://turksam.org/>

¹⁶⁵ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak* (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık), 119.

1.3.1. Farabi'nin Hayatı

IX. yüzyılda Maverâünnehir'de Samanîler/Samanoğulları hüküm sürmektedir. Maverâünnehir'in tamamıyla Müslüman olması Samaniler zamanındadır.¹⁶⁶ Buradaki Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle ister istemez bu, dillerine sosyal yaşantılarına ve siyasi yapılarına yansımıştır. Bu bölgenin göç ve ticaret yolları üzerinde bulunması da farklı dillerin, kültürlerin bu bölgede iz bırakmasına neden olmuş böylece bu topraklar birçok bilim insanının, şairin yetiştiği bir kültür merkezine dönüşmüştür.

Türk-İslam coğrafyasında yetişen ve İslam felsefesinin kurucusu kabul edilen Fârâbî de bu topraklarda dünyaya gelmiştir. Ebû Nasr Muhammed İbn Muhammed Tarhân İbn Uzluğ el-Fârâbî'nin¹⁶⁷ Doğum ve ölüm yılı net olmamakla birlikte Türkistan'da Maverâünnehir'in Fârâb (eski adı Otrar/ Orhun kitabelerinde Kengü-Tarban) ilinin Vesîç kasabasında 870 yıllarında doğduğu, 950 yıllarında Şam'da vefat ettiği genel kabul görmektedir. Tarhan/Tarkan ünvanından¹⁶⁸ hareket ederek babasının üst düzey asker olduğunu anladığımız Farabi, iyi bir eğitim almıştır.

İnsanoğlu doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı toplumdan ayrı düşünülemez. Hayatının tamamını burada geçirmemiş olsa bile doğduğu toprakların sosyo-kültürel yapısından; atalarının ve ailesinin gelenek, görenek ve genetik yapısına kadar her şey onun bakış açısında, dünyayı algılayış biçiminde, ufkunun genişliğinde kendini gösterir. Soluduğu hava, yediği ekmek, içtiği su, duyduğu söz, uyuduğu ninni kişinin kendisidir.

Fârâbî, soyu itibarıyla Türk'tür.¹⁶⁹ Kaşgarlı'nın DLT'ye de eklediği İlk Türk Dünyası haritasında da Farab/Karaçuk¹⁷⁰ Oğuz şehirlerinden biri olarak gösterilir.¹⁷¹ Eğitim almak için Bağdat'a gitmiş, ilmi ve felsefi çalışmalarının bir kısmını burada sürdürmüştü. Bağdat'ta, daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak çalışacağı dil ilminin temellerini attığı, ünlü dil bilgini Ebû Bekir İbnüs's-Serrâc'dan gramer dersleri almıştır. Yine burada felsefe, mantık, müzik, matematik dersleri alıp 941-42 yıllarında Halep ve Şam'a gitmiş, daha sonra Mısır'a gidip tekrar Şam'a dönmüş, bereketli ve ilim dolu hayatı burada son bulmuştur. Türkistan

¹⁶⁶ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 14.

¹⁶⁷ Mehmet Bayraktar, *İslam felsefesine Giriş* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 173.

¹⁶⁸ İslâm öncesi Türk devletlerinde hükümdarların "tanhu, kağan, alpagut, tarhan (tarkan), kan, han, bilge, külterkin, erkin, ulug-erkin, ilteber, idikut, ilig, kadir, sagun, tabgaç (tamgaç), tegin (tigin), tarım, terim, inak, inanç, inal"; hükümdar eşlerinin de "terken" ve "katun" unvanlarının olduğu bilinmektedir." İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1984), 255-257.

¹⁶⁹ "...O zaman Samanoğulları Devleti'nin hudut vilayetlerinde yaşayan Türkler arasında Müslüman medeniyetiyle tanışmış olanlar da vardı. Bunlardan biri X. Yüzyılın meşhur İslam Filozofu Fârâbî'dir ki bu zat soyu itibarıyla Türk'tü." Bkz. V.v. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev:R.H. Özdem (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 86.

¹⁷⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, "karaçuk" md., 213.

¹⁷¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 11-13., Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugâti't -Türk' Göre XI. Yüzyıl Lehçe Bilgisi* (Ankara: TDK, 2013), 53.

kıyafetleriyle sade bir hayat sürmesi, dünyevi nimetlere karşı kanaatkâr oluşu, gözünün tokluğu onu örnek bir ilim insanı yapar.¹⁷²

Fârâbî, yaşadığı yüzyıl ve o dönemin şartları düşünüldüğünde çok ayrı bir yere sahiptir. O, özgürlüğü, özgür düşünceyi, düşündüğünü kendi iradesiyle anlatabilmenin önemini dile getiren bir aydındır. Bu düşüncesini şu cümlelerle ifade eder Fârâbî:

Fârâbî birçok ilim dalıyla ilgilenmiş çok yönlü bir entelektüeldir. Bu ilimler sadece ilgi alanı kapsamında kalmamış, uzun öğrenme ve araştırmalar sonucunda kendi özgün eserlerini verme düzeyine ulaşmış ve arkasında, hepsi günümüze kadar ulaşmasa da, yüz civarı eser yazmıştır. Başta felsefe olmak üzere dil, mantık, matematik, müzik, metafizik, fizik ilimleriyle ilgili araştırmalar yapmıştır. Yaptığı araştırmaları da sistemli bir şekilde öğretme amacı gütmüştür. Bunu ilimleri anlatırken kullandığı metottan kolaylıkla çıkarabiliriz.

Örneğin, felsefe öğreniminden önce bilinmesi ve öğrenilmesi gereken konuları sıralar. Bunlar içinde felsefe okullarının adları, Aristo'nun eserlerinin sınıflandırılması, felsefe öğrenmenin amacı gibi kılavuz niteliğinde ve başlıklar halinde ilgisine sunulmuştur.¹⁷³

Dil ilmini anlatırken de yabancı dilden yapılan çeviriler konusunda bugün dahi daha tam çözemediğimiz, bilim dili ve felsefi terimlere karşılıklar konusuna bir çözüm üretmiştir. Fârâbî *Harfler Kitabı*'nda konuyu Yunan Felsefesi ve burhan ilminin Arapçaya çevrilmesinde anlama ve kavrama safhasına geçerken nasıl bir yol izlediğini adım adım anlatmıştır. Öncelikle Yunan dilinden (etkileyen kültür) aktarılan anlamın dilden bağımsız halde değerlendirilmesi, anlamın herkes için yorumlanması ve düşünce haline gelmesi ve son olarak da etkilenen kültürün (Arapçanın) diliyle ifade edilmesi veya formüle edilmesi, şeklinde özetleyebiliriz.¹⁷⁴

Ayık'ın da 'Fârâbî'nin misyonu' olarak açıkladığı bu yöntemle Farabi naklettiği dille, mantık ilminin nimetlerinden faydalanarak Arapçayla felsefe yapmanın temelini atmıştır.

Bu da bize gösteriyor ki Fârâbî, yaptığı çevirilerin sadece çeviri olarak kitaplarda kalmasını istememiş, tüm bildiklerini öğretme amacı gütmüştür. Bu da felsefe tarihinde Fârâbî'ye "Muallim-i Sani" yani ikinci öğretmen denmesini haklı kılan sebeplerden biridir.

Fârâbî'ye neden ikinci öğretmen "Muallimi Sani" denmiştir? *İnsanlık düşünce tarihinde Fârâbî "Muallim-i Sani" yani "İkinci Öğretmen" veya "İkinci Üstat" diye bilinir, malum olduğu üzere "İlk Öğretmen/Muallim-i Evvel" Sokrates ve Platon'un öğretilerini sistematize eden Aristoteles'tir.*

İngiliz Filozof Alfred Whitehead'un "Batı felsefesi, Platon'a düşülen dipnotlardır." demesi gibi bize göre de İslam felsefesi, Fârâbî'nin öncülüğünde gelişmiştir. O, Türk-İslam düşüncesinin en önde gelen âlimi olup, Samaniler, Selçuklular, Osmanlılar kanalıyla öğretilerinin etkisi

¹⁷² Yaşar Aydın, "Fârâbî: İslam Felsefesinin Kurucu Filozofu" *El-Muallimu's Sâni Fârâbî* (Ankara: DİB, 2017), 8-9.

¹⁷³ Mahmut Kaya, *Felsefe Metinleri*, (İstanbul: Klasik Yay.), 109-115.

¹⁷⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, çev., Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 192-200.

devam etmektedir. Kurucusu olduğu Meşşâî öğreti, İbn Sînâ tarafından mükemmel hale getirilmiş, Batı'da yani Endülüs'te İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd ile bir dünya felsefesi haline gelmiştir.

Fârâbî'yi "İkinci Üstad" kılan Tanrı-evren-insan ilişkisine dair kurduğu felsefi sistemdir. Özellikle Mantık alanında yaptığı katkılar, dil ve düşünce irtibatını tasavvur ve tasdik diye kurması, yakini bilgiyi (burhan) temellendirmesi, tabiat bilimleri ile ilahiyat ve felsefenin (tinsel disiplinlerin) irtibatını sağlaması ve bunları siyaset felsefesi bağlamında bütüncül bir şekilde "sistem felsefesi" olarak sunmasıdır. Dinî ilimler olarak fıkıh, kelam ve ahlakın medenî ilimler çerçevesinde incelenmesi, peygamberin vahyi pratiğe aktarmasının felsefi dile dönüştürülmesidir.¹⁷⁵

konuyu açmak açısından doğru olacaktır.

İlimlerin sayımı, filozofların, kendi ilim tanımları doğrultusunda; ilimleri konu, yöntem, amaç veya öğrenim ve öğretimdeki sıralama bakımından sistemli hale getirmesidir. Filozoflar, kendi öncelik ve öğretim disiplinlerine göre ilim tasnifi yapabilirler ki bunun bilinen ilk örnekleri milattan öncesine dayanmaktadır.

"İslâm dünyasında halifelerin desteğiyle VIII. yüzyılda başlayıp X. yüzyılın sonlarına kadar üç asır devam eden tercüme hareketleri sayesinde, Antik ve Helenistik çağlarda yaşamış olan seksene yakın bilgin ve filozofun çeşitli eserleri Arapçaya çevrilmiş oldu. Bunlar arasında Aristo, İslâm dünyasındaki etkileri bakımından üzerinde en çok durulan filozoftur. İslâm filozofları içinde terminolojik, metodik ve problematik açıdan Aristo'yu takip edenlere Meşşâîyyûn ve temsil ettikleri okula da Meşşâî okulu adı verilmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren Aristo'nun hayatı, eserleri ve felsefe sistemi hakkında doğru ve ayrıntılı bilgiye sahip olmuşlardır".¹⁷⁶

Başta da belirttiğimiz gibi filozoflar kendi yöntemleri doğrultusunda ilimleri tasnif etmişlerdir. Aristo da ileride İslam filozoflarını etkileyecek tasnifini "Metafizik" adlı kitabında şu şekilde yapmıştır:

"Aristoteles, bilimler sınıflamasını Metafizik'te ele alır. Burada konu edilen bilimler ana başlıklarıyla, 'pratik ilimler', 'teorik bilimler' ve 'prodüktif bilimler'dir. Pratik bilimler kendi içerisinde 'ahlâk' ve 'siyaset' gibi disiplinlere ayrılır. Bunlardan 'siyaset', 'iktisat', 'retorik' ve 'strateji' gibi alanları kapsar. Prodüktif bilimler 'mühendislikler' ve çeşitli 'zanaatlar' olmak üzere iki alt bölüme ayrılır. Teorik bilimler ise kendi içerisinde 'fizik', 'matematik' ve 'metafizik' gibi üç ana dala ayrılır."¹⁷⁷

Bu bağlamda Farabi de kendi ilim tanımı çerçevesinde bir tasnifte bulunmuş bunu da "İhsâ'ul -ulum" adlı eserinde anlatmıştır.

¹⁷⁵ Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, Farabi'nin Medeniyet Tasavvuru ve Kurucu Metni Olarak - İhsâ'ul-Ulum- Adlı Eserinin Tahlili, Marife, Yaz 2015, 15/1 ss. 33-65

¹⁷⁶ TDV İslâm Ansiklopedisi 3.c. (İstanbul: TDV, 1991), "Aristo" md.,375-378.

¹⁷⁷ Eyüp Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçışı ve Kabulü" El-Muallimu's Sâni Fârâbî (Ankara: DİB, 2017), 223.

İlimlerin Sayımı Fârâbî'nin titizlikle hazırladığı bir öğretim müfredatıdır. Türk dünyası açısından değerlendirdiğimizde Fârâbî, genelde felsefenin, özelde İslam felsefesinin kurucusu kabul edilir. Bu iki alanda yaptığı çalışmalarda şu dikkati çeker ki bize göre bu çok önemlidir. Din ile bilimi, ne birbirinden ayrı tutmuş ne de tamamıyla dini bilimin içinde saymıştır. Burada şöyle bir sorun var sanırım. Fârâbî, hakikat mektebi derken felsefi hakikat ile dini hakikatin birbiriyle uyumlu olduğunu belirtir, bu çerçevede yaptığı ilimler tasnifinde önce dil düşünce mantık irtibatını kurar, sonra insan evren irtibatının nasıl kurulacağını talimi/pozitif ilimlerle olacağını belirtir. Bu Vacibu'l-Vucud yani var olması için bir başka varlığa ihtiyacı olmayan Tanrı'nın mümkünü'l-vucud yani evreni nasıl yarattığını anlamamızı sağlar. Sonra evrenin yaratılış amacı için İlahiyat ilimleri açıklanır, en sonunda da bunların etik politik bir söylemle hayata geçirilmesini hedefleyen medeni ilimler sayılır. Dolayısıyla burada İlimleri tasnif ederken bile dinî veya dinî olamayan diye bir ayırım yapılmamıştır, çünkü bu tasnifler kategoriktir.¹⁷⁸ Bunun yanında felsefe yapmanın amacını söylerken de felsefe ve dini uzlaştırma yoluna gitmiştir:

“Yüce yaratıcıyı bilmek onun hareket etmeyen birliğinin, her şeyin etkin sebebinin o olduğunu; onun kendi cömertliği, hikmeti ve adaleti ile bu âleme düzen veren olduğunu bilmektir. Filozofun yapması gereken şey de insanın gücü ölçüsünde yaratıcıya benzemesidir.”¹⁷⁹

Bu noktada Farabi dışında özellikle Türk –İslam coğrafyasında ilimleri tasnif eden birçok filozof olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Fârâbî'nin dışında Harezmi (öl. 850), Kindî (öl. 870), İhvân-ı Safa, Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 1023), İbn Sîna, İbn Hazm (öl. 1064), Gazzâlî (öl. 1111), Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî (öl. 1166), Fahrueddin Râzî (öl.1210), İbn Haldun (öl. 1406), Taşköprülüzâde (öl. 1561) ve Kâtip Çelebi (öl.1658) gibi isimler de ilimler tasnifi yapmıştır.¹⁸⁰ Genel olarak değerlendirildiği zaman Fârâbî'nin yaptığı tasnifin özgünlüğünü ve sistematikliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Fârâbî'nin tasnifi ayrıca felsefi mirasını devraldığı Aristoteles'ten de farklı içerik ve sınıflama özelliklerine sahiptir. Sınıflamasını yaparken kendi kültürüne ait unsurları maddelemekten geri durmamıştır. Dil ilmi, musiki ilmi gibi sınıflamalar, kendisinin de derin ilgi, bilgi ve uzmanlık alanında bulunması dolayısıyla hem ilimler sayımında madde başlıkları olarak yer almış hem de Kitâbu'l-Hurûf ve el-Mûsîka'l-Kebir isimleriyle müstakil eserler olarak ilim dünyasına büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıca kültürel katkılar dışında ilimlerin öncelik sırası, dil ve mantığın ilimler sıralamasına ilk sıralardan katılması yine Fârâbî'yi özgünleştiren bir özelliktir.

¹⁷⁸ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2017), ,78; Mevlüt Uyanık Aygün Akyol, *İslam Felsefesi: Tenkid Dönemi* (Ankara: Elis Yayıncılık 2018) 24, a.mlf, *İslam Felsefesi: Teşekkül Dönemi* (Ankara: Elis Yayıncılık 2017), 74.

¹⁷⁹ Ömer Faruk Erdoğan, “Fârâbî'nin Tevhîd Anlayışı ve Sıfatlar Meselesi” *El-Muallimu's Sâni Fârâbî* (Ankara: DİB, 2017), 318. Mahmut Kaya, *Felsefe Metinleri*, (İstanbul: Klasik Yay. 2017), 113.

¹⁸⁰ Ömer Bozkurt, “Günümüz Örnekliği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu” *El-Muallimu's Sâni Fârâbî* (Ankara: DİB, 2017), 162.

“İlimler tasnifinde beşinci sıranın “medeni ilim, fıkıh ilmi ve kelâm hakkında” olduğunu belirtmiştir. Fârâbî'nin bu kısımda ele aldığı ilimler Aristoteles'in “amelî ilimler” dediği ahlâk, iktisat ve siyasete karşılık olmakla beraber, onu aşmaktadır. Çünkü Fârâbî bu suretle “medine”nin siyasetinden ümmetin siyasetine, hatta insanlığın kanunlarına ve milletler arası hukuka intikal etmektedir. Onu ayıran başka bir nokta da fıkıh ve kelâm gibi tamamen İslamî mahiyette olan ilimlerle Yunan menşeyinden gelen ilimleri aynı kategori içine koyması ve birincileri ikincilere mahiyet bakımından bağlamasıdır. Yine Fârâbî dil ve mantığı bilim kabul ederek Aristoteles'ten ayrılmıştır. Dolayısıyla Fârâbî'nin İhsâ'da Aristoteles'ten daha kapsamlı ve yeni bir bilim sınıflandırması yaptığı söylenebilir.”¹⁸¹

Fârâbî, ilimleri beş ana başlık altında sıralar:

1. Dil İlmi
2. Mantık İlmi
3. Talimi İlimler
4. Tabiat ve İlahiyat İlmi
5. Medeni İlimler

Sıraladığı bu ilimleri İlimlerin Sayımı/İhsa'ul-Ulum adlı eserinde tek tek açıklamıştır. Fârâbî, kitabına, kitabını yazma amacını, bu ilimleri sıralayışını, bu ilimlerin içindeki bölümleri, bu kitaptan kimlerin ne açıdan faydalanacağını anlatan bir giriş bölümüyle başlar.

Fârâbî, bu eseri yazma amacını kendi ifadesiyle şöyle açıklar:

“Bu kitaptaki amacımız; meşhur ilimleri birer birer saymak, onlardan her birinin içeriğini bir bütün olarak sunmak; bu ilimlerin her birinin içindeki kısımları ve bu kısımların her birinin özetini vermektir.”¹⁸²

Dil İlmi

Fârâbî ilimleri sıralamaya dil ile başlar. Bu tasnifte Fârâbî'nin ilimler arasında dil ilmine öncelik vermesinin nedeni; her türlü düşüncüyü dile getirmenin ve bilimlerin temelini dile dayanmasıdır. Düşünce ve düşünce aracılığıyla elde ettiğimiz bilgilerin temeli de dildir. Onun için dilin doğru kullanılması ve kurallarının bilinmesi gerekir. Bu, düşüncenin temelidir ve ondan önce gelir.¹⁸³

Fârâbî, yukarıda belirttiğimiz üzere Türk soylu olsa da ve yaşadığı topraklar Türklerin göç yolları üzerinde bulunsa da İslamiyet'in etkisiyle kullandıkları resmi dil Arapçadır. Bundan dolayı da Fârâbî'nin dil ilminde “belirli bir lisanın dil bilgisi” diye bahsettiği Arapça dil bilgisidir.

¹⁸¹ Ömer Bozkurt, “Günümüz Örneği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu” *El-Muallimu's Sâni Fârâbî* (Ankara: DİB, 2017), 162.

¹⁸² Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 78.

¹⁸³ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol, 32-33.

Fârâbî, dil ilmini, öncelikle iki ana bölümde inceleme yoluna gider. Daha sonra bunları da kendi aralarında bölümlere ayıracaktır.

Birinci bölümü, belli bir topluma göre delalet eden lafızları ezberlemek ve bunların bire bir neye delalet ettiğini bilmektir, diye ifade ederken ikinci bölümü de bu lafızların kanunlarına ayırır.¹⁸⁴ Ardından bu kanunların kapsamını ve neden kanunlar konduğunu örneklerle açıklar.

Her topluluğun dilinde bir şeylere delalet eden kelimeleri tekil ve birleşik olmak üzere ikiye ayırıp yine bunlarla ilgili örneklendirmeler yapar. Devamında her topluluğun dil ilmini; yedi ana bölüme ayırır:

İlk bölümde tekil kelimeleri gösteren ilim başlığı altında cins isim ve terimleri açıklar.

İkinci bölüm birleşik lafızların ilmidir ki bu da şairlerin ve hatiplerin tasnif ettiği şekil üzere bu topluluktaki birleşik lafızlar olarak kullanılan lafızların ilmidir.¹⁸⁵

Üçüncü bölüm tekil lafızların kanunlarının ilmidir. Bu bölümle ilgili olan bilgileri Fârâbî Kitâbü'l Hurûf'ta ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bu bölümde, alfabe, seslerin nasıl çıktığı ve buna bağlı olarak ünlü, ünsüz sesler, kelimelerin oluşumu, ikilik ve çoğulluk, Türkçede olmayan, sözcüklerde erkeklik, dişilik, türemiş sözcükler ve türemiş hallerinin karşılaştırması, nicel ve nitel sözcükler, "ben, sen, o, şu" gibi kişi ve işaret zamirlerini incelediğini anlatır.

Dördüncü bölüm birleşik lafızların konularının ilmidir. Bu bölümde de kelimelerin oluşumunda seslerin başta veya ortada uğradığı değişimler konu edilir. Ayrıca kelimelerin çekimlerini, bir sözcüğün edat mı, isim mi, fiil mi olduğu konusunda kararsız kalındığında yapılması gereken ve sözcüklerin en düzgün şekilde nasıl birleşeceğini anlatıldığı ilimdir.

Beşinci bölüm yazım kanunları ve düzgün okuma ilmidir. Satırlarda yazılan ve yazılmayan harfleri; satırlarda bu harflerin nasıl yazıldığıнын yöntemleri açıklanır. Yazıda, noktalama, anlamın doğru aktarılması açısından son derece önemlidir. Bir virgölün doğru yerde kullanılmaması bile anlamı bambaşka yönlere taşıyabilir. Türk edebiyatında, batılı anlamda noktalama işaretlerinin kullanıldığı ilk eser Şemsettin Samî'nin 1860 yılında yayımlanan tiyatro eseri "Şair Evlenmesi" dir¹⁸⁶. Bu eseri dikkate aldığımızda Fârâbî'nin kendi döneminde noktalamayı ilimlerden sayması onun, çağının ve Türk tarihinin önemli dil bilimci vasfını almasını haklı kılar.

Fârâbî bu bölümü noktanın kullanıldığı yerleri ve kelimelerde kullanılmayan harflerin nasıl gösterileceği vb. noktalama ile ilgili bilgileri veren ilime ayırmıştır.

¹⁸⁴ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol, 81

¹⁸⁵ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 84.

¹⁸⁶ Salim Durukoğlu, Betül Büyükelçi, "Türk Dilinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı ve Tarihi Gelişimi", Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 2018,(s.14) c.6 / s.13. "Orhun Abidelerinde de sözcükleri ayırmak için her sözcük arasına iki nokta (:) konmuş, Dede Korkut Hikayeleri'nin Dresden nüshasında cümle sonuna büyük bir nokta konmuştur. Uygun metinlerinde de çeşitli noktalama işaretleri kullanılmıştır."

Dil ilminin son başlığını Şiir/Eş'ar ilmine ayıran Fârâbî, şiir ilmini dil ilmine benzeterek üç bölümde inceler. Şiiri en güzel ve zarif hale getirmek için veznin önemini, bu vezinlerin oluşum ve sıralanışını anlatır. Sonra da vezinlerde kullanılan kafiye ve çeşitleri üzerinde durur. Şiirde şiire uygun lafızların kullanılmasının şiiri şiir yaptığını söyleyerek bu bölümü bitirir.

1.3.2. Hikmet ve Felsefe Özdeşliği

Hikmet sözcüğü Türklerin ilk yazılı belgelerinden itibaren bilgelik ve erdem anlamlarıyla kullanılagelen bir sözcüktür. Türklerin yaşadığı yerleri bizzat gezerek sözlük hazırlamış olan Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde de birkaç şiir örneğinde görüldüğü üzere yine hâkim, alim, akıllı ve bilge kişi anlamlarında kullanılan bilge/bügü sözcüğü hikmet sözcüğünün eş anlamlısı olarak kullanılmıştır:

“bilge/bügü bilge, hakim

bilge âlim

bilge akıllı

bilge erig edgü tutup sö.zin işit

erdemini öğrenipen işka sür-e”¹⁸⁷

Hikmet sözcüğü Türkçe sözlükte altı farklı anlamda tanımlanmıştır:

“1. Bilgelik. 2. Tanrı'nın insanlar tarafından anlaşılamayan amacı. 3. Gizli sebep. 4. Öğüt verici söz. 5. Fizik. 6. Felsefe.”¹⁸⁸

Fârâbî'ye göre “hikmet, bütün varlıkların varlığına ve sebebi bulunan şeylerin sebeplerinin varlığına sebep olan uzak sebeplerin bilgisidir...hikmet insana gerçek mutluluğu bildiren şeydir.”¹⁸⁹ Yani buradan hikmetin tüm varlıkların ve sebeplerinin hepsini kapsayan bilgi olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu bilgi sahibi de ancak Tanrı'dır. “Filozofun yapması gereken şey de insanın gücü ölçüsünde yaratıcıya benzemesidir.”¹⁹⁰ diyen Fârâbî, felsefe öğrenmenin amacını da Tanrı'yı bilerek onun “Bir” olduğunu, her şeyin etkin sebebinin Tanrı olduğu ve cömertliği, hikmet ve adaleti ile bu âleme düzen verenin o olduğunun bilinmesi olarak açıklar.¹⁹¹

Felsefenin tanımına gelecek olursak evreni anlama ve anlamlandırma çabası içinde olan herkesin kendine özgü ve özel bir felsefe tanımı vardır. Biz sözlük anlamı üzerinden bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Bu noktada felsefe:

¹⁸⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Erçilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 216/185. “Diyor ki: Âlim, akıllı ve bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle. Onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini kullan.”

¹⁸⁸ Türkçe Sözlük, (Ankara: TDK, 2019), “Hikmet” md., 1100.

¹⁸⁹ Aygün Akyol, Mevlüt Uyanık, İclal Arslan, *İslam Felsefesi Tanımlar Sözlüğü* (Ankara: Elis Yayınları, 2016), 145.

¹⁹⁰ Mahmut Kaya, Fârâbî, *İslam Filozoflarından felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 113.

¹⁹¹ Mahmut Kaya, Fârâbî, *İslam Filozoflarından felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 113.

“ Yunanca philosophia kelimesinin Arapçaya aktarılmış şeklidir. Philia (sevgi) ve sophia (bilgelik) kelimelerinin birleşmesinden oluşan felsefe terimi, bilgiyi ve bilgeliği sevmektir.”¹⁹²

Fârâbî de İlimlerin Sayımı adlı eserinde “sofia” sözcüğünü “hikmet” olarak karşılar. ¹⁹³ Yapılan tanım ve değerlendirmelerden hareketle hikmet ve felsefe öz itibariyle birbirini tamamlayan, biri olmadan diğerinin eksik kaldığı terimler olarak değerlendirilebiliriz. Felsefe bir yöntemdir, hikmet o yöntemi kullanarak hüküm aşamasına ulaşmaktır, diyebiliriz.

Kaşgarlı bununla ilgili, DLT’de güzel bir benzetmede bulunmuştur. Uygur Hanı’nın Köl Bilge Xan diye adlandırıldığını bunun da “aklı göl gibi” anlamına geldiğini söyleyerek ayrıca “bügü bilge” (akıllı) ikilemesiyle de biriken suyun bolluğu yani onun bilgeliği anlatılmıştır.¹⁹⁴ Bu benzetmeden esinlenerek hikmeti bir göle içinde biriken suları da felsefeye benzetmek yanlış olmaz.

Bayraktar’ın da belirttiği üzere “ Her felsefe hikmet olabilir, fakat her hikmet felsefe olmayabilir. Hikmetin felsefeden daha geniş bir anlam sahası vardır.”¹⁹⁵

1.3.3. Dil-Düşünce Mantık İrtibatı

Dil/konuşma, düşünme ve algılama yeteneğini Tanrı’nın insana bahsettiği en yüce özellik olarak düşünüyoruz. İnsan var olduğu günden itibaren bu özellikler kendinde vardır ancak ortaya çıkması belli bir olgunluğa erişmesiyle gerçekleşmiştir, düşüncesindeyiz. Yazılı tarihimiz başladığından itibaren her fırsatta yazılı taşlarda olsun, şifahi kültür ürünlerinde olsun, yazılı edebi eserlerde olsun dilin önemi ve bunun akıl ve düşünceyle bağı vurgulanmış; dil, düşünce, erdem gibi birçok değer, aşağıda vereceğimiz örneklerde görüleceği üzere, birlikte anılır olmuştur.

Bu bağlamda Kaşgarlı DLT’de “Erdem başı tıl.” (meziyetlerin başı dildir.), Bundan güzel konuşma kastedilmektedir.” diyerek bir de bunun Arapçadaki benzer anlamlı “Arapça el-mer’u maxbu:’ın tahte lisa:nihi (insan dili altında saklıdır)” şeklinde kullanımını da yanında vererek dilin önemini vurgulamıştır.¹⁹⁶

Yine Kaşgarlı’nın çağdaşı Yusuf Has Hacip de Kutadgu Bilig adlı eserinde dile ayırdığı bölümde “ Aklın süsü dildir, dilin süsü söz”¹⁹⁷ diyerek akıl ve dil arasındaki bağı kurmuştur.

¹⁹² Mevlüt Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı* (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 15.

¹⁹³ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2017),112.

¹⁹⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, 185.

¹⁹⁵ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 23.

¹⁹⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “tıl” md., 146.

¹⁹⁷ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, günümüz Türkçesine çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 42.

Nermi Uygur, dilin gücünü anlatırken “Düşünme yazgım dilimdir.”¹⁹⁸ diyor. Bir insana ulaşabilmenin onu anlayabilmenin bu yolla insanlar arasında iletişimi sağlayarak toplumsal birlikteliği ve mutluluğu sağlayabilmenin en öncelikli yolu dilinin çözülmesi böylece düşüncenin şekillenmesidir.

Bu bağlamda Fârâbî'nin yönteminde bir bilime ulaşmak için önce hazır bulunuşluk önemlidir. Nasıl bir yol izleneceği, nereden gidileceği, neler okunması veya neler öğrenilmesi gerektiği, atacağı bir sonraki adım için önemlidir. Dil ve düşünce de mantık ilmini anlamak ve uygulamak için bilinmesi, öğrenilmesi gereken yoldur diyebiliriz. Fârâbî “Kitâbu'l-Hurûf”ta dilden mantığa ve oradan varlık, düşünce ile sözün birbirini tam olarak karşıladığı nutk aşamasına gelene kadar çizdiği yolun anlatılmasının onun amacının anlaşılması açısından önemli olduğu kanısındayız. Fârâbî'nin değerlendirmesine göre;

İnsanlar içinde olanı içinde amaçladığını başkasına bildirme ihtiyacı duyduğunda işaretleri sonra seslenmeyi kullanır. Daha sonra bu seslenme tek tek duyulara denk gelir. Her duyu için ayrı seslenme kullanılır. Seslenme sırasında sesin izlediği çıkış yolu (dil, diş, dudak vs.) onu harfe ve dile dönüştürür. Aynı barınakta bulunan ve organlarının yaradılışları aynı olanlar sesleri benzer şekilde çıkarırlar. Bu da dil farklılaşmalarını doğurur. İlk çıkarılan sesler (harfler) zamanla anlatılmak isteneni ifade etmede yetersiz kalmış ve çıkan seslerle birleştirme yoluna gidilerek yeni sözcükler oluşmuştur. Eğer bir milletin fitratı ılımlı ve o millet zeka ve ilme meyyal bir milletse ihtiyaçlarını karşılayan yeni kelimeleri kendileri türetir/oluşturur/meydana getirir. Zamanla anlam bakımından zenginleşme de başlar. Eş anlamlı sözcükler ve mecaz anlam ortaya çıkar. Bu lafızları çoğaltmak, birbiriyle değiştirmek, tertip etmek güzelleştirmek yoluyla ifadede esneklik ortaya çıkar. Bu esnada da hatabî sonra da şiirsel ifade ortaya çıkar. Şiirsel ifadeleri ezberlemek kolaydır. Ezberlemeyi nesilden nesle sürdürürler. Ta ki ezberlemek istedikleri şeyler zor gelene kadar. Bu da yazıyı bulmalarına öncülük eder. Yazıyı bulduktan sonra da anlatmak ve başka kimselere öğretmek istedikleri şeyleri kitaplara yazarlar. Bunun devamında da dil bilim sanatı ortaya çıkar. Bundan sonra öğrenmek istedikleri sözcükleri biriktirip kendi cemaatlerine ait düzgün anlamlı sözleri en iyi bilenlerden öğrenmeye çalışırlar. Kendi dilleriyle ilgili sözleri toplarken yine yerleşik olmayan konargöçerlerden almaya çalışırlar çünkü onları adetlerine ve dillerine daha sadık ve değiştirmek istemeyenler olarak görürler. Sınır boylarında da aynı nedenle dil öğrenmezler çünkü onların etkileşime girdikleri milletlerden kelime alabilecekleri için bozulmalar olabileceğini özünü kaybedeceğini düşünürler. Bu birikim yapılırken çeşitli yollara başvurulur. Bu yollar beş sanatı meydana getirir: hitabet sanatı, şiir sanatı, haberleri ve şiirleri ezberleme ve rivayet etme gücü, dillerini bilme sanatı ve kitabet sanatı.¹⁹⁹

Farabi dil ve mantığı bilim sayarak Aristoteles'ten ayrılır. Farabi'ye göre mantık düşünmenin tek ölçütü ve aracıdır. Bu araç olmadan zihnin doğru çalışması, doğruya yönelmesi ve

¹⁹⁸ Nermi Uygur, *Dilin Gücü* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 89.

¹⁹⁹ Farabi, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2018), 168-178.

yanlıştan uzak durması mümkün değildir. Aynı zamanda başkalarının ifade ettiği görüşlerin doğru mu yanlış mı olduğunun tespiti de mümkün olmaz.²⁰⁰

Fârâbî mantığı tanımlarken “ makullerde yanlış yapma olasılığını gidermek, hakka ve doğru yola insanı yönlendirmek ve akli düzeltmek için kullanılan kanunların tamamını verir.”²⁰¹ ifadelerini kullanır. Hata yapma olasılığına karşı da her tür kanunu verir ve emin olunmayan durumlarda da bunu sınamaya ilişkin kanunları verir. Yani Fârâbî'nin bilimde yapılacak veya yapılması olası bir hatayı hiçbir şekilde şansa ve bahaneye açık bırakmayarak her açıdan sağlam bir temel hazırladığı düşünülebilir.

Dil düşünce ve mantık irtibatında hitabet ve şiir sanatları ön planda tutulur. Farabi İlimlerin Sayımı'nda mantık ilmini kısımlara ayırır ve toplamda sekiz kitap olmak üzere bunlardan her birinin kitapta bulunduğunu söyler.²⁰²

1.3.4. Belagat/Hitabet/Retorik

Hatabi sözler bu kitapların yedincisidir. Sözcük anlamı olarak üçü de aynı anlama gelip güzel ve etkili söz söyleme sanatı olarak tanımlanır. Belagat ve Hitabet Arapçadan, Retorik de Fransızcadan Türkçe sözlüğümüze girmiş sözcüklerdir. Edinilen bir tecrübenin, bir bilginin veya karşı tarafa kabul ettirmek istediğiniz bir konunun içeriğinden daha önemli bir şey de konuyu sunum şeklimiz, kullandığımız sözcükler, duruşumuz, tavrimiz hatta giydiğimiz kıyafet ve o kıyafetin rengi dahi dinleyici kitleyi etkilemek için önemlidir. Bundan sonra da sözcükler, giriş çıkış cümleleri ve bu cümlelerin yetkinliği, güvenilirliği ve tesirliliği gelmektedir.

Farabi bu noktada bir hatibin sözlerini, hitap tarzını, inceleyen ve sınavan kanunları belirtir. Bu kanunlardan hareketle hatibin hitabet yöntemine sahip olup olmadığı bilinir. Hitabet sanatını mükemmel hale getiren bütün özellikler belirtilir. Böylece sunulanların, anlatılanların daha nasıl mükemmel ve tesirli olacağı bilinir. Hitabet sanatında ayrıca kesin bilgi bulunmaz bu yönüyle de cedelden ayrılır.²⁰³

1.3.5. Şiir

Hitabet sanatının gelişimiyle birlikte ve sonrasında anlamların misalleri ve hayallerinin onları anlatmak veya onların yerine kullanılmasıyla şiirsel anlamalar ortaya çıkar. Şiirsel anlatımın gelişmesiyle şiir, şiirin gelişmesiyle de şiir sanatı ortaya çıkar. Bu da insanın fitratındaki tertip ve düzeni arama arzusunun bir getirisidir. Çünkü şiirde de vezin, ritm, güzel ve

²⁰⁰ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 95.

²⁰¹ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 94.

²⁰² Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 118.

²⁰³ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 114/120.

düzenlilik vardır. ²⁰⁴ şiirî sözlerde hayal yetisinin işlevselliği önemlidir çünkü muhatabına hayalindekileri daha güzel ve üstün halde gösterir. Bunun nedeni de insanların eylemlerinde sıklıkla hayal ettiklerine tabi olup ona göre davranmalarındır. Şiiri sözle ayrıca bir görüşü olmayan insanları ikna etmek, onları doğru yola sevk etmek ve bir işi istikrarlı bir şekilde yapmasını sağlamak için kullanılır ve şiiri sözlerle eşyanın değerinin ve güzelliğinin ortaya konduğu görülür. ²⁰⁵

Aristoteles de şiirin varlığını iki nedene bağlar: İlki doğuştan beri içlerinde olan taklit yetisi, ikincisi de bu taklit ürünlerine duyulan hoşlanma duygusudur.²⁰⁶

Fârâbî, şiir ilmini dil ilmine benzeterek Vezin, kafiye, şiirde kullanılmaya uygun sözler şeklinde üç kısma ayırıyor.²⁰⁷ Fârâbî şiirin / hutbeleri ezberlemenin faydaları konusunda da bir değerlendirme yapar.

“İnsanı diğer ilim dallarına dair bir hususta asla yanlış yapmayacak şekilde hakikate ve yakînî bilgiye ulaştıracak bilgiye gelince şiirleri ve hutbeleri/ söylevleri ezberleme arzusunun ve bunu alışkanlık haline getirme yetisinin, bunları mümkün olduğunca tekrarlamının, kişiyi hatalarından koruyacağını ve nahiv ilkelerinde hata yaptırmayacağını yine onların yerini tutacağını, aynı işlevi göreceğini iddia ederler.”²⁰⁸

Bilimsel araştırma ve incelemelerin sonunda bütün yollar ayrışınca tümel ilmi felsefe olgunlaşır ve bundan sonra öğrenilip öğretilen bir sanat haline gelir. Bütün insanlara bu sanat iki şekilde öğretilir: Yalnızca burhanî yollarla yapılan özel öğretim ve cedelî, hatabî ve şiirsel yollarla yapılan genel öğretim. Ancak burhan açısından da doğru olan teorik ve pratik şeylerin halka öğretilmesinde en uygun öğretimin şiirsel ve hatabî öğretim olduğu sonucuna varılır. ²⁰⁹

Şiir, insanlığın duyguları öncelikli olmak üzere düşüncelerini en etkili ve akılda kalıcı şekilde anlattıkları sanattır. Şiiri akılda kalıcı ve etkili yapan iç kafiye dediğimiz aliterasyon ve dize sonu uyaklarıdır. Uyak şiire müzikal bir ritm verir. Bu müzikal ritimle de tekrarı keyifli ve öğrenilmesi kolaydır. Şiirsel anlatımın ilk örneklerini milattan öncesi ne dayanan destanlarımızda görmek mümkündür. Sözlü/şifahi kültür ürünü olan destanlarımız yazıya geçmeden önce uyaklı ahenkli anlatımlarıyla günümüze kadar ulaşabilmişlerdir. Çünkü şiiri ezberleyip dilden dile ulaştırmak ve hatta aslını korumak daha kolaydır. Şiir duygulara hitap etmesi açısından da hayal kurdurur, duyguları yumuşatır. Şiir sözcüklerle yazılır. Kullanılan sözcükler özenle seçilir çünkü bir hikayede karşıdaki dağın ardında batan güneşin sizde uyandırdığı duyguyu sayfalarca anlatabilecekken Ahmet Haşim örneğinde olduğu gibi şiirde

²⁰⁴ Farabi, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2018), 168-170.

²⁰⁵ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 114.

²⁰⁶ Aristoteles, *Poetika*, çev. İsmail Tunalı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998), 16.

²⁰⁷ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 92.

²⁰⁸ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 102.

²⁰⁹ Farabi, *Harfler Kitabı*, 184.

bunu öyle bir benzetme, mecaz veya başka bir sanatlı anlatımla sunarsınız ki sayfalarca anlattığınız unutulurken şiiri unutmazı zor olur düşüncesindeyiz.

“Akşam yine akşam yine akşam

Bir sırma kemerdir suya baksam”²¹⁰

Yine Yahya Kemal’in sessiz gemi şiirinde anlatılan yaşamın son bulması belki de daha yumuşak anlatılamazdı:

“Artık demir almak günü gelmişse zamandan

Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan.

Hiç yolcusu yokmuş gibi sessizce alır yol;

Sallanmaz o kalkışta ne mendil, ne de bir kol.”²¹¹

Halk şiirinde de birçok örneğini görmek mümkündür. Mevlana’nın Mesnevi’sinin özeti olarak söylenegelen Yunus Emre’nin “Ete kemiğe büründüm./ Yunus diye göründüm.” dizeleri boyutu ve derinliği bakımından şiirin anlatım gücünü özetler niteliktedir.

Fazlıoğlu da şiirin sadece dizelerden ibaret olmadığı birçok sanatı bünyesinde barındırdığı değerlendirmesinde bulunur.

“Şiir Varlık’la bir ilişki kurma tarzı hiç şüphesiz ya da Hegel’in değişiyile: Tüm sanatların hülasesi. Sese, söze ve dile hakimiyetin adı; tüm zıtları sonsuzluk duygusunda terkip eden bir araya getiren sanatların sanatı...Şiir yalnızca söylemez, ifade etmez, dile getirmez; ama aynı zamanda resmeder, heykel yapar ve şarkı söyler; o hem mimaridir, hem resim hem de mûsikî...”²¹²

Dilimizin tarih içindeki seyrini takip ederek dilimizin ne kadar sağlam temeller üzerinde kök saldığını analiz edip ikinci öğretmen Fârâbî’yle de ilimlerin bize nasıl yol gösterdiğini ve bu doğrultuda ancak akıl ve bilim ışığında mutluluğa erebileceğimiz kanaatine vardık. Artık dilimize attığımız temellerle Türkistan’dan Türkiye’ye kuracağımız dil ve kültür köprüsünü Kaşgarlı Mahmut’un hazırladığı ilk Türkçe sözlüğümüz Dîvânu Lugâti’t-Türk üzerinden incelemeye geçebiliriz.

²¹⁰ Kenan Akyüz, *Batı Etkisinde Türk Şiiri Antolojisi* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1985), 620.

²¹¹ Cengizhan Orakçı, *Yahya Kemal Beyatlı* (Ankara: Alternatif Yayınları, 2003), 57.

²¹² İhsan Fazlıoğlu, *Akıllı Türk, Makul Tarih* (İstanbul: Papersense Yayınları, 2018), 40.

2. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE KAŞGARLI MAHMUT İBN HÜSEYİN BİN MUHAMMED

2.1. Türklerin Müslüman Olma süreçleri

Dinlerin, toplumsal hayatı hem sosyal hem ekonomik hem kültürel açıdan etkilediği, tarihi süreçlerin seyrinde açıkça görülür. Yeni bir dini kabul etmek bunu da kitleler halinde veya devlet olarak yapmak, kabul eden devleti veya boyu etkilediği gibi çevresinde ilişkide bulunduğu devletleri ve onlarla olan ilişkilerini de etkiler. Bu noktada bir etkileşimden söz edilebilir ki bu da olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğurabilir. Bir devletin, bir boyun hatta bireyin din değiştirmesinin siyasi, kültürel, manevi vb. birçok sebepleri olabilir. Önemli olan değişimden sonraki adapte sürecinin değişim yaşayan birey veya toplumdaki etkilerinin özelde kendileri için genelde o dinin maneviyatı için iyi sonuçlar ortaya koymasındır.

Türkler, yaşadıkları Orta Asya coğrafyasında farklı farklı bölgelerde değişik dinlere inanmışlar, zaman zaman da dinlerini değiştirmişlerdir. Bu değişim toplumsal hayatlarında birtakım değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Yeyip içtiklerinden tutun giyim kuşam, sosyal yaşam, dil, alfabe gibi değişiklikleri inandıkları yeni dinin yaptırımları gereği değiştirmişlerdir. Bu sürecin de sancılı olduğu anlaşılabilir bir durumdur.

Türklerin İslamiyet'e geçişleri konusunda ilgili yaygın birçok görüş ve kanaat vardır. Türkleri İslamiyet'e geçip onu bir devlet dini olarak kabul etmeleri 10. yüzyılın ilk yarısında yani Karahanlı Devleti döneminde olur. Bu dönemden önce de Türklerin Araplarla özellikle ticari yönden ilişkileri olmuş ve bunun sonucu Abbasi sarayında görev yapıp Müslüman olanlar da vardır. Bu da 6. yüzyıla tarihlenir. Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecinde tarihten çok nasıl geçtikleri tarihçiler arasında fikir ayrılığı yaratan konular arasındadır. Türklerin kılıç zoruyla mı yoksa kendi istekleriyle mi Müslüman oldukları konusunda fikir ayrılıkları vardır.

Türklerin çok geniş bir coğrafyada bazı yerlerde ayrı ayrı bazı yerde birlikte yaşamaları, sürekli hareket halinde, ticari ve kültürel etkileşimde olmaları konunun açıklığı kavuşmasını zorlaştırmıştır.

Türkler İslam dinine geçiş süreçleri bir bakıma onu ileride nasıl yaşayacaklarının da belirtisidir. Çünkü Devletin Siyasi hakimiyetiyle değil uzun bir tanıma süreciyle kabul etmişlerdir. Birerinden oldukça uzak yerlerde yaşamalarına rağmen Türklerle Araplar Sasaniler aracılığı ile birbirlerini tanıma fırsatı bulmuşlar, Seyhun nehrinin aşağısında Cend-yenikent gibi ticari merkezler oluşturan Maverünnahrın Müslüman tüccarları Türklerle ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Ticari ilişkiler hem dil, hem kültür açısından önemli bir etkileşim aracıdır. Karahanlı Devletinin İslamiyet'i kabul etmesiyle İslamiyet'in Türkler arasında yayılma hızı da artmıştır.²¹³ Bu noktada değerlendirilmesi gereken bir önemli konu

---

²¹³ Hadlil İbrahim Şener, "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler* c.5, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 784-792.,

da Türklerin İslam'ı yorumlayış şekilleri, toplumsal, kültürel alanda devlet düzeni ve siyasi ilişkilerde ona kazandırdıkları, toplumsal kurallarda ve bir dünya görüşü olarak inanç, ahlak ve kültür sistemine etkileridir.²¹⁴

Türkler için yeni bir din aynı zamanda yeni bir dil ve alfabe demektir. Bu dönemde Türkler dillerini değiştirmemişler ancak resmi yazışmalarda Arap Alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. İlk Türk İslam edebi ürünlerinde de bu geçiş gözlenmiştir. Türkler, zorluğu yeni dinlerini anlayıp yorumlamada yaşamışlardır. Bu noktada da hem Türkler arasında İslamiyet'in yayılması hem yeni dinin anlaşılıp yorumlanmasında dönemin sûfi diye adlandırılan din bilginlerinin payı büyüktür. Halka anlayabilecekleri bir dilde anlatmak çok önemlidir çünkü yeni bir din yeni disiplinleri de beraberinde getirmiştir. Halkın bu dönemde sufilere yönelmesi olağan bir durumdur. Armstrong bunu " Halk, feylesofların uzak ve ulemanın kuralcı Tanrı'sından ziyade daha somut ve sevgi dolu bir tanrı aramaktadır."²¹⁵ şeklinde yorumlarken mistiklerin Tanrı'sını birleştirici güç olarak değerlendirir.

İslam'ın yorumlanması, yaşama geçirilmesi, Ata yurttan Balkanlara kadar ki tarihi süreçte kat ettiği yol Türk Müslümanlığı olarak adlandırılırken bu yolda hizmet eden en önemli isimlerden biri de Ahmed Yesevi'dir. Yesevi tasavvuf eğitimini Buhara'da Yusuf Hemadani'den alıp memlekete de dönüşüyle de özellikle göçebe Türkler arasında rehberlik faaliyetlerini sürdürmüştür. Yesevi'nin tasavvuf anlayışı hayatla içe içe toplumun istek ve ihtiyaçlarını ön planda tutmak üzerine kuruludur. Türk kültürüne ait birçok unsuru İslam inancıyla birlikte ele alarak İslamiyet'in Türkler arasında daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır.²¹⁶

Hoca Ahmed Yesevî'nin kendine has özellikleriyle Türk Müslümanlığının teşekkülündeki rolünün analizi bu noktada önem arz etmektedir. Dini sahada Yesevî merkezli bakış açısının İslam dünyasında ortaya çıkan radikal selefi hareketlerden Türk toplumunu koruyacağı gibi, milli değerlerimizi yerelleştirmeden evrensel niteliğe taşıma imkânını da bize sunacağını düşünüyoruz.²¹⁷

Yesevi'nin bu, rehberliği üstlendiği dönem Selçuklu Devleti'nin eski gücünün kalmadığı zamana denk gelirken Abbasi hilafetinin zor durumda oluşu, ekonomik sıkıntılar, Moğol tehdidinin belirmeye başlaması ve güvenlik sorunlarının yaşanmasıyla birlik ve dayanışmayı

---

²¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yötem ve Yorum Denemeleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 28.

²¹⁵ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu (İstanbul: Pegasus, 2017), 350-351.

²¹⁶ Sinan Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdarî Yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 170-171.

²¹⁷ Aygün Akyol, "Türk Din Tasavvuruna Yesevi Merkezli Bakış" Yedi Tepe Üniversitesi Tarih Bölümü 1. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-2-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı, 407.

sağlayacak birine ihtiyaç vardı. Yesevi'nin aynı amacı taşıyan kişilerle bu birlik ve dayanışma ortamını kurmalıydı.²¹⁸

Yesevi yazdığı hikmetlerle üstüne düşen görevi halka halkın dili olan Türkçeyle anlattı. İyilik, doğruluk, adalet vb. konularda halka öğütler vererek onları Türk Müslümanlığı sentezinde bir ve güçlü kıldı. 1071'de Anadolu'ya göçler başlamış ve Yesevi'nin kendisi gitmemiş ancak onun öğretileriyle yetişen ve Horasan Erenleri diye adlandırılan dervişler Anadolu'ya gelerek buradaki Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasında etkin rol oynamışlardır. Bu sırada Anadolu'da Hristiyanlık başta olmak üzere çeşitli din ve inanışa mensup birçok topluluk vardı.

Anadolu'da Yesevilik'in yanı sıra Alevi-Bektaşî gelenek, Mesnevilik vb. birkaç yoldan Arap kültüründen farklı bir anlayışla İslamiyet'in tanınması ve yayılması için çalışmalar sürdürmüştür. Temelinde Araplaşmadan kendi kültürüyle harmanlanmış bir inanış için çaba harcayan bu yorumlar uygulanış biçiminde farklılıklar gösterirler. Oğlu Bahaddin Veled'in Türkçe yazılmış beyitleri olduğu halde Mevlana'nın Türkçe beyitlerine rastlanmamıştır. Bektaşî, Yesevî geleneği takip eden Yunus Emre gibi şairler Türkçeyi terk etmemişlerdir. Aynı topraklarda yetişen Karacaoğlan, Koroğlu, Pir Sultan Abdal, Aşık Veysel geleneği sürdürerek Türkçe şiirler yazan şairlerden sadece birkaçıdır.

Türk-İslam medeniyeti ve Türk dili tarihi seyir içinde çalkantılı dönemlerden geçseler de ikisi de kesintiye uğramadan devamlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bunun nedeni de ikisinin köklerinin de Türk kültüründen beslenmiş olmalarıdır. DLT'de de ifadesini bulduğu üzere il bırakılsa da töre bırakılmaz.

İlk bölümde Milli edebiyatla birlikte Türk İslam sentezinden çıkan düşünce akımları ve dilcilik hareketlerinden bahsetmiştik. Bu noktada günümüze yakın kaynaklık etmesi açısından ve Cumhuriyet dönemi eserlerinden olması artısıyla Yahya Kemal ve Ahmet Hamdi biri şiir diğeri nesir alanında köklerine bağlılıklarını özellikle bu konudaki duygu ve düşüncelerini eserlerinde sıkça dile getirmişlerdir. Özellikle Yahya Kemal'in Köprülü'ye söylediği ve onu bu konuda araştırmaya teşvik ettiği söylenen şu sözleri konunun Ata yurttan Ana yurda aktarımı açısından son derece önemlidir: "Şu Ahmet Yesevi nedir, kimdir? Bir araştırınız. Bakınız bizim milliyetimizi asıl orada bulacaksınız."²¹⁹ Yine Ziya Gökalp aralarında geçen bir şiir atışması vardır ki Yahya Kemal'in hayat görüşünü özetler niteliktedir. Gökalp, Yahya Kemal'in Osmanlı tarihi ve kültürüne düşkün olduğunu düşünür ve şu dizeleri yazar: "Harabisin harabati değilsin/ Gözün mazidedir ati değilsin. Yahya Kemal de bu görüşü

---

²¹⁸ Mevlüt Uyanık "Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi" *Pir-i Türkistân Hoca Ahmet Yesevî* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 354-357.

²¹⁹ Yayına haz. Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, Kübra Özçetin, *Dîvânü Lügati't-Türk'ten Senglah'a Türkçe* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2017), 650.

kabul etmeyerek cevaben şu dizeleri yazar: “ Ne harabi ne harabatiyim/ Kökü mazide olan atiyim.”²²⁰

Yahya Kemal’in çağdaşı olan Ahmet Hamdi Tanpınar da Türk Müslümanlığı ile ilgili görüşlerini romanlarındaki kişiler aracılığıyla bizlere yansıtır. Düşüncelerin yanlış anlaşılmasına neden olmamak için *Mahur Beste* adlı romanındaki İsmail Molla’nın sözlerini aynen aktarmak istiyoruz:

“ ...Bu Müslümanlığın benim de herkes gibi inandığım âkideleri vardır. Fakat, onların arkasında kendilerini aydınlatan, manalarını yapan bütün bir hayat vardır, halk vardır. Asıl sihrini o yapar. O ne medreseden, ne tekkeden, ne şeyhülislam kapısından, ne kazasker konağından gelir; halkın hayatından doğmuştur. Onun içindir ki o hayatın emrindedir, ruhaniyeti onunla beraber yürür, içine frenk icadı bile girer; fakat manzarası bizim kalır.”²²¹

Görüldüğü üzere Türk İslam sentezi veya Türk Müslümanlığı Ata yurttan Anayurda bizimle gelen ve özünde değişime uğramamış sadece zamanın şartlarının gereğini yerine getirmiştir.

2.2. Dönemin Edebi ve Kültürel Ortamı

Dönemin edebi ve kültürel ortamını değerlendirmek için önce dönemin siyasi, dini ve etnik yapılanması üzerinde durmak yerinde olur. Çünkü edebi ürünler ve kültür, sosyal ortamdan ayrı düşünülemez, etkileşim bu noktada kaçınılmazdır, bu etkileşim iyi değerlendirildiğinde de zengin bir edebi ve kültürel ortam ortaya çıkar.

İlk Müslüman Türk Devleti olarak tarih sahnesinde yerini alan Karahanlı Devleti dönemi tam bir kültür, dil ve inanç çeşitliliğinin yaşandığı bir dönemdir. Satuk Buğra Han’ın Müslümanlığı kabul etmesiyle İslamiyet Karahanlı Devletinin resmi dini olmuş ve bundan sonra da kısa zamanda devlet içinde yayılmaya başlamıştır. Yeni bir din demek birçok yeni şeyi de hiç kuşkusuz beraberinde getirir. Yeni bir alfabe, yeni dil yeni sözcükler, yeni yaşam düzeni gibi insanı hem tek tek hem toplum olarak etkileyecek türden birçok değişiklik ister istemez insanları zorlamıştır. Biz bu zorluklardan daha çok geleneksel olanla yeninin buluşmasıyla oluşan güzelliklerden bahsetmek istiyoruz.

Karahanlılar hâkimiyeti döneminde kültür, siyasi ve sosyal faaliyetlerinde sürekli batıya doğru yönelerek yine batıya yönelen orta Asya Türk kavimlerine rehberlik yapmışlardır. Devletin hâkim unsurunun Karluklar ve Uygurlar olmasının yanında birçok Türk boyunun Karahanlı ülkesinde yaşadığı görülür. Birçok Türk boyu demek aynı zamanda kültür çeşitliliği demektir. Bu kültür çeşitliliği içine İslam medeniyeti de dâhil olunca yüksek bir kültür düzeyine ortaya çıkıyor.²²²

²²⁰ Beşir Ayvazoğlu, *Yahya Kemal Eve Dönen Adam* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996), 71.

²²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 96.

²²² Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III* (Ankara: TDK, 2007), 18.

Türk kültürü etkilerini devam ettirirken İran, Arap kültürünün de katılmasıyla etkilerini edebiyat ve dil üzerinde göstermiştir. Özellikle İran ve Arap kültürü edebiyatta biçim ve içerik olarak etkisini gösterirken dil de ise etkilerini yapı ve kelime hazinesinde görüyoruz. Bu ortamda din değiştirmeyenler de vardır. Bunlardan biri de Budizm inancını koruyan Uygurlardır. Böyle olduğu halde edebiyatta özellikle dini metinlerde etkileri yoğun olarak hissedilir. Dini metinlerde Uygurca terimler göze çarpar.²²³

Karahanlıların Müslüman olmalarından sonra Kaşgar'ın önemli bir kültür merkezi olduğu gözlemleniyor. Kaşgar o dönemde Doğu Karahanlıların başkentidir. Türk İslam edebiyatının ilk eserleri burada yazılmıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz ve saydığımız bu özellikleriyle Türk Felsefesinin kurucu metinleri olarak kabul ettiğimiz, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't -Türk'ü, Edip Ahmet Yükneci'nin, Atabet'ül-Hakayık'ı, Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'i bu dönemin zenginlikleridir. ²²⁴

Talat Tekin'in değerlendirmesiyle Karahanlı dönemi Türk şiiri iki kolda incelenebilir: 1. Halk şiiridir. Hece ölçüsü ve dörtlüklerle yazılmıştır. İslam etkisi bu şiirlerde yoktur. 2. Aydın zümre şiiri olarak adlandırılır. İslami (Arap-Fars) etkisini görüldüğü aruz ölçüsüyle ve ikiliklerle yazılmıştır. Halk şiiri örneklerini Kaşgarlı'nın Divan'ında bulmak mümkündür. Divan'da yer alan şiirleri Kaşgarlı Türk boylarını gezerek derlemiş ve sözlüğüne eklemiştir. Halk şiiri örneği olarak oldukça zengin bir kaynaktır. Kullanılan teknik, benzetmeler, mecazlar şiirleri 11. yüzyıldan daha önceye tarihler ustalıktadır. Bu şiirlerin konu çeşitliliği de oldukça geniştir. Bu noktada Divan'da yer alan lirik bir halk şiiri örneği verelim:

“ Bulnar mini öles köz

Kara mengiz kızıl yüz

Andın tamar tükel tuz

Bulnap yana ol kaçır”²²⁵

Bir tane de Divan dışından örnek vermek istiyoruz. Turfan bölgesi kazılarında çıkan, birkaç sayfası kalabilmiş bir dergi içinde, Türk İslam dönemine ait Uygur Harfleri ile yazılmış birkaç şiirden birini nakletmek yerinde olacaktır:²²⁶

“ bilig giling ya begim

bilig sanga eş bolur

²²³ Ali Akar, Türk Dili Tarihi (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 152.

²²⁴ Talat Tekin, *Türk Dili Türk Şiiri özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Sayı 409 (Ankara: TDK, 1986), 81.

²²⁵ Talat Tekin, *Türk Dili Türk Şiiri özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, 83. (O) baygın gözler beni avlıyor/(ve üzerinde)kara benler (bulunan o) pembe yüz (beni tutsak ediyor)/Bütün güzellik(ler) ondan damlıyor (sanki)/(beni) tutsak ediyor sonra da kaçıp gidiyor., Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “(ö.le.s) köz” md., 28.

²²⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri* (Ankara: TDK, 2007), 245.

bilig bilgen ol erke
bir kün devlet tuş bolur.
biliglig er bilinge
taş kurşansa kaş bolur
biligsizning yanına
altun koysa taş bolur”²²⁷

Aydın zümre şiirine gelirse bu şiirin örneklerini de yine dönemin eserlerinde bulabiliriz. Divan’ın yanı sıra Kutadgu Bilig ve Atabet’ül-Hakayık’ta da örnekler vardır. Biz incelememizin konusu gereği yine Divan’dan bir örnek almayı uygun buluyoruz. Katun Sini ve Tangutlar arasında yapılan bir savaşı anlatan şiir, aruz ölçüsüyle yazılmış bir kahramanlık şiiridir. 11 dörtlükten oluşan şiirin örnek olması açısından bir dörtlüğünü yazmak istedik.²²⁸

“Katun sini çoğuladı
Tangut beğın yağladı
Kanı akıp jağladı
Boyun suwın kızıl sağdı”²²⁹

Karahanlılar döneminin bir diğer edebi ürünü de Kur’an çevirileridir. Ku’an’ın ilk çevirileri bu dönemde yapılmıştır. Çevirilerde satır altı tekniği kullanılmıştır. Günümüze ulaşan nüshası vardır.²³⁰

Bu dönemin açıklığa kavuşmamış konularında biri de çağdaş ve ikisinin de kıymetli eserler vermelerine rağmen aynı bölgede yaşadıkları da göz önünde tutularak Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacıp’in tanışıp tanışmadığı veya karşılaşp karşılaşmadığıdır. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da varsayım ve ipuçlarından hareketle değerlendirme yapmak gerekiyor.

Kutadgu Bilig’in tamamlanmasıyla DLT’nin yazılma süreci arasında sadece altı yıllık bir süre olmasına rağmen Kaşgarlı, Kutadgu Bilig’den hiçbir örnek vermemiş ve bahsetmemiştir. Musabaev, bunun nedenini Kaşgarlı’nın, eserini Arabistan’da yazmasına ve birbirlerine uzak

²²⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, 259. Bilgi bilin ey beyim!/ bilgi sana eş olur/ bilgi bilen insana/bir gün devlet yar olur./bilgili insan beline/ taş kuşansa, kaş olur/ bilgisizin yanına/ altın konya taş olur.

²²⁸ Talat Tekin, *Türk Dili Türk Şiiri özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Sayı 409 (Ankara: TDK, 1986), 112.

²²⁹ Talat Tekin, *Türk Dili Türk Şiiri özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, 113. Katun sini (halkı) savaş naraları attı (ve)/ Tangut beyi (ve halkı) ile savaştı/ (bu yüzden onların) kanı (sular gibi) çağlayarak aktı/ (adeta) boyunlarından kızıl su sağıldı., Kaşgarlı Mahmut, *Divânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “çağı.la” md., 480.

²³⁰ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 331.

olmalarına bağlarken Balasagunlu Yusuf'un eserinin Tuğrul Buğrahan'ın Kaşgardaki kitaplığından çıkmamış olması da birbirlerini tanımamaları için makul bir sebeptir.²³¹

Kaşgarlı Mahmut'un hayatını anlatan az sayıda roman vardır. Ferhat Ciylan'ın yazdığı eserde yukarıdaki bilginin aksine Mevlana diye adlandırdığı Kaşgarlı Mahmut'la Yusuf Has Hacıp'ın bir araya geldikleri ve Kaşgarlı'ya eserini hediye ettiği ve onun takdirini aldığı anlatılıyor.²³² Kurmaca bir metin dahi olsa bu kadar net bir anlatım, TDK'nin de kaynak olarak gösterdiğini de dikkate alırsak, fazlaca iddialıdır.

Karahanlılar dönemi dil ve edebiyat açısından oldukça verimli bir dönem olmuştur. Dil açısından değerlendirdiğimizde döneme ait bir Türkçe sözlüğün olması değer biçilemez bir kaynaktır ancak Kaşgarlı'nın da DLT'de belirttiği üzere Türklerin kullandığı tüm sözcükleri sözlüğe almamıştır. Sık kullanılanları tercih etmiştir. Yabancı sözcükleri almamıştır. O nedenle dönemin dil zenginliğini daha geniş düşünmeyi doğru buluyoruz. Bu zenginliğin günümüze ulaştığını da hesaba alırsak o dönemin zenginliği aslında bizim zenginliğimizin sağlam bir temelidir.

2.3. Kaşgarlı Mahmut'un Hayatı

İlk Türkçe sözlüğümüz, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmut'tur ve Divan'da kayıtlı olan tam adı Mahmûd bin el-Huseyn bin Muhammed el-Kâşgarî'dir. Ne yazık ki Kaşgarlı ile ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Onunla ilgili bilgileri ya Divanda kendisiyle ilgili yazdığı birkaç cümleden ya da sözcükleri açıklarken düştüğü notlardan tahmin ederek veya da Doğu Türkistan'dan elimize ulaşan birtakım bilgi ve belgelerden edinmeye çalışıyoruz. Bu bilgilerden bazılarının, doğruluğu kanıtlanamayacağı için elimizdeki bilgilerle ilişkilendirerek değerlendiriyoruz.

Öncelikle Kaşgarlı'nın hayatıyla ilgili, Divan'dan hareketle ve kendi cümleleriyle ifade ettiği bilgileri aktarmak istiyoruz. Kitabın ilk sayfasında Türklerle ilgili düşüncelerini açıklamak için kendini kast ederek "Şimdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki:"²³³ diyerek paragrafa giriş yapar. Kitabın sahibinin yine kendi olduğunu açıklayan bir başka maddede de " Kitanı sahibi Mahmut der ki: Bu sebeple atalarımız xemir diye adlandırılan emirler idi. Çünkü Oğuzlar emir diyemezlerdi."²³⁴ der. Babasının nereli olduğunu da sözcük açıklaması yaparken aynı maddeye eklemiştir: "Barsga.n Afrasiyab'ın bir oğlunun adı. Barsga.n'ı o kurmuştur. Mahmud'un babası bu şehirdendir."²³⁵

²³¹ G.G. Musabaev, "Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler" Türk Dili Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı, çev. Hasan Eren, yıl 22, cilt XXVII, sayı 253, 1972, 115.

²³² Ferhat Ciylan, *Kaşgarlı Mahmut*, çev. Zeynure Öztürk, (İstanbul: Kaknüs, 2015), 391-395.

²³³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 1.

²³⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, "xemir" mad., 55.

²³⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, "Barsga:n" mad., 521.

Yaşadığı yerle ilgili de ipuçları veren Kaşgarlı, köylerinden ve onlara ait yerlerden yine sözcük açıklaması yaparken bizi bilgilendirmiştir: “Adıg bizim bir köyümüzün adı.”²³⁶ “ Opal bizim bir köyümüzün adı”²³⁷ “Kası bize ait bir yerin adı”²³⁸

Kendini anlattığı bölümde Kaşgarlı, Türklerin ülkelerini ve bozkırlarını gezdiğini, Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini öğrendiğini, kendisinin onların dilde en doğruyu bilenlerinden olduğunu, anlatımının en açıklarından olduğunu, akılca en yetkinlerinden olduğunu, soyca da en köklülerinden olduğunu, mızrakta en iyi atıcılarından olduğunu dile getirerek bu özellikleriyle dile en mükemmel şekli verdiğini ve düzenlediğini söylemiştir.²³⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere Kaşgarlı bunları yazarken tevazu göstermeden haklı bir gururla dile getirmiştir. Sonra da bir samimiyet ifadesiyle kitabın mükemmel ve kullanışlı olması için çok eziyet çektiğini söylemiştir. Buradan da onun işinde ne kadar mükemmeliyetçi, titiz ve faydacı olduğunu çıkarabiliriz.

Sohbet ettiği, bilgi aldığı, arkadaşlık ettiği kişilerden de az da olsa bahseder. Adı geçen kişilerin de adlarından ve unvanlarından hareketle bazılarının hanedana mensup olduğu, bazılarının bey olduğu ve açıkça belirttiği Buharalı ve Nişaburlu imamlarla iletişim halinde olduğu net diyebileceğimiz bilgiler arasındadır.

Kaşgarlı Mahmut’un bu kendi yazdıkları dışında doğrudan hayatıyla ilgili henüz bir kaynak yoktur. Bu konuyla ilgilenen bilim insanları da yukarıda bahsettiğimiz birkaç isimden yola çıkarak onların tarihi şahsiyetlerini takip ederek bir bağlantı kurma yoluna gitmişlerdir ancak bunların da sonuçları kesin değildir. Bu çıkarımlardan bazılarının yine herkes tarafından olmasa da genel kabul görenleri vardır. Ercilesun’un *Dîvânu Lugâti’t -Türk’ün* ön sözünde Kaşgarlı’nın hayatıyla ilgili ayırdığı bölümde konuyla ilgili birçok görüşe yer vermiştir. Biz burada genel kabul görmüş Omelijan Pritsak’ın görüşlerini Ercilesun’un değerlendirmesiyle özetlemek istiyoruz.

Kaşgarlı’nın dedesi olan Hüseyin Çağrı Tigini 1056-1058 yılları arasında veliaht olarak gösteren Muhammed bin Yusuf’un ikinci karısının kendi oğlunun hükümdar olmasını istemesiyle sarayda bir katliam yapması ve buradan kaçan veya canını kurtaran diyelim, Kaşgarlı’nın önce komşu ülkelere oradan da Bağdat’a mülteci olarak gittiği görüşü aktarılır. Hatta bu görüş doğrultusunda Kaşgarlı’nın doğum yılı için tarih de verilir. Doğumu 1029-1038 yılları arasına tarihlenirken 40-50 yaşlarında da Divanı yazdığı tahmininde bulunulur.²⁴⁰

²³⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “Adıg” mad., 30.

²³⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “Opal” mad., 34.

²³⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “kası” mad., 444.

²³⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, 3.

²⁴⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), xxx-xxxı., Ömer Faruk Akün, “Kaşgarlı Mahmud”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2002), 25/ 9-15

Divan'da net bilgilerin olmaması bir yana Türklerin o dönemde 12 hayvanlı takvim kullanmaları nedeniyle yıl hesaplamalarında sapmaların olması, eserin orijinalinin yerine birebir el yazması kopyasının neden olduğu yazımsal hatalar tarih tespitlerini zorlaştırmıştır.

Divan'ın yazım yılını, fazla hesaplamaya boğmadan Kaşgarlı'nın ifadesiyle vermek istiyoruz: "ne.g yılı Türkçede on iki yıldan birinin adı. 69'da bu kitabı yazdığımız yıl bu yıl idi."²⁴¹ Bu yıl da görüş ayrılığı yaşanmadan 25 Ocak 1072'ye tarihlenir ancak kitabın bitiş tarihi konusu birçok görüş ve hesap ayrılığına maruz kalmıştır. Biz de Akkoyunlu'nun kesin olarak hesapladığını söylediği 10 Şubat 1074 tarihini Divan'ın yazımının bitiş tarihi kabul ediyoruz.²⁴²

Kaşgarlı Arapça ile Türkçenin at başı bir mesafede olduğunu anlatmak için birçok Türk ilini, köyünü gezerek orada kullanılan kelimeleri, atasözlerini, şiirleri, efsaneleri derleyip kitabına almış, lehçeleri karşılaştıracak kadar dil öğrenmiş, öğrendiklerini ayrıntılarıyla aktarmış ve herkesin kolay anlayabilmesini hedefleyerek eserini kaleme almıştır. Bununla da yetinmeyip adı geçen Türk ülkelerini, illerini, köylerini ve oraların dağlarını, denizlerini, nehirlerini yine dünyada bir ilki gerçekleştirerek Türklerin yaşadığı bölgelerin gösterildiği bir dünya haritası çizip renklendirmiştir. Bu birikimi yaparken de yurdundan ayrı kalmış ve bir aile kurmamıştır. Bu tam bir fedakârlık örneğidir. Hayatıyla ilgili değerlendirmeleri okuduğumuzda onun olası bir katliamdan kaçarak kendini bu işlere adanması bizim tarafımızdan kabul edilir değildir. Peki neden bu kitabı yazmıştır? Kanaatimizce bu işleri Kaşgarlıya yaptıran dil ve millet sevgisidir. İnsan sevmediği bir şey için bu kadar zaman ve enerji harcamaz. Hele de dönemin ulaşım ve iletişim şartlarını düşündüğümüzde yapılan işin büyüklüğü ve kıymeti daha iyi anlaşılacaktır. Bu noktada onun dil sevgisi üzerinde yeterince durduğumuzu düşünerek onun millet sevgisinden bahsetmek istiyoruz.

Kaşgarlı için bir Türk Milliyetçisidir demek yerinde olur düşüncesindeyiz. Divan'a eklediği notlardan veya Türk maddesindeki açıklamalarından bunu rahatlıkla anlayabiliyoruz. Çok güzel ve etkileyici bir örnek olması açısından ve anlatımdaki coşkuya dikkat çekerek Divan'ın girişindeki bölümü aynen aktarmak istiyoruz:

"Şimdi Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmut kulunuz der ki:

Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üzre; onları kuvvetlendirdi halk üzre; aziz kıldı onlara yavaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman

²⁴¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, "ne.g yılı" mad.,411.

²⁴² Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, xviii-xx.

bir düşman, güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber ve üzerlerinden kalkmış olur tüm zarar.”²⁴³

Kaşgarlı'nın hayatıyla ilgili bilgilerin net olmadığını söylemiştik. Onun mezarıyla ilgili bilgiler de henüz netlik kazanmamıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar ve ele geçen belgeler umut vermekle birlikte şüpheleri tamamen yok etmeye yetmemiştir. Şu an Kaşgarlı'ya ait olduğu düşünülen mezar ve Türbe Kaşgar yakınlarında Opal kasabasında.

Türbeyle ilgili çalışmalar Doğu Türkistanlı araştırmacılar tarafından sürdürülerek 1957'de Uygur Otonom Bölge müzesindeki heyetin Opale giderek yaptığı incelemeler sonucunda orada bulunana Hazreti Mollam mezarının Kaşgarlıya ait olduğu tespitinde bulunmuşlardır. Bu tespit dayanağı sözlü rivayetlerin yanı sıra içinde 1836'da Mahmud Kaşgarî türbesi kitaplığına bağışlandığına dair belge bulduran bir Mesnevi şerif yazmasının 1983'te İmir Hüseyin Kazi Axun tarafından Kaşgar yönetimine sunulmasıdır. Bu önemli vakfiye ve bağışlayanın yazdıkları üzerine araştırmalar yoğunlaşmış, Kaşgarlı'nın doğum tarihi, Divanı kaç yaşında yazdığı, tahmini ölüm yaşı, anne, babası ve dedelerinin de mezarlarının yakınlarda bulunduğu bilgileri yine tahmini ulaşılmıştır ancak Kaşgar mahkemesi tarafından yapılan ayrıntılı dil ve yazı incelemesiyle belgenin Çağatay imlasına aykırı olduğu sonucuna varılmıştır. Halen Opal'de Kaşgarlı'ya ait bir mezar, müze ve mescit gibi bölümlerden oluşan bir türbe vardır. Türbenin olduğu yere Kaşgarlı Mahmut'un bir heykeli de yapılmıştır. Her gün dünyanın birçok yerinden ziyaretçilere açıktır.²⁴⁴

Kaşgarlı Mahmut'un hayatıyla ilgili net bilgilere bugünün şartlarında ulaşamamak da onun bıraktığı eşsiz eser hiçbir dönem değerini ve önemi yitirmeyen bir tarih, dil ve kültür hazinesi olarak var olmaya devam edecektir.

2.4. Türk Felsefesinin Oluşum Süreci ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*

2.4.1. Türk Felsefesinin Diğer Kurucu Metinleri

Doğu Roma imparatorluğunu 1453 yılında yıkan Türkler buraya Atayurt/Türkistan dedikleri yerden getirdikleri bilgi, bilim ve medeniyet tasavvuruyla Anayurdu yeniden şekillendirdiler. Dil, kültür, tarih ve coğrafya açısından bir köprü niteliği taşıyan Orhun/Yenisey/Uygur Yazıtları (7.-8.yy), Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*(1072), Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, (1069) Edip Ahmet Yükeki'nin *Atabet'ül Hakayık*(12.yy), Ahmed Yesevi'nin *Divan*(13.yy) adlı eserleri ve *Dede Korkut Kitabını* bu bağlamda Türkçe ve/ya Türk felsefesinin kurucu metinleri olarak görüyoruz. Öncelikle Nihat Keklik hocamızın tespitiyle söyleyecek olursak,

²⁴³ ²⁴³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 1.

²⁴⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), xxxiii-xxxiv., İbrahim Mutiy, Mirsultan Osmanov “*Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında*” çev. Hülya Kasapoğlu Çengel, Bilig sayı23 güz 2002.,189-208.

“Nasıl ki san’at, tarih ve kültürümüzde İslamiyet’in izleri varsa, Türk filozofları üzerinde de aynı izler mevcuttur. Zaten bu sayededir ki yüce milletimiz, bugün kabul edildiği manada felsefe yapabilmıştır. Bu sebeptendir ki Türk san’atı, Türk tarihi ve Türk dili paralelinde Türk Felsefesi de elbette olacaktır ve olmalıdır: Bu gerçeği inkâr etmeye yeltenmek, güneşi balçıkla sıvamaya kalkışmaktan farklı değildir.”²⁴⁵

Şimdi bu bağlamda Türk Felsefesinin kurucu metinlerinin ana hatlarıyla incelenmesine geçebiliriz.

2.4.1.1. Yenisey, Uygur Yazıtları ve Orhun Anıtları

Orhun Yazıtları ve Divanı Lügatit Türk birbirinin değerini arttıran iki önemli eserdir. Orhun Anıtları’nın önce bulunmuş olması Divan’ın değerine değer katmış ve o dönemin aydınlanmasına büyük katkı sağlamıştır. Yenisey ve Orhun Yazıtları Tarihte Türk varlığının ilk yazılı belgeleri olmaları yanında Servet Somuncuoğlu’nun dediği gibi “Ders kitaplarından gördüğümüz kadarıyla bizim tarihimiz Orhun Anıtlarıyla başlar. Oysaki Orhun Anıtları Türklerin taşlar üzerindeki son sözüdür. Asla Türk tarihinin ön sözü değildir.”²⁴⁶

İlk Türk yazılı metinlerini iki başlık altında ele alabiliriz. Taşa yazılanlar ve kağıda yazılanlar. Taşa yazılanlar Moğolistan’da Budizm’den önce II. Göktürk Devleti döneminde yazılan Yenisey, Uygur ve Orhun Yazıtlarıdır. Kağıda yazılanlar da Doğu Türkistan’da runik alfabeyle yazılmış metin parçalarıdır. Bunlar içerisinde en önemlisi küçük boyda yüz sayfa Şamanist bir fal kitapçığıdır. ‘İrk Bitig’ ‘Fal Kitabı’ adı verilen kitapçığın IX. yüzyıldan kaldığı tahmin ediliyor.²⁴⁷

Yenisey yazıtları adından da anlaşılacağı üzere Yenisey ırmağı dolaylarında bulunan yazıtlardır. Her geçen gün bir yenisi eklenen bu yazıtların büyük bir bölümünün bulunduğu bölge şu şekilde belirtilmiştir: “Yukarı Yenisey vadisinde, doğuda Tuva’nın başkenti Kızıl’dan 60 km uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı’dan başlayarak batıda Hemçik ırmağı yakınındaki Şançi bozkırlarına kadar, 200 km. lik bir alanda toplanmaktadır.”²⁴⁸

Yenisey Yazıtları’nın yazılış tarihi netlik kazanmamıştır. İlk keşfedilen yazıtlar olmasına karşın Orhun yazıtları kadar tanınmamıştır. Çünkü satır sayıları azdır ve düzeniz yazılmışlardır Bir rastlantı sonucu bulunan bu yazıtlar 18. yüzyılın başlarından itibaren çözülmeye başlanmışlardır.²⁴⁹ İlk bulunan yazıt E32 olarak numaralandırılan Uybat III yazıtıdır.²⁵⁰ Daha sonra yapılan ve günümüzde de devam eden incelemelerle birçok bilim

²⁴⁵ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe*, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1986), 6.

²⁴⁶ <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/servet-somuncuoglu-vefat-etti>.

²⁴⁷ Talat Tekin, *Tarihi Türk Yazı Dilleri Makaleler 2* (Ankara, TDK yay. 2013), 106.

²⁴⁸ Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri* (İstanbul, Kronik Kitap, 2019), 17.

²⁴⁹ Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri*, 17.

²⁵⁰ Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri*, 21.

insanı ve dil bilimci tarafından bugün sayıları iki yüz elliye aşan büyüklü küçüklü yazıt bulunmuştur. Bulunan yazıtların hepsi taşa yazılmamıştır. İçlerinde madeni eşya, maşrapa, yay kılıfı, ayna gibi yerlere yazılmış olanları da vardır. Bunlardan; E142 nolu yazıt yay kılıfının üstüne yazılmıştır.²⁵¹ E143 nolu yazıt da ayna parçası üzerine yazılmıştır.²⁵²

Yenisey yazıtları runik harflerle yazılmış metinlerdir. Orhun yazıtlarında kullanılan runik harflerle, birkaç ses değişikliği dışında, aynıdır. Sağdan sola doğru yazılır. Ancak Egedey 5 metni soldan sağa doğru yazılmıştır.²⁵³ Yenisey yazıtları ile ilgili ilk bilimsel çalışma, Türk runik alfabesinin çözülmesinden sonra W. Radloff'un 1895 yılında yayınladığı eseridir. Türkiye'de konuyla ilgili çalışmalar 1938'de H. Namık Orkun'la başlayıp Osman Tuna, Talat Tekin, Doğan Aksan, Erhan Aydın gibi bilim insanlarıyla devam etmiş ve halen de devam etmektedir.²⁵⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu yazıtların satır sayısı oldukça azdır. Hatta bazıları birkaç sestem ibarettir. Öyle olduğu için de dönemin siyasi veya sosyal yaşamıyla ilgili pek bilgi vermez. Biraz daha duygu yönü ağır yazılardır. Kurulan cümlelerden anlaşıldığı üzere ölen kişinin yakınları tarafından ölenin ağzıyla yazılmıştır. Yazıtlarda genel itibarıyla ölen kişinin kahramanlıkları, eşinden, akrabalarından ve evlatlarından ayrılmanın üzüntüsü, yer ve güneşe doyamadan gitmenin üzüntüsü, er adı ve buna doyamadan ölmenin üzüntüsü anlatılmıştır. Anlatımda üzüntüyü dile getirmek içinde ünlemler kullanılmıştır. Buradan hareketle aile bağının güçlü olduğu, eşe verilen önem, Türk kültürünün günümüze kadar ulaşan Dede Korkut'ta da örneklerini gördüğümüz kahramanlık adı veya er adı yazıtların çoğunda karşımıza çıkar. Uzun metinlerde ölenin doğum adı, yaptığı kahramanlıkla aldığı er adı açık açık anlatılmıştır. Bu da kültürel aktarım açısından oldukça önemlidir. Tüm bu özelliklerin bir arada bulunduğu şu an Tuva Müzesinde olan E45. Köjeelig-Hovu yazıtı Yenisey yazıtlarının güzel örneklerinden biridir:

- “ 1. Çocukluk adım Çuvuç Inal, erkeklik adım Kümül Öge('dir).
2. Beş yaşında babasız kaldım. On dokuz yaşında annesiz
3. Kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşında öge oldum. Kırk yıl
4. Yurdu savundum, halk(ım)a baş oldum. Dış düşmanlarla savaştım, yurt sahibi yaptım.
5. Altmış bir yaşında mavi gökteki güneşten ayrıldım. Ne yazık!
6. Kürsi Yam'da? Yurdum ne yazık! Yerim, suyum ne yazık! Obada eşim dul (kaldı). Eyvah! Ne yazık!
7. Yakın(lar)ım, akraba(lar)ım, ne yazık! Çocuklarım ne yazık! Soylu (halkım), avam (halkım), ne yazık!
8. Bin kahverengi atım, ne yazık!
9. Yurdum, yazık! Elbette. Yüz Kümül halkım yazık! <...> (az) Kümül askeri çoğaldı.

²⁵¹ Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri*, 230.

²⁵² Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri*, 230.

²⁵³ Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri*, 248.

²⁵⁴ Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri*, 27-34.

10. Sefil ve Perişan Kümül halkımı büyüttüm. Yazık ki (onlara) doymadım.²⁵⁵

Görüldüğü üzere, dilin yapı taşları olan sözcükler, kültürel devamlılığının sağlanmasında en canlı kaynaktır. Türkistan Türkiye irtibatının dil ve kültür üzerinden devamlılığı dediğimiz noktada Yenisey yazıtları bize çok güzel örnekler sunar. Bu yazıtlardan günümüze hiçbir ses değişimine uğramadan gelen sözcüklerin yanında ufak ses değişimine uğramış veya anlam farklılaşmasına uğramış sözcükler vardır ki dilin uzun ve güçlü mücadelesinde bu gayet doğaldır. Yenisey yazıtlarından günümüze özel isim, cins isim, sesteş sözcükler vb. birçok sözcük kalmıştır. Bu bağlamda birkaç sözcüğün takibini yapmakta fayda görüyoruz:

840-924 yılları arasında dikildiği tahmin edilen E32. Uybat III yazıtının 10. satırında;

“10. Erdemin için türk kan balbalı el ara tokuz erig oduş? er oğlın öğürüp? Ödür? altı erdem begim e

10. Kahraman olduğum için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? erkek çocuklarıyla sevinip <...>(ey) altı kahraman beylerim!”

Bu satırda geçen “Türk” sözcüğü II. Türk kağanlığıdır ve günümüze kadar devlet adı olarak kullanılmaya devam ediyor. Bunun yanında “altı” sayısı aynen günümüze ulaşırken “ tokuz” sayısı “dokuz” şeklinde günümüze doğal bir gelişimin gereği olarak ulaşmış, “üçün” edatı “için” şeklinde; “beg” sözcüğü “bey” şeklinde günümüz Türkçe sözlüğünde yerini alır.²⁵⁶

Felsefi bir anlamda kullanılan, ses ve anlam değişimine uğramadan günümüze ulaşabilen “bilge” sözcüğü de Yenisey yazıtlarında E13. Çaa-Höl I yazıtının 4. satırında ve birçok yazıtta görülür.

“4. kanım için bilge çigşi kanına taptım bodunum esizim

4. Babam için Bilge Çigşi hanıma bağlandım, halkım(dan ayrıldım), ne yazık!”²⁵⁷

Yenisey yazıtlarıyla ilgili çalışmalar günümüzde de devam ediyor ve yeni yazıtlar bulunup kayıtlara geçiyor.

2.4.1.2. Uygur Yazıtları

Dönemin kağanları tarafından dikilip yazılan “Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun” yazıtları Uygur Kağanlığının kağanlık yazıtları olarak değerlendirilir. ²⁵⁸ Bu yazıtlar da Türk runik harfleriyle yazılmıştır. Bu yazıtlar kağanlık yazıtları olduğu için konu itibarıyla da Orhun yazıtlarına benzerlik gösterir. Yapılan savaşlar, mücadeleler, boyları bir araya getirme çabası anlatılır.

²⁵⁵ Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri* (İstanbul, Kronik Kitap, 2019), 150-152.

²⁵⁶ Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri* (İstanbul, Kronik Kitap, 2019), 117-122.

²⁵⁷ Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri*, 77-78.

²⁵⁸ Erhan Aydın, *Taş Kazınan Tarih* (İstanbul, Kronik Kitap, 2018), 205.

2.4.1.3. Orhun Yazıtları

Göktürkler, Türk kültür tarihinde büyük öneme sahiptir. Orhun Yazıtları diye adlandırılan ve Türkçenin bilinen en eski yazılı metinlerinin sahibidir. Bu Türkçe metinler Göktürk devletinin 682'de kurulan ikinci dönemine aittir. Birinci döneme ait dikilmiş anıtlar yoktur, ancak çeşitli Çin ve Bizans kaynakları bu dönemde de Göktürklerin yazı dili olarak Türkçeyi kullandığını bize gösterir. Orhun Yazıtları, Göktürk Yazıtları ya da Köktürk Yazıtları, Bilge Kağan (735) ve veziri Tonyukuk (716) ile Kül Tigin adına (732) yazılmış olup, burada yazılan ilkelerin sonsuzluğa kadar kalması temennisi ile "Bengü Taşlar" diye de isimlendirilmiştir.²⁵⁹

Orhun yazıtlarını Muharrem Ergin "Orhun Abideleri" adlı eserinin ön sözünde şöyle anlatır.

*"Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, Türk askerlik san'atının esasları. Türk gururun ilâhi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet san'atının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulâde işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en mânalı mezar taşları. Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı, vs. "*²⁶⁰

1825 yılına kadar Türkçenin en eski yazılı metni Kutadgu Bilig olarak biliniyordu. Tâ ki Danimarkalı bilim insanı Thomsen kitabeleri okuyuncaya kadar.

Kitabeler Wilhelm Thomsen tarafından 1893 yılında çözülür. Daha sonra birçok bilim insanı bu konuda araştırmalar, incelemeler yapar ancak bu konuda ilk yayını Rus Türkolog Vasili Radloff yapar (1894-1895). Türkiye'de ise Necip Asım(1925) ile başlayan çalışmalar, Şemsettin Sami, Hüseyin Namık Orkun ile devam etmiştir.

1935 yılında Ragıp Hulusi'nin bir çevirisi Türkiyat Mecmuası'nda yayınlanır. Talat Tekin de bu konuda önemli çalışmalar yapmıştır. Türk edebiyatında da yazıtlar, 1920 yılında yer alır. Ahmet Hikmet Müftüoğlu, "Gönül Hanım" adlı romanında konu olarak yazıtları ele almış, kısmî tercümeler yapmıştır. Moğolistan'da Orhun Irmağı kıyısında Karakurum ve Karabalasagun'da araştırmalar yapan Rus Coğrafya Cemiyeti, 18 Temmuz 1889 yılında büyük bir keşfe imza atar. Heyetin başında bulunan gazeteci ve etnograf Mihayloviç Yadrintsev, Karabalsagun'da Orhun ırmağının eski yatağı yakınlarında Koço Çaydam gölü civarında bir

²⁵⁹ Aysu Ata, *Orhun Türkçesi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 59.

²⁶⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000), XIV.

takım heykeller, balballar ve yıkıntılar arasında Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulur. Aralarında 1 km vardır. Köl Tigin yazıtı 731'de ölen Köl Tigin adına kardeşi hükümdar Bilge Kağan tarafından 732'de diktirilmiştir. Yazıtta konuşan Bilge Kağan'dır. Yazıtın bulunduğu taşın yüksekliği 3.75 m.dir. Diğer yüzleri 2.75 m boyunda yazıtlarla kaplıdır. Doğu yüzünde 40 satır, kuzey ve güney yüzlerinde 13'er satır vardır.

Bilge Kağan yazıtı 734'te ölen Bilge Kağan adına oğlu Tenri Tigin tarafından 735'te diktirilmiştir. Bilge Kağan yazıtının büyük bir bölümü Köl Tigin yazıtıyla aynıdır. Çok az bir kısım Köl Tigin'in ölümünden sonraki olaylar için ayrılmıştır. Her iki yazıt da dört yüzlü tek parça taş olup kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuştur. Yazıtların batı yüzleri Çince'dir. Bu da tamgaların çözülmesinde kolaylık sağlamıştır. Her iki yazıtı da taşlar üzerine kazıyarak yazan Köl Tigin'in yeğeni Yollug Tigin'dir.

Tonyukuk yazıtı 1897'de Moğolistan'da Tola ırmağı kenarında bulunmuştur. Tonyukuk yazıtı da aynı boyda dört yüzlü iki dikilitaş halindedir. Net olmamakla birlikte 720-725 yılları arasında dikildiği kabul ediliyor. Kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bu yazıtta diğer iki yazıtta yer almayan işaretler bulunduğu gibi yazının yönü de farklıdır. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtları satırların dizilişi bakımından aşağıdan yukarıya, Tonyukuk yazıtı ise tersinedir. Yazıldıktan sonra dik konumda yerleştirildiklerinde bu satırların sırası bu mezar taşlarında sağdan sola doğrudur.²⁶¹ Türk dilinin gramer unsurlarının tespit edilebileceği, yabancı unsurlara karışmadan kendi içinde ileri düzeyde bir yapıya sahiptir. Yazıtlarda kullanılan deyimler, atasözleri, benzetmeler, anlamı güçlendirmek için yapılan tekrarlar ve kelime dağarcığının zenginliği toplumun gelişmiş bir dilinin olduğunun göstergesidir.

Bilge Kağan bengü (ebedî, sonu olmayan) taşlarında Türk milletinin Çin tutsaklığından kurtuluşu ve İleri Kağan zamanı ile Kapgan Kağan'ın ilk yıllarında Köktürklerin Oğuzlarla, Kırgızlarla, Türkişlerle ve Çinlilerle yaptığı savaşlar anlatılmakta, bütün bu olaylarda Tonyukuk'un rolü özellikle belirtilmektedir.

Köl Tigin bengü taşı Köktürklerin birinci dönemdeki şevket devrini, daha sonra nasıl zayıflayıp Çin'e tutsak olduklarını, Çin esaretinden nasıl kurtulduklarını ve nihayet Köl Tigin'in kahramanlıklarla dolu hayatını anlatır. Sanatkârane bir üslupla yazılmıştır. Hitaplardaki ustalık, duygusal olayların anlatıldığı bölümlerdeki lirizm, güçlü ifadeler, mecazlı anlatım dikkat çekicidir.

Bilge Tonyukuk bengü taşında, içinde bulunduğu olayları sade ve sanatsız bir şekilde, halk diliyle anlatır. Zaman zaman ayrıntılar üzerinde durmakla beraber genellikle olayları sözü uzatmadan, ana çizgileriyle verir. Yeri geldikçe milletin ders alması için öğütler verir. Bazen de atasözü ve deyimlere başvurur.

---

²⁶¹ Aysu Ata, *Orhun Türkçesi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 68-69.

Orhun yazıtlarıyla ilgili çalışmalar halen devam etmektedir. Son yıllarda Göktürkçeye ve yazıtlara olan ilgi son derece artmıştır. Bu da Türk tarihinin tanınması, Ata yurt Ana yurt irtibatının sağlanması ve Türk dilinin zenginliğinin tüm dünyaya gösterilmesi açısından çok kıymetlidir. Orhun yazıtlarıyla ilgili sevindirici, umut ve gurur verici bir gelişme yaşanmış ve UNESCO tarafından “Dünya Miras Alanı” olarak tescil edilmiştir. UNESCO 2020-2021 Anma ve Kutlama Yılı Dönümleri UNESCO 40. Genel Konferansında 2020 yılının Bilge Tonyukuk yılı olması kabul edildi.²⁶²

Dünya tarihinde İç Asya’da yani Türkistan ve Atayurt diye isimlendirdiğimiz bölgede ilk Türk ismiyle kurulan Göktürkler ile başlayan Türkçenin serüveni, Ön Asya’da yani Anadolu ve Anayurt diye isimlendirdiğimiz yerde kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile devam etmesi Türk Felsefesinin teşekkülü açısından son derece önemlidir. Çünkü 1923 yılında “Yeter Söz Türklerin” ilkesiyle kurulan devletin kuruluş felsefesini anlama çabası “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak” için son derece önemlidir. İlk kullandığımız alfabeden itibaren günümüze kadar Türk kültürünün mahiyetini takip ettiğimiz zaman Türkistan/Ata yurt ve Türkiye/Ana yurt fikri sürekliliği ortaya çıkacaktır. Bu yapıldığında Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte Türkçe düşünmek, Türkçeyi bilim dili yapmak ve Türk felsefesinin teşekkülünün eş zamanlı olduğu görülecektir.²⁶³

2.4.2. Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig

Orhun Yazıtları’ndan sonra Türk Felsefesinin kurucu metinlerinden biri de Karahanlı dönemine ait bir eser olan Kutadgu Bilig’dir. Orhun Yazıtları’ndan Karahanlılar dönemine kadar Türklerin yaşamında alfabeleri ve dinleri dâhil olmak üzere birçok değişiklik olmasına rağmen dillerini korumayı başarmışlardır. Zamanın akışından kaynaklı olağan değişiklikler dışında konuştukları dil yine Türkçedir.

Karahanlı Devleti İlk Müslüman Türk Devletidir. Müslüman olmalarıyla birlikte hayatlarına bir de Arap alfabesi dahil olmuştur. Yeni bir din ister istemez beraberinde yeni disiplinleri de getirmiştir. Buna rağmen Tanrı’nın adı da dahil olmak üzere birçok sözcük Türkçe kalmış hatta bu kelimelerden günümüze kadar ulaşanlar da vardır.

Örneğin; Göktürkçede iyi anlamına gelen edgü sözcüğü Kutadgu Bilig’de yine edgü olarak kullanılmış ve günümüz Türkiye Türkçesine de eyü>iyi şekliyle ulaşmıştır.²⁶⁴

Kutadgu Bilig, 1070 yılında Balasagunlu Yusuf tarafından yazılmıştır. Yusuf yazdığı bu manzum eseri zamanın Kaşgar hükümdarı, Tavgaç Ulug Buğra Karahan Ebu Ali Hasan Bin

²⁶² <https://abdigm.meb.gov.tr/www/unesco-2020-yilini-bilge-tonyukuk-yili-olarak-ilan-etti/icerik/137>.

²⁶³ Türk Ocağı ve Türk Yurdu Dergisi Üzerinden Trkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Felsefesini Takip Etmek, Türk Yurdu Dergisi, 7. Devre, cilt 39(71), yıl 108, sayı 377(738), 24.

²⁶⁴ Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi* (Ankara: TDK, 2016), 55.

Süleyman Aslan Karahan'a sunmuştur. Sarayda Uluğ Has Hacılik rütbe ve makamı ile ödüllendirilmiştir.²⁶⁵

Hayatı ile ilgili bilgileri yazdığı eserin satırlarında bulmak mümkündür. 350-397. Beyitler arasında kitabına Kutadgu Bilig adını verdiğini, gençliğin ne kadar kıymetli olduğunu yaşının elliye geldiğini ve saçlarının beyazladığını anlatıyor. Sonra da gençlere tavsiyelerde bulunup Tanrı'ya ölmeden kitabını bitirmesi için istekte bulunuyor.²⁶⁶

Kutadgu Bilig sözcük grubunun anlamını Dilaçar "kişileri her iki dünyada kut'a (saadete) eriştirmeye yarayan bilgi"²⁶⁷ olarak açıklarken Korkmaz da "Mesut olma bilgisi"²⁶⁸ diye açıklar.

Kutadgu Bilig, bütün ve genel bir değerlendirme yapıldığında manzum bir eserdir. Konusu itibarıyla da didaktik bir siyasetname özelliği gösterir. Bazı bölümlerde lirik özellikler göze çarpar. Bu bölümlerdeki lirizm Yusuf Has Hacıp'ın bilgili ve felsefi yönünün yanı sıra onun şairliğini de ön plana çıkarır. Geneli aruz ölçüsüyle yazılmıştır. Hece ölçüsüyle yazılan bölümler de vardır. Sonradan yapılan eklemelerle birlikte 6645 beyitten oluşur. Biri mensur biri manzum olmak üzere iki ön söz eklenmiştir. Ön sözlerin yazarı belli değildir.

Kutadgu Bilig'in günümüze ulaşan üç nüshası vardır. İlki Arap harflerinden Uygur yazısına aktarılan 1439 yılında istinsah edildiği bilinen ve 18. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'dan Viyana Saray Kütüphanesine götürülen, Herat diğer adıyla Viyana Nüshası'dır. İkincisi Zeki Velidi Togan tarafından Türkistan'ın Fergana kentinde bulunan Arapça nüshadır. Bu nüshada eksik bölümler vardır. 12. yüzyılda kopya edildiği kabul görür. Üçüncü nüsha ise 1896 yılında Kahire Hidiv Kütüphanesinde bulunan Mısır nüshasıdır. Arapça yazılmıştır, dağınık halde bulunmuştur ve yazıldığı tarih belli değildir. ²⁶⁹ Bu nüshalardan hangisinin Hükümdara sunulan nüsha olduğu konusunda dönemin resmi yazışma usullerinden hareketle Uygur harfleriyle yazılan nüshanın hükümdara sunulduğu genel kabul görmüştür.²⁷⁰

Göktürkçe metinlerde de örneğini gördüğümüz, günlük kullandıkları eşyalara yazı yazma eylemi Kutadgu Bilig'de de karşımıza çıkar. Kâğıda yazılı nüshaların haricinde 1909 yılında Kırım'daki Saraycık'ta bir turşu küpünün üzerinde Kutadgu Bilig'e ait beyitler okunmuştur. Örnek olması açısından yazılı olan dört dizeden ikisini buraya almayı uygun gördük: "Bilgi ve hüner de kişiye güzellik bahşeder;/ bilgili kimseye can feda olsun."²⁷¹ Günümüzde de çeşitli bardak ve tabaklara yazılar yazdığımız, tarihler düştüğümüz düşünülüğünde bunun

²⁶⁵ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III* (Ankara: TDK, 2007), 20.

²⁶⁶ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 47-50.

²⁶⁷ Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 71.

²⁶⁸ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, 20.

²⁶⁹ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III* (Ankara: TDK, 2007), 21-22, Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), xi.

²⁷⁰ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, 21-22.

²⁷¹ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, 22. Beyitlerin altında iki satır halinde "bu küpün içinde taze hiyar vardır" ibaresi yazılır.

atalardan kalma bir gelenek mi olduğu değerlendirilebilir. Çünkü bugün bizim yazdıklarımız da gelecek yüzyıllar için tarihi değer niteliği taşıyacaktır.

Yusuf Has Hacıp eserinde iyilik, erdem, akılcılık, toplumsal sorumluluklar, dil, töre, devlet yönetimi gibi insanın toplumsal sorumluluklarını anlatırken doğrudan öğüt verme yoluna gitmemiş, bu sorumlulukları dört ana karakter üzerinden dört kavram olarak anlatmayı seçmiştir. Bu anlatım şekli eserin değerini arttırdığı gibi akılda kalıcı olmasını da sağlamıştır.

Bu dört karakter ve temsil ettiği değerleri, eserin 353-358 numaralı beyitleri arasında Yusuf şu şekilde belirtmiştir: Kün –Toğdı ilig hakandır; doğru töre, doğru yasa ve adaleti simgeler. Ay-Toldı vezirdir; devleti, talihi, mutluluğu simgeler. Ögdülmiş, vezirin oğlu, akli simgeler. Odgurmuş, vezirin akrabası, akıbeti simgeler.

Kitap, Türk İslam eserlerinin geleneği olarak besmeleyle başlar ve ilk bölümde Tanrı övgüsü ikinci bölümde peygamberin övgüsüyle devam eder ve diğer bölümlerde de karakterlerini karşılıklı konuşturarak anlatmak istediklerini dile getirir.

Yusuf Has Hacıp, bilgi, dil ve iyiliği önemli konu olarak değerlendirirken bilgiyi diğerlerinden ayrı tutarak ona daha çok önem vermiştir. Yunan Filozoflardan Türk Filozof Fârâbî yoluyla Yusuf'a geçen bilgiye önem verme ilkesi Yusuf'ta insanı hayvandan ayıran sınır niteliğine ulaşmıştır.²⁷² Bunu da 6611. Beyitte aşığıdaki şekilde ifade etmiştir:

“ Bilgi bil, adam ol, yükselt kendini,

Ya da hayvan adını al, insanlardan uzaklaş.”²⁷³

Konumuz gereği özellikle dil ve kültür ile ilgili bölümleri önceleyerek incelemeyi uygun görüyoruz.

Türk İslam eserleri arasında saydığımız Kutadgu Bilig'in Uygur harfleriyle yazılmış olanının hükümdara sunulmuş olduğunu belirtmiştik. Bu bilgiden hareketle Arapçanın hâkim olamaya başladığı bir dönemde Türkçe bir metnin hükümdar tarafından kabul göreberek ödüllendirilmesi o dönemki Türkçenin değerinin ve öneminin anlaşılması açısından kayda değerlidir. Besmeleyle başladığını belirtmiştik. Uygur harfli metinden alındığını düşündüğümüz aşığıdaki beyitlerde besmele Türkçedir. Tanrı sözcüğü yerine kullanılan sahibim anlamındaki sözcük Uygurca “ıye”²⁷⁴ sözcüğüdür. Türkçe besmele şu şekildedir: “Bayat atı birlä sözüğ başladım, Törütkün, igidgän, keçürgän idim. “Tanrının adıyla söze başladım, Yaratan, besleyen, bağıslayan İyem (Tanrım)”²⁷⁵ Bu bağamda, Allah demek mi

²⁷² Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi* (Ankara: TDK, 2016), 91.

²⁷³ Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi* (Ankara: TDK, 2016), 91, Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 487. “Bilig bil, kişi bol, bedütil özün, / Ya yılki atangıl, kişide yıra.”

²⁷⁴ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: TDK, 2015), “ıye” md., 101.

²⁷⁵ Kasımcan SAdıkov-Çev. Saidbek Boltabayev, *Kutadgu Bilig'de Yer Alan Mektuplar Üzerine, Karabük Türkoloji Dergisi, Cilt/Sayı: II* (2020), (Karabük: 2020), 67.

doğru Tanrı demek mi doğru tartışmalarının yapıldığı günümüzde o dönemdeki Türkçe bescmelenin kabul görmesini tam bir Türk İşlam sentezi olarak değerlendirebiliriz.

Övgülerden sonra baharın gelişinin anlatıldığı bölüm gelir ki bu bölümde lirizm ön plandadır. Yusuf kullandığı benzetmeler ve tasvirlerle şairane bir anlatım sergilemiştir. Baharın gelişinin güzelliğini anlattığı beyitlerde genel olarak çiçek ve ağaç isimleri yerine hayvan isimlerini kullanmayı tercih ettiğini görüyoruz bu da o dönemki hayvan çeşitliliği hakkında bilgi veriyor. Bu noktada iki beyitten örnek verelim:

“ 68 Kara yer yeşil ipeği yüzüne örttü

Çin kervanı üstüne ipek yaydı.”

“76 Keklik öttü gülüp katılırcasına

Ağzı kan kızıl kaşı kapkara”²⁷⁶

Yusuf Has Hacip birçok soyut değeri anlattığı eserinde bölümün birini astrolojiye ayırmış ve yıldız isimlerinden ve burçlardan bahsetmiştir. Buradan döneminde bu bilimle ilgilenildiği ve önemli olduğu sonucuna varabiliriz. İki beyitle de bu bölümü örnek verelim:

“ 140 Bak Aslan’la komşu Buğdaybaşı

Akrep ve Yay’ın Terazi arkadaşı”

“141 Sonra gelir Oğlak, Kova ve Balık

Bunlar doğduğunda yayılır ışık”²⁷⁷

Yusuf Has Hacip de aynı topraklarda yetişen Fârâbî gibi dile büyük önem vermiştir. Çünkü bilgiyi ulaştıran, insanı mutlu eden doğru ve faydalı kullanmadığında başını kestiren de yine dilidir. Yusuf’a göre dil aklın süsüdür. Dille ilgili bizce atasözü niteliğinde söylenmiş beyitler de vardır:

“Bana çok çektiydi bu dilim

Başım kesilmesin, keseyim bu dilim”²⁷⁸

Dil kadar önemli bir başka konu da yukarıda bahsettiğimiz dört ana unsuru içine alan töre kavramıdır. Hacib bunu devlet yönetimi ve adalet çerçevesinde ele alır. Türk töresi dediğimizde de anladığımız adalet, ahlak, erdem, iyilik, aile gibi toplumu düzenleyen değerlerdir. Yusuf Hasa Hacib’in eseri de bu değerler üzerine kurludur. Burada üzerinde durulması gereken bir konu da bu değerlerin topluma aktarım biçimidir. Kutadgu Bilig’in öncelikli içerdığı konular olmak üzere kıymetini ve öğreticiliğini bu aktarım şekli artırmıştır.

²⁷⁶ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 28.

²⁷⁷ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, 33.

²⁷⁸ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, 35.

Aygün Akyol'un konuyla ilgili bu yön üzerine tespiti önemlidir. Kutadgu Bilig'de ahlak ve siyasetle ilgili ortaya konulan, insanın iyiye, doğruya yönelmesi için nasıl bir yol izleyeceğiyle ilgili çözüm önerileri sunulur. Bu çözüm önerileri kurallar verilmek yerine belli bir kurgu içinde anlatım ve örnekleme yoluna gidilmiştir. Bu da dikkat çekiciliği yanında öğreticiliği de arttırmaktadır. Çünkü insanlar, kurallar, yasaklar, emirler yerine bu ederdeki gibi hikayecilik ve örneklemeyle hoşlanırlar. Bunun da dönemin geleneklerinden kaynaklandığı düşünülebilir çünkü halk aile içinde büyüklerinden dinlediği hikayeler, masallar ve destanlarla ilk aile içi değerler eğitimi tamamlamıştır.²⁷⁹

2.4.3. Edip Ahmet Yükneki ve Atabet'ül Hakayık Adlı eseri

Karahanlılar dönemi Türk İslam eserlerinden biri de Edip Ahmet Yükneki'ye ait Atabet'ül Hakayık'tır. Bu eser de yine Kutadgu Bilig gibi manzum olarak kaleme alınmıştır. Eserin adında farklı nüshalardaki farklı okunuşlardan kaynaklı değişik adlandırmalar olmuşsa da Uygur harfleriyle yazılmış nüsha esas alınarak doğrusu Atabet'ül Hakayık (Hakikatlerin Kapısı) olarak kabul edilmiştir.²⁸⁰

Atabet'ül Hakayık'ın günümüze ulaşan nüshaları vardır. Bu nüshaların sayısını Zeynep Korkmaz üç olarak değerlendirirken Ercilesun ve Akar dört nüshaa olarak değerlendirme yapmışlardır.

Bu nüshalardan Semerkant nüshası, adından da anlaşılacağı üzere Semerkant'ta 1444 yılında hattat Zeynel Abidin tarafından Uygur yazısının yeni şekliyle yazılmıştır. Şu anda İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesindedir. En doğru kabul edilen nüsha budur. İstanbul nüshası veya Ayasofya nüshası diye bilinen nüsha da yine Süleymaniye kütüphanesindedir. 1480 yılında İstanbul'da düzenlenmiştir. Düzenleyen Şeyhzade Abdürrezzak Bahşi'dir. Uygur ve Arap harfleri kullanılmıştır. Üçüncü nüsha Topkapı Müzesi nüshasıdır. İstanbul'dadır. Arap harflidir. Son olarak Ankara (Seyid Ali) nüshası vardır. Baş orta ve sondan eksik olan bu nüsha Arap harflidir.²⁸¹

Atabet'ül Hakayık, 12. yüzyılda kaleme alınmış bir öğüt kitabıdır. Yazarıyla ilgili günümüze ulaşan bilgiler sınırlı olsa da eserin içindeki beyitlerden az çok bilgi edinebiliyoruz. Kendisine ait olmayan ve sonradan eklen beyitlerde Edip'in Yükneki olduğu, babasının adının Mahmud-ı Yükneki olduğu ve Edip Ahmet'in doğuştan gözlerinin görmediği bize ulaşan bilgiler arasında. Ayrıca onun ne kadar usta bir edip olduğunu da bu beyitler bize bildiriyor.²⁸²

²⁷⁹ Aygün Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 31.

²⁸⁰ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III* (Ankara: TDK, 2007), 41.

²⁸¹ Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 330-331., Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 165-166., Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III* (Ankara: TDK, 2007), 43.

²⁸² Edip Ahmet Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 39-41.

Kitap Kutadgu Bilig gibi Besmeleyle başlamıştır. Devamında Tanrı'ya şükredilir, peygamlarlerin ve sahabelerin övüldüğü bölümler de sırasıyla yer alır. Bu bölümde dikkatimizi çeken eserin sahabelerin övüldüğü bölümde 37. beyitte geçen “idim”²⁸³ sözcüğü Tanrı anlamında kullanılmıştır. Eserin sonunda ve sonradan eklenen bölümünde Kaşgar dilinde yazıldığı yazar ve Kaşgarlı'nın büyük sözlüğü DLT²⁸⁴'de de aynı kullanım bulunmaktadır.

Edip Ahmet yazdığı bu eseri Büyük Emir Dad Sipehsâlâr Bey için yazmış ve ona hediye etmiştir. Beye ayırdığı bölümde beyle ilgili övgülerini dile getirerek onun adının her zaman hatırlanması ve unutulmaması için yazdığını da belirtir.²⁸⁵

Övgü bölümü bittikten sonra öğüt bölümü başlar. Kutadgu Bilig'de oluğu gibi ilim, akıl, iyilik, cömertlik, güzel ahlakla ilgili öğütlerde bulunur. Ancak Kutadgu Bilig kadar kapsamlı bir anlatım ve içeriğe sahip olmadığı görülür. Atasözü değeri taşıyan birkaç beyiti dil ve anlatıma örnek olması açısından günümüz Türkçesiyle buraya almak istiyoruz:

“Bilgili er öldü, adı ölmedi”²⁸⁶

“Cahillik yıkamakla arınmayan bir kirdir.”²⁸⁷

“Edeplerin başı dili gözetmektir.”²⁸⁸

Bunun gibi birçok kıymetli sözü barındıran Atabet'ül Hakayık yazarının da söylediği gibi içinde edep ve nasihat barındıran bir kitaptır. Kitabın sonunda da Yükneki okurlarından bu öğütlerini dinlemelerini ve kendisine dua etmelerini diler. Biz de bu vesileyle bu değerli eseri bizlere bıraktığı için minnetlerimizi sunalım.

2.4.4. Ahmet Yesevi ve Dîvân-ı Hikmet Adlı Eseri

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonraki dönemlerde kökleri Türkistan'dan Türkiye'ye ve hatta Balkanlara kadar ulaşan eserlerinden biri de Divanı Hikmet'tir. Dîvân-ı Hikmet Ahmet Yesevi'nin yazmalarının bir arada bulunduğu kitaptır. Yesevi'nin şiirleri hikmet olarak anıldığı için kitabına da Dîvân-ı Hikmet adı verilmiştir.

Ahmet Yesevî Batı Türkistan'ın yakınlarındaki Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı şiirlerindeki bilgilerden hareketle 73 yıl

²⁸³ Edip Ahmet Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 4.

²⁸⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânü Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “idi” md., 140.

²⁸⁵ Edip Ahmet Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 5-7.

²⁸⁶ Edip Ahmet Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 8.

²⁸⁷ Edip Ahmet Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 10.

²⁸⁸ Edip Ahmet Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 11.

yaşadığı ve 1166 yılında öldüğü bilgisi dikkate alındığında 1093 yılında doğduğu kabul edilebilir.²⁸⁹

Babası Şeyh İbrahim bir alimdir, annesinin adı da Ayşe'dir. Altı yaşına kadar babasından eğitim aldığı, babası ve annesinin ölümünün ardından yedi yaşında Yesi(Türkistan)'ye gittiği ve eğitimine orada devam ettiği biliniyor. Ahmet Yesevi ile ilgili son yıllarda artan çalışma ve incelemeler şecerisini Hz. Ali'ye kadar ulaştırır. 45. Hikmet de bu bağı kanıtlar niteliktedir:²⁹⁰

“Rahmet eyleye Bir ve var, her ne kılsa gücü var,

Kul Hoca Ahmed'e mededkâr Hakk aslanı Ali'dir.”²⁹¹

Babasının ölümünden sonra manevi eğitimini Aslan Baba'dan almıştır. Yesevi kısa zamanda kemale erer ve adı genç yaşlarda Yesi sınırlarını aşarak Türkistan bozkırlarına yayılır.

Biz konumuz gereği Yesevi'nin Türkçeye ve İslamiyet'in yayılmasında Türkler üzerinde oynadığı rol bakımından değerlendirme yapmayı uygun buluyoruz.

Yesevi'nin eseri tam anlamıyla Karahanlı Türkçesinin özelliklerini yansıtmasa da dönem itibarıyla örtüşür. Dönemin eserleri arasında incelediğimiz Kutadgu Bilig ve Atabet'ül Hakayık'ın Yesevinin hikmetleri arasındaki fark hikmetlerin tasavvufi yanının diğer eserlere göre ağır basmasıdır.

Yesevi, Arapça, iyi derecede Farsça ve Türkçe bilir. Hikmetlerinde Arapça ve özellikle Farsçanın etkisi görülse de o Türkçeden vazgeçmemiştir. “...Farsça ve Arapça bilmesine rağmen Türkçeyi kullanması Türk Felsefesinin kurucu âlimlerinden olduğunu ve “Anadolu maya”sını oluşturan manevi fatihlerinden olduğu görülür...”²⁹² Bunu da hikmetlerinde dile getirmiştir. 71. Hikmetindeki dörtlüklerden seçtiğimiz bir iki dizeyi ve günümüz Türkçesiyle örneklemek yerinde olacaktır:

“ Hoş görmemekte âlimler sizin sizin dediğiniz Türkçeyi

Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini.

.....

Âyet-Hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,

Anlamına yetenler yere koyar borkünü

.....

---

²⁸⁹ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), sy.

²⁹⁰ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, sy.

²⁹¹ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 142.

²⁹² <https://kafkassam.com/mevlut-uyanik-turkistan-turkiye-irtibatinin-kulturel-surekliligini-ahmet-yesevi-uzerinden-takip-etmek.html>.

Miskîn, zayıf Kul Hoca Ahmet yedi ceddine rahmet,

Farsça dilini bilse de Türkçeyi güzel söylemekte.”²⁹³

Karahanlıların ilk Müslüman Türk Devleti olmasıyla Türkler arasında İslamiyet’in yayılma hızı da artmıştır. Ancak yüzyıllardır Türkçe konuşan ve yazan Türklerin yeni alfabeye ve Kur’an diline alışmaları kolay olmamıştır. Hâl böyle olunca da yeni dinlerini anlamakta zorluk çekmişlerdir. İşte bu noktada Orta Asya’da ve Türkiye’de İslam’ın yayılmasına ve dini metinlerin anlaşılmasına yardımcı olmak adına Yesevî, hikmetli sözlerini Türkçe ve halkın anlayacağı ve alışıktığı şekilde hece ölçüsü kullanarak dörtlükler halinde yazmıştır. Bu davranış kuşkusuz hem Türkçeye hem de İslam’a büyük bir katkıdır.

Yesevi ile ilgili araştırma ve incelemelerde bulunup bunu kitap halinde yayınlayan önemli bir isim Mehmet Fuat Köprülü’dür.

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adıyla yayınladığı kitabını Ahmet Yesevi ve Yunus Emre’ye ayırmıştır. Kitabın ilk baskısı ....yılında yapılmıştır. Buraya kadar çok duyarlı bir davranış olarak düşündüğümüz bu çalışma içerisinde yer alan Yesevi’yi ve Türkleri rencide edici ve etik olmadığını düşündüğümüz bölümlerle değerini yitirmenin yanında uzun yıllar Yesevi ile ilgili çalışmaların sekteye uğradığı düşüncesindeyiz. Kimseyi zan altında bırakmamak adına ilgili bölümü buraya tıpkısıyla almayı uygun buluyoruz.

“ Divanı Hikmetteki parçalar mevzu itibarıyla çok basit ve azdır: Dervişlerin ve dervişliğin faziletleri hakkında sayısız methiyeler, sonunda mutlaka ahlaki-dini neticeler çıkarılmış en ünlü İslam menkıbeleri, Hazreti Peygamberin hayatına ve mucizelerine ait çeşitli parçalar, hikayeler, dünya halinden şikayet ve kıyamet günlerinin yaklaştığını hatırlatmak maksadıyla yazılmış zahidane şikayet-nameler, sonra cennet ve cehennem hallerinden, zebanilerden, huri ve gilmanlardan, cennet bahçelerinden safdilane bie inzicap ile söz eden basit ve iptidai, fakat canlı destanlar...İslamiyet’in Türkler arasında daha yeni yayılmaya başladığı zamanlarda, bir mutasavvıf tarafından –henüz eski putperestlik devrinin adet ve inanışlarından layıkıyla kurtulmaya muvaffak olamamış-iptidai ve basit zevkli bir halk kitlesi için yazılmış eserlerin bunlardan başka mevzulara değinemeyeceği pek tabidir.”²⁹⁴

Köprülü, Hikmette kullanılan hece ölçüsünün halkın sevdiği gibi yedili ve on ikili yazıldığını dile getirdikten sonra hoş olmayan eleştirilerine devam etmiştir.

“Biraz aynı tonda, garip bir ahengi, aynı zamanda iptidai, vahşi fakat asli bir edayı içine alan bu vezinler, onun elinde hiçbir fevkaladelik göstermez. O, esasen galeyana hacet gösteren yerlerde bile çok sakin ve soğuktur; nasihatlerindeki ağır edası, tahkiyedeki basit ve yeknesak ifadesi, münacatlardaki vakarlı ve sakin tavrı hemen hiç değişmez. İç hayatın vecdlerine, galeyanlarına ekseriya kayıtsız kalan,

²⁹³ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, 182.

²⁹⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 145-146.

şeriatın asli esaslarına zahiren de tam bir sadakatle riayet eden bu ağırbaşlı, donuk Orta Asya Türk'ünün şahsiyeti, Divan-ı Hikmet'te derhal göze çarpar."²⁹⁵

Bu iki değerlendirmeden anladığımız Köprülü'nün Divan-ı Hikmet'in yazılış amacını tam yorumlayamamıştır.

Divan-ı Hikmet, gerek Türkçe oluşuyla gerek içerdiği konular, hitap ettiği kitle ve devam eden yayılma süreci onun edebi değeri ve Türk Felsefesine kattıkları düşünüldüğünde eşsiz eserlerimizden biri olarak yerini korumaya devam edecektir düşüncesindeyiz.

2.4.5. Korkut Ata ve Kitab-ı Dede Korkut

Destanlar milletlerin tarihinden çıkmış, çıktığı milletin dilini, kültürünü, havasını suyunu, geleneğini, göreneğini, en canlı şekilde anlatan şifahi/sözlü edebiyat ürünleridir. Destanlar millete özgüdür. Sonradan yazıya geçirilmişlerdir. Yazının olmadığı dönemler hakkında bizi bilgilendirmesi özelliğiyle de tarihi belge niteliği taşırlar.

İlk bölümde de anlattığımız Alper Tunga Destanı, Oğuz Kağan destanı, Manas Destanı ve birçok destanımız, dönemin sosyal ve siyasi hayatına bir nevi ayna tutan eserlerdir.

Yazının ve kâğıdın icadı ve sonrasında yazma geleneğinin yaygınlaşmasıyla dilden dile söylenen bu ürünler sonradan yazıya geçirildiği için birtakım yapısal veya kurgusal değişikliklerin olması doğaldır. Sadece değişiklikler değil ekleme ve çıkarmaların olması da sözlü edebiyatın doğal süreci sayılabilir. Bu değişiklikler, ekleme ve çıkarmalar esrin özünü ve iskeletini etkilemez, o tarih sahnesinde dimdik ayakta durmayı başarır.

Türk Felsefesinin kurucu metinlerinden biri olarak saydığımız ve diğerlerinden türce biraz daha farklı bir özellik gösteren Dede Korkut Hikayeleri Türk İslam edebiyatının günümüze ulaşan en güzel destan örneğidir. Bu bağlamda Türkistan Türkiye irtibatının kültürel sürekliliği dediğimiz noktada bu eserin yerini Uyanık'ın değerlendirmesi ile sağlamlaştırmak yerinde olur: "Türkler, Ön/Küçük Asya'da buldukları kültürleri İç/Orta Asya'dan getirdikleri (İslam öncesi ve sonrası) kültürlerle harmanlayıp yeni bir kültür ve medeniyet tasavvuru oluşturmuşlardır. Bu süreci incelemedeki temel metinlerden birisi Dede Korkut Kitabı'dır."²⁹⁶

Dede Korkut Kitabı göçebe Oğuz boylarının IX-XI.-XV. yüzyıl arasındaki Orta Asya'dan Anadolu'nun doğusu ve Azerbaycan'a kadar gelen mücadele ve yaşayışlarını anlatır. XV. yüzyılda yazıya aktarılır. Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini gösteren dil yapısıyla destan olmasından kaynaklı hareketli ve coşkulu coşkulu bir anlatıma sahiptir.²⁹⁷

²⁹⁵ Fuad Körülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 147.

²⁹⁶ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak* (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 98.

²⁹⁷ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III* (Ankara: TDK, 2007),97.

Dede Korkut Hikayeleri'ni tam anlamıyla anlayabilmek ve doğru bir değerlendirme yapmak için çok yönlü bir okuma yapmak gerekir. İncelememiz gereği biz ayrıntılı dil incelemesini dilbilimcilere bırakarak bilginin elverdiğince genel bir dil yapısı ve kültürümüze kattıkları açısından bir incelemeyi uygun buluyoruz.

Dede Korkut kitabının tam adı Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan (Oğuzların Diliyle Dede Korkut) olarak kaynaklarda yer alır.²⁹⁸

Dede Korkut Hikayeleri bir ön söz ve birbirinden bağımsız ama birbiriyle ilgili 12 hikâyeden oluşur. Ön söz dönemin edebi eserlerinde gelenek olduğu üzere Bismele ile başlar. Peygambere övgüyle devam eder. Yine bu bölümde Bayat soyunda birinin çıktığı ve bu kişinin Allah tarafından gaipten haber vermek gibi özel hislerle donatıldığı ve bu özellikleriyle de Oğuzların karşılaştığı tüm zorluklara çözüm yolu bulunduğu anlatılmıştır. Bu kişiye de Korkut Ata demişlerdir.²⁹⁹

Hikâyelerde hem mensur hem nazım bölümler bulunur. Olayın geçtiği bölüm mensur olarak yazılırken kişilerin konuştukları bölümler dizler halinde yazılmıştır. Kişilerin söylediği sözler için soylamak sözcüğü veya soy soylamak kalıbı makamlı şekilde destan söylemek anlamında kullanılırken genellikle hikâyenin sonunda Dede Korkut'un öğüt verdiği bölümde kullanılan soy soylamak boy boylamak kalıbı da kopuz eşliğinde makamlı şekilde destan söylemek anlamında kullanıldığını görüyoruz.³⁰⁰

Hikâyelerde kullanılan sözcüklerin dil üzerinden takibi kültürün dilde yansması ve dilin sürekliliğinin izlenmesi açısından oldukça önemlidir. Yaptığımız incelemede bu noktada hikâyelerde kullanılan birçok sözcüğün DLT'de yer aldığı ve bazılarının da günümüz Türkçe sözlüğe kadar ulaşmış olması kayda değerdir. Bir örnek vermek yerinde olacaktır:

Dede Korkut kitabının giriş bölümünde Dede Korkut kadınları huyları bakımından dört türe ayırır ve onların özelliklerini anlatır. Solduran sop diye anlattığı bölümde geçen ve ayakkabı anlamında kullanılan "başmak"³⁰¹ sözcüğü DLT'de de aynı yazımla "Oğuz ve Kıpçaklarda ayakkabı"³⁰² olarak açıklanırken günümüz Türkçe Sözlükte yine aynı yazımla "ayakkabı"³⁰³ anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Türkmenistan yöresinden derlenen ve güncel olarak da bildiğimiz bir halk türküsünde yine anlamını koruyarak başmak sözcüğü kullanılmıştır.³⁰⁴

Dede Korkut Hikayelerinde onca kahramanlığın, mücadelenin yanında kadına verilen değer de soylamalarda yerini almıştır. Bu da Türk kültüründe kadına verilen değeri bir kez daha

²⁹⁸ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*, 98.

²⁹⁹ Dede Korkut Hikayeleri, haz. Salih Mehmet Arçın (İstanbul: Koridor Yayınları, 2021), 11.

³⁰⁰ Dede Korkut Hikayeleri, haz. Salih Mehmet Arçın, 19-39.

³⁰¹ *Dede Korkut Hikayeleri*, haz. Salih Mehmet Arçın, 18.

³⁰² Kaşgarlı Mahmut, *Divânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), "başmak" md., 162.

³⁰³ Türkçe Sözlük, (Ankara: TDK, 2019), "başmak" md., 277.

³⁰⁴ <https://turku.sitesi.web.tr/turkmenistan/havar-havar-can-hatice.html>, "Ayağına başmak yaraşır Eynine giymek yaraşır"

belirtmek adına çok önemlidir. İlk hikâyede Dirse Han'ın hatununa seslenişi güzel bir örnektir:

“Beri gel başımın bahtı, evimin tahtı!

.....

Kadınım, akıllım, ağırbaşım”³⁰⁵

Hikayeler, düşünce veya felsefi hazine olarak da niteleyebileceğimiz birçok söz barındırır. Altıncı hikâyenin sonunda Dede Korkut'un verdiği öğüt şöyledir:

“ Şimdi, hani sözünü ettiğim soylu erenler?

'Dünya benim' diyenler?

Ecel aldı, yer gizledi,

Fani dünya kime kaldı?

Gelimli gidimli dünya,

Sonu, son ucu ölümlü dünya.

.....”³⁰⁶

Bu noktada Dede Korkut'un bilge kişiliği üzerinde durmak yerinde olacaktır. Dede Korkut öncelikle dile hakim bir söz ustasıdır. O, yaşadığı toplumun töresini ve geleneklerini çok iyi bilir ve han tayin edecek kadar devlet düzenine hakim ve sözü geçen bir Oğuz büyüğü olarak tarih sahnesinde yerini alır. Özellikle yiğitlere er adı vermesi onun kültürel kahraman olarak adlandırılmasında etkili olur.³⁰⁷

Dede Korkut Hikayelerinin günümüze ulaşan 2 iki nüshası varken 2018 yılında bir hikayesinin daha bulunmasıyla nüsha sayısı 3'e hikaye sayısı da 13'e çıkmıştır.

İlk nüsha Dresden nüshası olarak bilinir. Almanya'nın Dresden kraliyet Kütüphanesinde Heinrich Friedrich von Diez tarafından bulunmuştur. Bu nüshada, her sayfası on üç satırdan oluşan on iki hikaye bulunur. Vatikan yazması diye bilinen ikinci nüsha “Hikayet-i Oğuzname-i Kazan Beg ve Gayrı” adıyla Vatikan Kütüphanesinde İtalyan Türkolog Ettore Rossi tarafından bulunmuştur. Bu nüsha 6 hikâyeden oluşur.³⁰⁸

Eserin 3. nüshası 2018 yılında Kazakistan'da bulunmuştur. Yeni nüsha 61. sayfadan oluşur. Bu nüsha 13. hikaye olan Salur Kazanın Ejderhayı Öldürmesi'dir. Araştırma ve incelemelerin devam etmekte ve henüz Latin harfli baskısı yayınlanmamıştır. Bu nüshanın diğer

³⁰⁵ *Dede Korkut Hikayeleri*, haz. Salih Mehmet Arçın, 21.

³⁰⁶ *Dede Korkut Hikayeleri*, haz. Salih Mehmet Arçın,161.

³⁰⁷ Duygu Bayram, *Dede Korkut Hikayelerinin Felsefi Analizi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 67-68.

³⁰⁸ Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak* (Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020), 102-103.

nüshalardan daha eskiye tarihlenebileceği söylenmiş ve adının da Türkistan nüshası olacağı Türkolog Metin Ekici tarafından bildirilmiştir. Bu hikayenin diğerlerinden en önemli farkı da ilk defa bir Türk destanında ejderha motifinin kullanmış olmasıdır.³⁰⁹

Bu keşif eğer varsa ki olduğu tahmin ediliyor, diğer hikayelerin bulunması için de çok umut vericidir.

Dede Korkut Hikayeleri Türk tarihi, kültürü ve dili ile ilgili eşsiz bir hazinedir. Yukarıda Yesevi ile ilgili değerlendirmelerini eleştirdiğimiz Köprülünün Dede Korkut Hikayeleriyle ilgili yaptığı haklı tespiti Muharrem Ergin'in aktarımıyla buraya almayı uygun buluyoruz: Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar.³¹⁰

Türk Felsefesi'nin kurucu metinleri kabul ettiğimiz bu metinleri genel olarak Türk kültürüne katkıları açısından değerlendirecek olursak bu eserlerden öğrendiğimiz iyilik, doğruluk, erdem, adalet, bilgi, akıl, hikmet devletin ve milletin devamlılığı için gerekli olan dil, kültür ve törelere bağlılık ve daha sayabileceğimiz nice manevi değer bugünkü eğitim sistemimizde ana sınıftan başlayarak kazandırmak istediğimiz değerler eğitiminden başkası değildir. Eğitim bilimcilerimizin Finlandiya eğitim modeli diye çırpındığı bu çağda bir durup düşünmek lazım. Finlandiya tamamen yok olmuş bir milletken onu ayağa kaldıran, Finlandiya'nın kuruluşunun anlatıldığı "Beyaz Zambaklar Ülkesi"³¹¹ adlı kitaptan hareketle belirtmeliyiz ki ülkenin milli değerlerine sahip çıkarak akıl ve bilimin ışığında birlikte hareket etmeleridir. Burada çıkaracağımız sonuç dışarıda aradığımız model aslında bizim köklerimizde saklıdır. Derinlere indikçe de zenginleşmektedir. Bu noktada Atatürk'ün gençlere hitap ederken söylediği sözü yinelemek istiyoruz. "Ey Türk İstikbalinin evladı...Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur."³¹²

---

³⁰⁹ <https://www.karar.com/dede-korkutun-3-nushasi-bulundu-kayip-13-destan-da-ortaya-cikti-1192662>.

³¹⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2003), 5.

³¹¹ Grigory Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesi* (İstanbul: Ema Klasik Yayınları, 2017), 7-9.

³¹² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 722.

3. BÖLÜM

DÎVÂNU LUGÂTÎT-TÜRK'ÜN İÇERİK ANALİZİ

3.1. Eserin bulunuşu ve incelenmesi

Dîvânu Lugâti't-Türk, İstanbul'da, çocukluğundan beri kitap tutkunu, vaktinin çoğunu sahaflarda geçiren, aldığı kitaplarla kendine evinde büyük bir kütüphane kuran ve kitaplarına gözü gibi bakan; defterdarlıktan emekli, zeki, çalışkan, nazik, mütevazi bir hayat yaşayan, çevresi tarafından sevilip sayılan Ali Emîrî Efendi (1857-1924) tarafından Beyazıt'taki Sahaflar Çarşısı'nda Sahaf Burhan'dan alınmıştır.

Ali Emîrî Efendi hakkında kısaca bilgi verecek olursak, Diyarbakır'da doğmuş, Eymüroğulları Türkmen Boyuna mensuptur. Dil öğrenmeye çok yatkın bir insandır, Kürtçe, Arapça ve Farsça bilir. Bir Arapça bir Farsça ve üç tane de Türkçe Dîvan'ı vardır. Hayatı boyunca birçok yer gezmiştir. Gezdiği yerler arasında İşkodra, Türkistan, Horasan, Azerbaycan da vardır. Gezdiği yerlerle ilgili hatıralarını da yazmayı ihmal etmemiş ve bu hatıralar kitap halinde yayınlanmıştır. Tam bir Kitap tutkunu olan Emîrî Efendi gezdiği yerlerden de kitap almayı ihmal etmemiş hatta bazen sadece bir kitap için çok uzak yerlere gittiği de olmuştur. Adını Katip Çelebi'nin Keşfuz-Zünûn eserinden öğrendiği Dîvânu Lugâti't -Türk'ü yaptığı seyahatler sırasında çok aramış ancak bulamamıştır. İstanbul'a gelmesinin ardından kitaba düşkünlüğünü bilen sahaf, eline yeni geçen kitabı Emîrî Efendi'ye gösterir. Böylelikle Emîrî Efendi yıllarca aradığı kitabı İstanbul'da bulmuş olur.³¹³

Kitap, 1912 yılında (tarihle ilgili tartışmalar vardır) sahafa eski Maliye Nazırlarından Nazif Bey'in (Ö.1905) bir hanım akrabası tarafından getirilir ve nazırın tavsiyesiyle otuz liradan aşağı olmamak şartıyla satılmak istenir. Sahaf da bu kitabı iyi bir fiyata alır düşüncesiyle dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye götürür. Bilim kurulu tarafından incelenen kitaba on lira paha biçilir. Ancak sahaf, satıcının isteği üzerine otuz liradan aşağı veremeyeceğini söyleyince, o paraya bir kitap değil kütüphane alabileceklerini söyleyerek kitabı iade ederler.³¹⁴

Sahaflar Çarşısı'na sık sık uğrayan Emîrî Efendi yeni kitap var mı diye uğradığı günlerden birinde Burhan Efendi bu kitabı gösterir. Emîrî Efendi kitabı kabaca inceleyince bunun çok kıymetli bir eser olduğunu anlar ama fiyat artmasın diye belli etmemeye çalışır. Beğenmemiş gibi yapar ancak kitabın fiyatı nettir. Sahaf Burhan, muhtaç bir hanıma yardım etmiş olacağını hatırlatarak bir kuruş aşağı vermez. Emîrî Efendi yapılan hatırlatmayla, almayı kabul eder ancak yanında yeterli parası yoktur. Kitabı da bırakmak istemez. Bir tamıdık görebilmek umuduyla etrafa bakınırken arkadaşı, Eski Darül Fünun Edebiyat Öğretmeni Faik Reşat Bey'i görür. Durumu anlatır ama onun da yanında yeterli parası yoktur. Olanı verir, geri kalanı

³¹³ Mehmet Serhan Tayşi, *Ali Emîrî Efendi'nin İzinde*, söy. Taha Kılınç (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 266-267.

³¹⁴ Muhtar Tefvikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 71-75.

evden getirebileceğini söyleyerek Emîrî Efendi'nin yanından ayrılır ve çok geçmeden kalan parayı getirir.³¹⁵

Değer olarak kaşıkçı elmasına, kader olarak Hz. Yusuf'a benzettiği kitabı, Dîvânu Lugâti't-Türk'ü, sahafa da üç lira bahşış bırakarak toplamda otuz üç liraya satın alır.³¹⁶ Bu alışveriş hem kitaplara olan düşkünlüğünden dolayı Emîrî Efendi için hem de Türk dili ve Türk dünyası için, bu denli kıymetli bir kitabın gerçek değerini bilip insanlığın faydasına sunacak bir kitapseverin eline geçmesi açısından tarihin akışını Türk'ün tarihi yönüne çevirdiği andır.

Ali Emîrî Efendi her gittiği ortamda kitabı öve öve anlatır. Ancak kitabı kimseye göstermek istemez. Onu tanıyanlar tarafından bu istek anlayışla karşılanırken aralarında ısrarcı davrananlar olsa bile ilk başlarda kitabı görmeyi başaramamışlardır. Divan artık Ali Emîrî'nin kırmızı çizgisidir. Hatta çok sevdiği Fuat Köprülü'yle arasının açılmasına sebep olmuştur. Ziya Gökalp ve Köprülü'nün Türkçülük üzerine çalıştıkları bir dönem Emîrî Efendi'nin kütüphanesinde Divan'ı görürler. Köprülü evinde okuyup getirmek üzere Ali Emîrî'yi ikna eder. Kitabı alan Köprülü, Gökalp'le birlikte kitabı incelerler ve kitabın basılmasına karar vererek Maarif Vekili Şükrü Bey'le konuşurlar ama bu olanlardan Ali Emîrî Efendi'nin haberi sonradan olur ve bu olayı emanete hıyanet olarak değerlendirir ve Köprülü'yü ömrünün sonuna kadar can düşmanı olarak görür. Öyle ki sırf onunla ilgili eleştirilerini yazmak, hatalarını, cahilliğini anlatmak için bir dergi çıkarır. Aile şeceresini araştırır, onun Köprülüzade değil "Kiblelizâde" olduğuyla ilgili belgeler yayınlar. Şairliği de olan Emîrî Efendi öcünü alamayarak Köprülü'yle ilgili bir de hiciv kıt'ası yazar.³¹⁷ Bu olay Divan'ın Ali Emîrî Efendi için ne kadar kıymetli olduğunun en açık belgesidir.

Ali Emîrî Efendi bir gün sevdiği ve güvendiği arkadaşı Kilisli Muallim Rıfat Efendi'yi evine çağırarak kitabı görmesine izin verir. Kilisli Rıfat da teşekkür ederek basılmasının nasip olması dileğinde bulunur. Emîrî Efendi kitapla ilgili şikâyetlerini ve bundan kaynaklı üzümlüğünü dile getirir. Kitap dağınıktır, şirazesi dağılmıştır, sayfaları karışıktır, sayfalarda eksiklerinin olup olmadığı bile henüz belli değildir. Ali Emîrî Efendi, Kilisli Rıfat'tan her gün evine gelerek iki saat kitapla ilgilenmesini ve kitabı düzenlemesini rica eder. Kilisli bu isteği memnuniyetle kabul eder ve çalışmalara hemen başlayarak günlük yaptığı çalışmalar sonucunda kitabı toplar. Kitap tamdır. Ali Emîrî Efendi çok mutlu olur. Kendisi de kontrollerini yapar. Tamam olduğuna kanaat getirdikten sonra ağlayarak arkadaşına sarılır ve emeklerinin karşılığı olarak evinin bir bölümünü Kilisli Rıfat'a vermeyi teklif eder ancak bu kabul görmez. Kilisli teşekkürlerini dile getirerek ödül olarak, kitabın basılmasına müsaade etmesini istese de olumsuz olmamakla birlikte net bir cevap alamaz. Kilisli iyi tanıdığı arkadaşının cevabının nedenini tahmin etmektedir. Ali Emîrî Efendi, biraz, övülmeyi, takdir edilmeyi seven bir şahsiyettir. Bunun için de bir çözüm yolu bulunur.

³¹⁵ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi* 75.

³¹⁶ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, 76.

³¹⁷ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 199. Orhan Seyfi Orhon'un 19 Mayıs 1970 tarihli Son Havadis gazetesinde haberin tamamı vardır.

Kilisli Rifat, konuyla ilgili Ziya Gökalp'ten yardım ister. Bu kitaba tutulduğunu, bir an önce bastırılıp bütün Türklere armağan edilmesini sık sık dile getiren Gökalp, isteği seve seve kabul eder. Ali Emîrî'nin çok sevdiği Talat Paşa'dan yardım istenecektir. Talat Paşa kitabın basılması için ricacı olursa Emîrî'nin reddedemeyeceğinden emindirler. Talat Paşa'nın bu ricada bulunması için bir plan hazırlanır.

Ramazan ayıdır. Adliye Nazırı İbrahim Efendi'den Ali Emîrî Efendi'yi iftara davet etmesi istenir. Zaten Emîrî Efendi, İbrahim Efendi'nin Koska'daki evine sık sık gidip gelmektedir. İftara gittiği akşam yemekten bir saat sonra hiç haberleri yokmuş gibi Talat Paşa da birkaç arkadaşıyla İbrahim Efendi'nin evine gelecektir. Ali Emîrî Efendi'yi ziyadesiyle övüp edebiyatla ilgili sohbet ederek takdirlerini dile getireceklerdir. Sonra da sohbeti Dîvânu Lugâti't-Türk'e bağlayıp bu kitabı bastırma talebinde bulunacaklardır.

Yaptıkları plan tıkr tıkr işler ve Emîrî Efendi iki şartla kitabın basılma isteğini kabul eder. İlk şartı, kitap kıymeti bilen biri olduğu için kitabın basıma hazırlanma işlerini Rifat Efendi yapacaktır. İkinci olarak da kitap yine Kilisli'de kalacak ve kimseye verilmeyecektir.

Ali Emîrî'nin şartları kabul edilir ve Talat paşa kendisine çalışması için üst düzey memurluklarda iş teklif eder. Emîrî Efendi yeterince devlete hizmette bulunduğunu söyleyerek teşekkür eder ve bu davranışıyla da takdir toplar.

Bu ramazan akşamından iki gün sonra Emîrî Efendi kitabı arkadaşına teslim eder. Kilisli de Ziya Gökalp'e müjdeyi verir. Kısa süre sonra kitap basıma başlanır. Bu arada beklenmedik bir şey yaşanır. Kitap teslim edildikten üç gün sonra Talat Paşa Emîrî Efendi'ye mükafaat olarak üç yüz lira (altın para olarak) gönderir. Emîrî Efendi parayı kabul etmez ve o da cevap olarak ne kadar yüce gönüllü olduğunu kanıtlar nitelikte bir not gönderir:

“Lütfunuza, kadirşinaslığınıza teşekkür ederim fakat parayı kabul edemem. Çünkü vatanî, millî bir ufacık hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir. Bundan dolayı size teşekkür ile beraber parayı iade ediyorum. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız ben size müteşekkîr kalacağım gibi Cenabı Hakk da memnun olur. Bu sadakanın adı da 'Dîvânu Lugâti't-Türk' sadakası olsun .”³¹⁸

der.

İfade ettiği üzere Divan, Emîrî Efendi için çok kıymetli ve Türk tarihi açısından da bir o kadar önemlidir. Kilisli Rifat, 'Bildiklerim' adlı yazı dizisinde Ali Emîrî'nin Dîvânu Lugâti't-Türk ile ilgili görüşlerini şu şekilde aktarır:

“Bu kitap değil Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak. Arap dilinde Sibevyhi'nin “el-

³¹⁸ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 84.

Kitab"ı³¹⁹ ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gele cihanın hazineleri kâfi gelmez."³²⁰

Kitap Kilisli Rıfat'tadır ancak Kilisli, kitabın çalınmasından çok korkar. Bunun için de güvenli bir yer arar. Önce Umumi Kütüphane'ye götürür ancak kitabın değerini bilen Müdür İsmail Efendi bu sorumluluğu kabul etmez. Oradan çelik kasası olan Vefa mektebine götürür ancak buradan da ret cevabı alır. Şansını bir de Maarif Muhasebecisi ve Matbaai Amire de denese de aldığı cevap değişmez. Bu değerli kitabı almayı kimse istemez. Kilisli de son çare olarak sağlam bir çanta alarak gündüz evde çocuklarına kitabı emanet eder. Gece de başının altına koyarak bir buçuk yıl bu kıymetli emaneti korumayı başarır.³²¹

Kitabın basımı 1. Dünya Savaşı yıllarına rastlar. Basım açısından zorluklar yaşanır çünkü savaş yılları sıkıntılı yıllardır. Matbaa için mürekkep bulmak dahi zordur. Bir taraftan da Orhun Yazıtlarının okunmasından kısa bir süre sonra bu içerikteki bir kitabın ortaya çıkması hem Türkçe hem de Türk dünyası ve kültürü açısından moral verici nitelikte bir olaydır.

Kitabın basım yılı konusu netlik kazanmamıştır. TDK'nin resmi sitesinde Prof. Dr. Ali Birinci'nin değerlendirmeleri sonucu kitabın bulunma yılı 1914 olarak belirtilmiştir.³²² Tefvikoğlu konuyla ilgili yazdığı kitabında Divan'ın basıldığı yılın artık yıl olması nedeniyle hicrî ve miladî yıl hesaplamalarında hata olabileceğini ve Emîrî Efendi'nin kitap için borç aldığı arkadaşının 1914'te vefat etmiş olması aynı zamanda Ali Emîrî'nin İkinci Meşrutiyet'te emekli olup İstanbul'a geldiğini bu nedenle de tarihlerin tutmadığını muhtemel tarihin 1908-1912 aralığında olası gerektiğini belirtir.³²³ Dîvânu Lugâti't-Türk'ün TDK tarafından yayınlanan baskısında da Divan'ın basımı ilk iki cilt hicrî 1333(1915), üçüncü cilt 1335(1917) olarak tarihlenmiştir.³²⁴

Dîvânu Lugâti't-Türk tek ciltlik bir kitap olmasına rağmen Kilisli kitabı üç cilde ayırmıştır. İlk iki cildi basılır ancak matbaadaki harflerin eskimiş olması, savaş yılları olmasından kaynaklı mürekkep sıkıntısı, baskının istedikleri gibi olmamasına neden olmuştur. Kilisli Rıfat konuyu Maarif'e taşır ve isteği kabul edilir. Şükrü Bey de ilk iki cildin baskısını beğenmediğini söyler, gerekli yenilikler yapılarak üç cilt halinde kitabın basımı tamamlanır.³²⁵

---

³¹⁹ Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) için bkz. Mehmet Reşit Özbalkı, "Sibeveyhi" TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/130-134.

³²⁰ Muhtar Tefvikoğlu, "Kilisli Muallim Rıfat Anlatıyor ' Bildiklerim'" *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 177.

³²¹ Muhtar Tefvikoğlu, "Kilisli Muallim Rıfat Anlatıyor ' Bildiklerim'" *Ali Emîrî Efendi*, 185-186.

³²² Tdk resmi internet <https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>

³²³ Muhtar Tefvikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 72-73.

³²⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), Xli.

³²⁵ Muhtar Tefvikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, 189.

Sıra kitabın tercümesine gelir. Tercüme yi yine Muallim Kilisli Rifat (Bilge) yapar. Yirmi iki defter olur. Maarif Nezareti'ne giderek Rıza Tevfik Bey'e yüz yirmi lira karşılığında defterleri verir ve defterler Darülfünundaki Kütüphane'ye mâl edilir.³²⁶

Aradan epey zaman geçtikten sonra Divan'ın tekrar tercümesi yapılmak istenir ve görev Samih Rifat Bey ve Mehmet Akif Bey'e verilir. Kilisli Rifat bundan haberi olması üzerine Samih Rifat Bey'e bir mektup yazarak kendi yaptığı tercümeden bahseder. Samih Rifat Bey Mehmet Akif ile birlikte tercüme yi incelerler ve çok beğenirler ve eseri Kilisli Rifat Bey namına basacaklarını söylerler. İlerleyen zamanlarda Türk Dil Kurumu kurulur. Divan'ın tekrar tercüme edilmesine karar verilir. Kurul Kilisli Rifat Bey'e ulaşır. Tercümesinin kitapla aynı olduğunu, alfabetik sıraya göre düzenlenmesi gerektiğini isterler. Rifat Bey de kabul ederek kütüphanedeki defterleri ister ve düzenlemeyi buna göre yapacağını söyler. Ancak defterler, Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği üzerine onun kütüphanesine gönderilmiştir. Bu durumda Kilisli tercüme yi tekrar yapacaktır ancak bu defa da daktilo edilmesi ve Almanca çevirisi ile karşılaştırması istenir. Kilisli daktilo ve Almanca bilmediği için görev Ahmet Bey'e (Caferoğlu) verilir.³²⁷

Dîvânu Lugâti't-Türk, 1940-41 yıllarında Besim Atalay, 1957 yılında Dehri Dilçin, 1972 yılında 900. yıla özel TDK çevirileriyle tekrar basılmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk Dünyası yanında bütün dünyada yankı uyandırmış, günümüze kadar tam metni Türkiye Türkçesine, Özbek Türkçesine, Kazak Türkçesine, Yeni Uygur Türkçesine, İngilizceye, Çinceye, Farsçaya ve Azerbaycan Türkçesine çevrilerek dokuz ayrı yayımı gerçekleştirmiştir.³²⁸

Görüldüğü üzere bu paha biçilmez eseri bizlere kazandıran Ali Emiri Efendi çok yönlü bir insandır. Yukarıda belirttiğimiz üzere şairin ve kendine ait bir Divanı vardır. Gazetecilik yapar, dergi çıkarır. Kırşehir'de görev yaptığı dönemde Hacı Bektaş Veli hakkında araştırmalar yapar ve vakfiyesini bularak kendi imkânları ve halkın yardımıyla Dergâh ve Kırklar Meydanı'nı genişletir.³²⁹ Ömrü okuma, inceleme ve araştırmayla geçer, Türk tarihine ve edebiyatına çokça el yazması eser kazandırmış ve emekli olduktan sonra birikimlerinin ve kıymetlisi Dîvânu Lugâti't-Türk'ün de içinde bulunduğu "Millet Kütüphanesi" ni kurmuştur. Kütüphane 17 Nisan 1916'da İstanbul Fatih'te Feyzullah Efendi Medresesi'nde kurulmuştur. Kütüphaneye Emiri Efendi on beş binden fazla eser bağışlamıştır.³³⁰ Emîrî Efendi, 23 Ocak 1923 Perşembe günü vefat etmiştir. Cenazesi, vasiyeti gereğince, Fatih Türbesi, avlusuna

³²⁶ Muhtar Tevfikoğlu, "Kilisli Muallim Rifat Anlatıyor ' Bildiklerim'" *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 190.

³²⁷ Muhtar Tevfikoğlu, "Kilisli Muallim Rifat Anlatıyor ' Bildiklerim'" *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 193-194.

³²⁸ <https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>

³²⁹ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 17

³³⁰ Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, 54-55.

defnedilmiştir. Cenaze masraflarının Atatürk'ün ödül olarak gönderdiği dört bin lirayla karşılandığı söylenir.³³¹

Ali Emiri Efendi milletine ve millî değerlerine bağlı bir insandır. Kitaplarını bağışladığı kütüphanesine de onun için "Millet Kütüphanesi" adının verilmesini istemiştir. Ne pahasına olursa olsun buradaki eserlerin hiçbirinden vazgeçmemiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'ü* on bin altın karşılığı almak isteyen Macar İlimler Akademisi'ne,

"Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün altınlarını önüme koysalar, değil böyle bir kitabımı, herhangi bir kitabımın bir yaprağını bile satmam!"³³² cevabını verir. Benzer bir teklif de Fransızlardan gelir. Onlar da kütüphaneyi satın almak isterler, onlara da Emiri'nin cevabı bellidir:

"Efendiler, ben bu kütüphaneyi devletimin bana verdiği maaşlarla yaptım. Öldüğüm zaman milletime kalması için... Bir daha böyle bir teklifle gelerseniz sizi buradan kovarım."³³³

Ali Emiri Efendi'nin yaşadığı dönem Osmanlı Devletinin son zamanları, savaş yılları ve insanlar için de sosyo-ekonomik açıdan son derece zor bir dönemdir. Bu şartlar altında Türk felsefesinin kurucu metinlerinden saydığımız ve Türkistan Türkiye irtibatının Türkistan kapılarını bize açan bu değerli eseri, *Dîvânu Lugâti't-Türk'ü*, Türk Dünyasına kazandırma çabası takdiri hak ediyor.

"Diz çök önünde şimdi Emîrî Efendi'nin" dizesinin yer aldığı Ali Emîrî'ye Gazel³³⁴ şiirinde Yahya Kemal de Emîrî Efendi'nin hakettiği saygıyı şairane bir dille anlatmıştır.

3.2. Eserin Özellikleri

DLT, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. Eserin tam adı *Kitâbu Dîvânu Lugât'it Türk'tür*. Anlamı Türk lehçelerini toplayan kitaptır.

DLT'nin günümüze ulaşan tek nüshası vardır. O da İstanbul Fatih'te bulunan Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde Arapça eserler bölümünde 4189 numarayla yerini almıştır.³³⁵ Bu nüshayı hazırlayan, kitabın ilk sayfasında sağ üst köşedeki nottan anlaşıldığı üzere Muhammed Bin Ahmet Hatip Dareyya'ya aittir. Yine kitabın ilk sayfasında bu nüshayı hazırlayana ait olduğu düşünülen 15 satırlık bir yazı vardır ancak satırların hepsi okunamamıştır.³³⁶

³³¹ Muhtar Tefvikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, 21.

³³² Muhtar Tefvikoğlu, *Ali Emîrî Efendi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 68.

³³³ Muhtar Tefvikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, 68.

³³⁴ Yahya Kemal, *Eski Şiirin Rüzgarıyla* (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1999), 59.

³³⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), XVII.

³³⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, xxxvii-xxxviii.

Yukarıda Karahanlı döneminin edebi açıdan zengin bir dönem olduğunu belirtmiş, Türkistan Türkiye irtibatının kurulması ve Türk Felsefenin en önemli yapı taşları ve kurucu metinleri olduğunu sebepleriyle anlatmıştık. DLT de Karahanlı döneminden günümüze ulaşan ve Türk dili ve tarihi açısından son derece önemli ve özgün bir eserdir.

DLT bir sözlük olması yanında o dönemi yansıtan birçok söz varlığını da içinde barındırır. Sözlükler aslında içinden çıktığı milletin aynasıdır. O milletin sözcük dağarcığı, kültür ürünleri, yediği, içtiği, giydiği, ticareti ve hatta ettiği küfür bile bu söz hazinesinde bir cevherdir.

Kaşgarlı için S.F. Starr, “Tam anlamıyla bir Türkolog ve etnograftı.”³³⁷ der ve ne kadar haklı olduğu ortadadır. Kaşgarlı'nın bu sözlüğü yazmak için iki yıl Türk illerini dolaştıktan sonra bu sözlüğü yazdığını belirtmiştik. Bu bağlamda DLT tek bir leçenin sözlüğü değil o dönemde varlık gösteren Türk boylarının lehçelerinin de ortak sözlüğüdür. Bu da ona diyalektolojik bir özellik kazandırır. Bu yönüyle de Türk boylarının kültürü ve tarihi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Bu noktada da etnolojik bir sözlük olma özelliği kazandığını görüyoruz.

DLT'de Arapça karşılığı verilen dokuz bin civarında sözcük vardır. Bu da zengin bir sözcük dağarcığı ve Türkçe sözcüklerin Arapça sözcükleri karşılayabilme gücü bakımında oldukça önemli bir sayıdır.

DLT'nin bir coğrafya kitabı olduğu da yine sözlükteki sözcüklerden anlayacağımız bir özellik olması yanında Kaşgarlı İlk Türk dünyası haritasını çizen bir coğrafyacısıdır. Çizdiği haritayı da DLT'ye eklemiştir.

Kaşgarlı, haritasında Türk ülkelerinin nereden nereye kadar olduğunu, uzunluğunu ve enini bilinsin diye çizdiğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Rum yakınından Mâçin'e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersaktır. Bunların hepsini, bilinsin diye, yerin şekli olan dairede beyan ettim.”³³⁸

Bu harita başka bir ilki barındırması açısından da dünya coğrafya tarihine kaynaklık eder bir nitelik taşır. Dünyada Japonya'nın gösterildiği ilk haritadır. İlk Japon haritasının 14. Yüzyılda bir Japon tarafından çizildiği ve ancak 15. Yüzyılda bir dünya haritasında yer aldığı bilinmesi Kaşgarlı'nın haritasının önemini ortaya koyar.³³⁹

³³⁷Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma Arap fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 53.

³³⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 11.

³³⁹ Sevim Tekeli, *İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un Haritasına Dayanarak En Amerika Haritasını Çizen Türk Amiralî Pîrî Reis* (Ankara: TTK, 1985), 3.

Sözlükte de Türk coğrafyasına ait dağ, köy, şehir, kasaba adları yer almış ve birçoğu haritada gösterilerek kısa bilgiler de verilmiştir. Bir örnek verecek olursak, “Aluş: Kaşgar’ın bir köyünün adı” şeklinde Aluş³⁴⁰ maddesinde yer alır.

Haritada yer şekillerini göstermek için renklendirme de yapılmıştır. Dağlar kırmızı, denizler yeşil, ırmaklar mavi olarak çizilmiştir. Haritanın ortasında yani merkezinde Karahanlıların başkenti Balasagun bulunur.

Kaşgarlı çizdiği bu haritayla bile tek başına bir mesaj verme çabasındadır. Starr’a göre Türklerin kim olduğunu ve nereden geldiğini bilmese bile dünyayı çevreleyen okyanusun sınırlarını belirlediği toprakların büyük bir kısmının efendisinin Türkler olduğu mesajı verilmek istenmiştir. Kaşgarlı alışıldığının aksine haritasını enlem ve boylamlarla çizmemiş bir merkez belirlenip çevresi konumlandırılmıştır. Arap haritacıların sevdiği bir yöntemdir çünkü merkeze Mekke’yi alabiliyorlardır. Kaşgarlı bunun aksine merkezi Mekke yapmak bir yana haritada Mekke’ye ve Bağdat’a yer vermemiştir çünkü onun konusu İslam âlemi değil Türklerin yaşadığı yerlerdi. Kaşgarlı Balasagun’u merkez olarak bilinen dünyanın neredeyse tamamını haritada göstermiştir. Starr bunu hem bir intikam hem de siyasetleşmiş bir kültürel revizyonizm olarak değerlendirir.³⁴¹

Özel adlarla uğraşan bir bilim olan onomastik biliminin örneklerini de yine DLT’de bulmak mümkündür:

“Begle.n erkek adlarındandır

Çogla.n Karluk büyüklerinin adlarındandır.”³⁴²

Örneklerde de görüldüğü üzere bazı özel adların hangi Türk soyuna ait olduğu da yine maddede belirtilir.

Atasözlerinin kullanımı bakımından oldukça zengin bir eserdir. 300 civarında atasözü tespit edilmiştir. Bir sonraki başlık altında ayrıntılı bahsedileceği için bir sonraki özelliğe geçmek uygun olacaktır.

Bugün alternatif tıp dediğimiz otacılığın, ilaç ve tedavi yöntemlerinin anlatıldığı bir nevi halk hekimliği kitabı görevi de gören DLT’de bugün dahi aynı adla kullandığımız ot isimlerini görebiliyoruz. Örneğin,

“yabça.n yavşan otu”³⁴³ günümüz Türkçesinde yavşan diye kullanılan ve hala yetişen bir ot adıdır.

³⁴⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “Aluş” md., 29.

³⁴¹ S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 399.

³⁴² Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “Begle.n” ve “Çogla.n” md., 192.

³⁴³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “yabça.n” md.,364.

Edebi türlerin birçoğunu bünyesinde barındıran DLT 764 mısralık zengin bir şiir içeriğine sahiptir. Bu şiirler konu olarak çeşitlilik gösterir. Diğer bölümde bahsettiğimiz ve Türk tarihi açısından çok önem taşıyan ve ilk defa burada keşfedilen AlpEr Tunga sagusu da bu dizeler arasında yer alır. Örnek olması ve dönemi yansıtması açısından yağmur maddesinde yer alan bir dördlüğü paylaşalım:

“kuydu bulut yağmurın

Kerip tuta.r ak torı.n

Kırka kodtı ol karın

Akın akar enreşü.r”³⁴⁴

Eserin bir diğer ve en önemli özelliği bizce konumuza da kaynaklık etmesi açısından Türk kültürünü yansıtan adet, inanışlar, yiyecek, içecek, eğlence, oyun, çalgı ve bunun gibi halk bilimi başlığı altında sıralanabilecek her şey sözlükte yer alır.

Görüldüğü üzere DLT dönemin şartlarında değerlendirdiğimizde üstün bir gayret, özveri ve emeğin ürünüdür. Bir hazinedir. Orhun Abidelerinin keşfinin ardından tüm dünyanın gözünü Türk dünyasına çeviren, bir mucizedir.

3.3. Dil, Yazım ve Ses Bilgisi Özellikleri

DLT, döneminde yazılan eserler gibi Besmeleyle başlar. Kaşgarlı eserini kendi anlatır. Peygambere dua eder ve Türklerin yüceliğini bu yüceliğin onlara Tanrı tarafından verildiğini anlatır.³⁴⁵

Devamında Türk dili ile ilgili Buharalı ve Nişaburlu imamlardan işittiği bir hadisi yazar. Hadisin Türkçesi şöyledir, “Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır.”³⁴⁶ Kaşgarlı hadisin doğruluğunu rivayet edenlere bırakarak konuyu netleştirmek adına “Bu hadis doğru ise Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse, aklın gereği budur”³⁴⁷ diyerek açık kapı bırakmamıştır.

Kaşgarlı bu sebeplerle Türklerin yaşadıkları ülkeleri ve toprakları incelediğini söyler. Öğrendiği lehçe ve kafiyeler, Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızlarınkidir. Bu noktada kendini överek onların akılcı, dilce, birçok meziyet yönünden hepsinden iyi olduğunu söyleyerek bu kitabı da en iyi şekilde yazdığını dile getirmiştir. Ebedi bir hazine olarak sonsuza kadar anılması dileğinde bulunmuş ve eserinin adını *Dîvânu Lugâti't-Türk* koyduğunu söylemiştir. Kaşgarlı eserini hazırlarken okuyucuya, inceleyene, faydalanana pek iş bırakmamış, adım adım sözlüğün hazırlanış amacını, aşamalarını, nasıl faydalanılacağını

³⁴⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, “yağmur” md., 365. Diyor ki: Bulut yağmurunu döktü; ağını havaya yaydı. Bununla bulutu kastediyor. Karını dağa bıraktı; oradan sel olup, inleyip şarıldayarak akmaktadır.

³⁴⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 1.

³⁴⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 1.

³⁴⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 1.

eserin giriş bölümünde paylaşmıştır. Bu da Divanın daha çok kişi tarafından faydalanılmasına katkı sağlamıştır. Bunu bir öğretici alçak gönüllüğü olarak değerlendirmek yanlış olmaz düşüncesindeyiz. Kitaptaki sözcükleri alfabetik sıraya göre hazırlayan Kaşgarlı kelimeler anlaşılın, derin anlamları fark edilsin diye atasözleri, dörtlükler, ikilik dizler, hikmetler ve örneklerle süsleyerek yazmıştır. Bu sözlükte herkesin her şeyi bulabilmesi, özetle herkesin amacına uygun şekilde ve eksiksiz faydalanabilmesi için eziyet çektiğini söyleyerek yaptığı fedakârlığın farkında olunmasını istediği sonucunu çıkarılabiliriz.³⁴⁸

Kaşgarlı, Araplara Türkçeyi öğretmek için hazırladığı sözlüğünü, Arap grameri kalıplarını Türk diline adapte dilerek hazırlanmış hatta Arapçada olduğu gibi altıda bırakılmamış;³⁴⁹ hemze, sâlim, muzâaf, misal, üçler, dörtler, gunne, iki sâkin (sükûnlu) harfin toplandığı kitap olmak üzere sekiz kitapta toplamıştır. Bu kitapları da kendi aralarında bölümlere ayırarak; isimleri ve fiilleri ayrı incelemiştir. Kitabı Araplara Türkçeyi öğretmek için yazması dolayısıyla anlasınlar diye bölümlerin başlıklarını Arapça yazmıştır. Bu noktada dikkat çeken bir konu vardır. Kaşgarlı Halil'in Kitab-ı Ayn'ı diye bahsettiği ve kendi sözlüğüyle karşılaştırdığı bir kitap vardır. Anladığımız kadarıyla Kitab-ı Ayn DLT'den önce hazırlanmış yine Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Demek ki Kaşgarlıdan önce de sözlük ve dil çalışmaları yapılmıştır. Bu da Türk dili adına güzel bir gelişmedir. İki sözlüğün karşılaştırılmasına dönecek olursak Kaşgarlıdan edindiğimiz bilgiyle, Kiatab-ı Ayn'da kullanılan ve kullanılmayan tüm sözcükler bir arada alınmış ancak Kaşgarlı bunu doğru bulmamıştır. O sadece kullanılan sözcüklerin Arapça karşılıklarını vermenin kullanımının kolay olduğunu ve ilgiyi artıracığını düşünerek kendi seçtiği yolu daha doğru bulur. Bu noktada Kaşgarlı'nın amacı eserini kendinden önce hiç yapılmamış bir düzenlemeyle yani özgün bir şekilde hazırlamaktır. Bunu yapmaktaki amacını kendi cümleleriyle aktarmak yerinde olacaktır:

“...yapılan iş örnek olsun, yapılan eser rehber bir eser olsun. Araştıran için kitabı yol gösterici hale getirdim; kendisinden öncekilere ikinci bir basamak, el atanlara bir program, yükselmek isteyenlere bir merdiven olsun istedim.”³⁵⁰

Bu bağlamda DLT'nin genel bilgi üzerine sadece Araplara Türk dilini öğretmek için yazılmış bir eser olmadığı açıktır. Amaç sadece dil öğretmek olsaydı sözcükler ve onu karşılayan Türkçe sözcükler yazılırdı. Ancak Kaşgarlı hem sözcük anlamı vermiş hem de yemek tarifinden, örf ve adetlere, basit ilaç hazırlama yöntemlerinden bir çocuk oyununun kuralına kadar günlük hayata ve kültüre dair birçok açıklamada bulunmuştur. Bu da onun sadece dil değil Araplara Türk kültürünü de anlatıp tanıtmayı hedeflediğinin göstergesidir.

Bunun yanı sıra Kaşgarlı'nın eserini Karahanlı Hakanı yerine Abbasi Halifesi el-Muktedî Billah'a(1075-1094) sunması da bu amaca neyin öncülük ettiğini açıklar ve Kaşgarlı'nın kişiliğindeki yüksek değeri gösterir.³⁵¹

³⁴⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*,3.

³⁴⁹ Zeynep Korkmaz 4,78.

³⁵⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018),2-3.

Kaşgarlı, Türk yazısının yazıldığı ve Türk lehçelerinin dayandığı asli harflerin tümünü 18 olarak verir ve bu harflerin kullanım şekillerini ayrıntılı olarak anlatır. Biz filolojik bir inceleneye yapmamamız nedeniyle ayrıntıları burada vermeyi uygun bulmuyoruz ancak önemli birkaç notadan da değinmeden geçemeyiz.

Arapçanın sesleriyle karşılaştırıldığında bunlardan bazıları Türkçede yoktur. Türk lehçelerinde kullanılmayan bu sesler; *ş*e, vurgulu *tı*, *zı*, *sad*, *dad*, *ha*, *he* ve *ayn*(*'*)'dir.³⁵²

Kaşgarlı ayrıca bu yazının kullanım alanını Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar kuşbakışı tüm Türk ellerinde kullanıldığını hakanların ve sultanların kitaplarında ve yazışmalarda da bu yazının kullanıldığını ifade eder ki bu da dile bir resmiyet ve kabul kazandırır.³⁵³

Dilbilgisi kurallarıyla ilgili bazı bilgileri buraya almadığını belirten Kaşgarlı bu konular için başka bir kitabın varlığından söz eder. Bu kitap bir gramer kitabıdır. Kitabın adını kendisi *Kita:bu Ceva:hiri'n-nahvi fi:luga:ti't-Türki* (Türk Lehçelerinde Gramer Mücevherleri Kitabı)³⁵⁴ olarak bizlere iletmış ancak maalesef elimize ulaşmamıştır. Dede Korkut'un 13. hikayesinin yakın zamanda elimize ulaşması henüz ulaşmayan bunun gibi kitaplar için umut vericidir. Bulunan her yeni eser Türk tarihine aydınlık bir sayfa daha eklemektir.

Kaşgarlı sözlüğün içeriğiyle ilgili yaptığı açıklamalarda Türk lehçelerinde çok yaygın konuşulduğu için İslam ülkelerindeki dağ, deniz, su, pınar adlarını almış, alırken de yaygın olarak kullanılanları tercih etmiştir. Çizdiği haritada da bunları renkli olarak göstermiştir. Başka dilden girenler de sözlükte yer almamıştır. Erkek ve kadın adlarından da sadece doğru yazımının gösterilmesi gerekenleri almıştır.³⁵⁵ Bu noktada belirtmek gerekir ki yabancı sözcüklerin sözlüğe alınmaması o dönemki dilde sadeleşme veya dilin saf varlığını koruma adına atılmış örnek bir adımdır.

Kaşgarlıya göre en doğru dil, sadece kendi dilini bilen ve Farslarla ve başka ülkelerle bağlantı kurmayı sevmeyenlerin dilidir. Bir kişi iki dil biliyorsa ve halkla karışmışsa onun dili de zayıflamış demektir. İlk defa Kaşgarlı'nın haritasında yerleri gösterilen ve *Ça.barkalılar* diye adlandırılan Japonların dilinin bilinmediği belirtilir. Kaşgarlı bunu da Maçin'le aralarındaki Büyük Deniz'e ve uzak olmalarına bağlar. Çin ve Maçin halkının kendi dilleri olduğunu belirten Kaşgarlı şehirde oturanların Türkçeyi iyi bildiğini ve Türklerle olan yazışmalarını Türkçe yaptıklarını söyler.³⁵⁶

---

³⁵¹ Hadlil İbrahim Şener, "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler* c.5, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 784-792., Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV* (Ankara: TDK, 2015), 83.

³⁵² Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 4.

³⁵³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 5.

³⁵⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 9.

³⁵⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 10.

³⁵⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 10.

Haritada yer alan Ye'cüc ve Me'cüc halkının da dilinin deniz ve dağlar yüzünden bilinmediğini belirten Kaşgarlı, Töpüt e Hotanların Türkçe bilmediklerini ve onların da kendi dilleri olduğunu söyler. Bu bölümde Uygurlara geniş yer ayıran Kaşgarlı, onların katışıksız bir Türk diline sahip olduğunu belirtir. Uygurların kendi aralarında konuştukları ayrı bir dilleri olduğunu ve yazışmalarda kullandıkları 24 harften oluşan yazılarının olduğunu, bunun yanı sıra Çinlilerle birlikte kullandıkları bir yazılarının olduğu bu yazıyla kutsal kitap ve belgeler yazıldığını anlatır ve kendisinin şehirliler olarak adlandırdığı kültürlüler ancak bu yazıyı okuyabilirler. Göçebe olan Çomullar; Ka.y, Yaba.ku, Tata.r ve Basmılların da kendilerine ait bir dillerinin olması yanında Türkçeyi de bildiklerini belirtir.³⁵⁷

Katıksız Türkçeleri olan Türk boylarını da Kırkız, Kıpça.k, Oguz,Toxsı, Yagma, Çigil, Ugra.k ve Çaruk olarak sıralayan Kaşgarlı Yimek ve Başğırtların dillerinin bunlara yakın olmasının yanında Bulgar, Suvar, Beçeneklerin kelimeierin uçlarınınaynı tarzda düşürülerek oluşturulan bir Türkçelerinin olduğunu dile getirir.³⁵⁸

Dillerin en hafifini Oğuzların dili olarak belirtirken en açık ve düzgün olanının Hakaniye yani Karahanlı Türkçesi olduğunu belirtir. Türkçenin en doğru konuşulduğu bölge olarak da Yagma ve Toxsılar ile Uygur şehirlerne kadar Etil, Yamar, Ertiş, İla vadilerinde oturanlarınkini işaret eder. Balasagunlular, Tırazlılar ve Beyza şehri halkı Sogdça ve Türkçe konuşurlar ken Argu ülkelerindeki halkın dillerinde bozukluklar vardır. Kaşgar şehrinin içindekiler Hakaniye Türkçesi konuşurken, Kenekçe konuşan köylerinin de olduğunu belirten Kaşgarlı, bu belirttiği yer isimlerinin hepsini çizdiği haritada gösterdiğini söyler.³⁵⁹

DLT, karşılaştırmalı dilbilimi yönteminin kullanıldığı bir sözlüktür. Kaşgarlı, Karahanlı Türkçesi(Hakaniye Lehçesi) ile diğer Türk lehçe ve ağızlarındaki farklılıkları da örnekleriyle açıklar. Kaşgarlı, lehçelerin farklılıklarını anlatırken farklılığın çok fazla olmadığını sadece bazı harflerin değiştirilmesi veya düşürülmesiyle farklılığın oluştuğunu dile getirir. Biz de fazla ayrıntıya girmeden konuyu birkaç örnekle açıklamak istiyoruz: Yagma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar d'yi y'ye çevirerek kullanırlar. Kayın ağacı anlamındaki 'kadın' sözcüğünü 'kayın' olarak kullanmaları örneğinde olduğu gibi. Yine Hotanlılar ve Kençekler sözcüğün başındaki elifleri he'ye çevirirler. Türkler babaya ata derken onlar hata derler. Ancak Türkçe sözcüklerin başında h(e) sesi kullanılmadığı için Kaşgarlı onları Türklerden saymadığını belirtmiştir.³⁶⁰

Yapılan bu açıklamalar ışığında belirtmeliyiz ki Kaşgarlı bu kıymetli eserini büyük bir titizlikle hazırlamıştır. Sadece yazmak için yazmamış gerçekten anlaşılmasını ve kullanılabilir olmasını istemiştir. Sık sık kullandığı kolaylaştırmak, kısalttım, gereksizleri almadım sözcükleri anlaşılacak istenmenin ifadesidir. Sözlük bölümünde de sadece sözcüklerin

³⁵⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 11.

³⁵⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 11.

³⁵⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 11.

³⁶⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*,12.

çoğunun anlamını verip geçmemiş, bazen açıklamalar yapmış, bazen atasözleri, şiirlerden örnekler vermiştir. Bazı sözcükleri de başka lehçelerle veya dillerle karşılaştırmalı olarak vermiştir. Tüm bu özelliklerini bir araya getirip dönemin şartlarında değerlendirdiğimizde kıymeti daha iyi anlaşılacak eşsiz bir eser ve yol göstericidir.

DLT birçok dile çevrilmiştir. Bu uğurda ölen bilim insanlarının olduğu söylenir³⁶¹ hatta sadece DLT için, eserin bulunuşunu anlattığımız bölümde bahsetmiştik, Millet Kütüphanesi'nin tamamını almak isteyen bilim insanları olmuştur. Bu noktada belirtmeliyiz ki 2008 yılının UNESCO tarafından DLT yılı ilan edilmesi de onun dünya çapındaki değerini sarsılmaz ve tescilli kılar.

Bu başlığı, 11. yüzyılda Türk hakimiyetinin ne kadar güçlü olduğu, Afrika'dan Japonya'ya kadar Türkçe konuşulduğu halde saraylarda, resmi haberleşmelerde, sanat kitaplarında Türkçe dışında dil kullanılmış olmasının Türk düşünürlerini çileden çıkardığını belirten ve bu ortamda Kaşgarlı'nın yaptığını bir isyan örneği olarak gören Remzi Oğuz Arık'ın yorumuyla tamamlamak istiyoruz.

"... muhteşem bir isyan örneği veren Kaşgarlı Mahmut, bize, Orta ve Ön Asya'da adım başında Türkçe konuşan kütelleri sayar döker. Her türlü siyaset ve hanedan değişikliğinin üstünde kalan bu büyük Türk halkı, Türkçeyi koruyan mucizedir."³⁶²

3.4. Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak Dîvânu Lugâti't -Türk

Türk ilinden getirdiklerimizle Anadolu'da bulduklarımızı Türk aklıyla harmanladığımızda oraya çıkan Türkün yaşayış ve düşünüş biçiminin Türk felsefesi oluşturduğunu daha önce de belirtmiştik. Orta Asya'dan göçerken bilindiği üzere Türkler iki koldan hareket etmiş bu yüzden de bir kısım Türkler Anadolu'ya ulaşırken bir kısım Türkler de Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar yerleşmişlerdir. Türklerin Orta Asya'daki yaşam tarzlarıyla ilgili bilgileri büyük bir kısmını Kaşgarlı'nın sözlüğünden öğreniyoruz. Dil, Anadolu'ya ulaştığında bazı sözcükler aynen gelmiş bazılarında ufak ses değişiklikleri olmuş, bazılarında sözcük aynen gelmiş ama anlam farklılaşmasına uğramış bazı sözcükler de yerleşim yerlerine, dağlara, nehirlere ad olarak yaşamaya devam ediyor. Bazı sözcükler de sadece yerel ağızlarında kullanılıyor. Biz de Anadolu'ya ulaşmayı başaran ve kültürümüzü yansıtan sözcüklerden örnekler aktararak konuya açıklık getirmek istiyoruz.

---

³⁶¹ <https://www.dunyabizim.com/alinti/divan-i-lugat-it-turk-icin-oldurulen-bilim-adamlari-h30351.html>, DLT'yi çevirdiği için öldürülen bilim insanlarından bahseden bu bilgileri dikkatli ve çaprazlama okumalarla incelemek gerekir. Ancak öncelikle TDK'nin resmi internet sitesindeki bilgiler de dahil olmak üzere DLT'nin 2018 yılı TDK çevirisinin ön sözündeki bilgilerde de çeviri için öldürülen bilim insanlarından bahsedilmemiştir. Çeviren bilim insanlarının öldürüldüğü bilgiler arasında vardır ancak DLT'yi çevirdiği için değil, siyasi görüşlerinden dolayı öldürülmüş veya ceza aldıkları süre içerisinde ölmüşlerdir. Hatta Özbek asıllı Halid Said Hocayev'in yaptığı Azerbaycan Türkçesi çevirisi ölümünün ardından yayınlanmıştır., Mustafa Toker, "Halid Said Hocayev ve "Yeni Eliba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım" Adlı Eseri" . Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (1996): <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12720/154936>>

³⁶² Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan vatana Fikrî Yazılar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 207.

Türlerin savaş ve mücadelelerle geçen bir geçmişi olsa da bu onları günlük hayatın nimetlerin uzaklaştırmamış kendi kurdukları medeniyet çerçevesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Köprülünün yukarıda belirttiği üzere Türkler iptidai ve basit zevkli bir halk kitlesi olmamışlardır. Türkistan'dan günümüze ulaşan sözcükleri incelemeye DLT'yi kaynak olarak öncelikle ünlük hayattan başlamak istiyoruz.

Türkler giyim kuşamlarına öteden beri önem veren bir millettir. Türklerin elbiselerini kırışıklıklarını düzeltmek için ütiledikleri ve bu alete de ütüg demişlerdir.

“ütüg mala şeklinde bir demirdir. Kırışıklıkları gitsin diye elbisenin dikiş yerleri onunla kızdırılır.”³⁶³ Akalın bu durumu Türklerin köklü bir giyim kültürünün olduğu ve ütülü giyimi de bir medeniyet göstergesi olduğu şeklinde yorumlar.³⁶⁴ Yeri gelmişken sözcük olarak günümüze ulaşmasa da kültürel olarak günümüze ulaşan mendil kullanma veya taşıma alışkanlığından bahsedelim. Bu durum için DLT'de kullanılan sözcük üle.tü'dür.

“üle.tü erkeklerin, burunlarını temizlemek için koyunlarında bulundurdıkları ipek parçası.”³⁶⁵

Bir başka medeniyet göstergesi de tanışmadır. Kaşgarlı boy sözcüğünü açıklarken karşılıklı tanışmanın nasıl olduğunu da anlatmıştır.

“ bo.y kalınlaştırarak. Cemaat, kabile, aşiret. Oğuzca. Birbirini tanımayan iki kişi selamlaştıktan sonra bo.y kim der; “cemaatin, aşiretin, kavmin kim? demektir. Sorulan kişi Salgur der; yani “benim cemaatim Salgur kabilesidir.” Veya kitabın başında saydığım boylardan birini zikreder ki onlar kabilelerinin atalarının adlarıdır. Sonra konuşmaya başlarlar veya durmaksızın ayrılırlar. Böylece her biri diğerinin grubunu bilmiş olur.”³⁶⁶

Günümüzde tanışma sırasında benzer bir diyalog geçer. Boy kim yerine kimlerdensin? Sorusunu sorarız. Bu durumla bağlantılı olarak yine sosyal ilişkilerimizde kullandığımız ve hâlâ oturmamış bir nezaket kuralı da DLT'de karşımıza çıkar:

“ Sen “sen” anlamında bir kelime. Bu sözü Türkler; çocuklar, hizmetçiler, yaş ve mertebe bakımından küçük olanlar için kullanırlar. Hürmet için ve mertebesi olan için z ile siz derler.”³⁶⁷ Oğuzcadaki kullanım da tam tersidir.

Örnekleyeceğimiz bir başka sözcük de yine eskiden büyük kız kardeş anlamında kullanılan ancak günümüz küçük bir se değişikliği ve anlam genişlemesine uğrayan eçe sözcüğüdür.

³⁶³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “ütüg” md., 32.

³⁶⁴ ŞükrüHaluk Akalın, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut ve Dîvânu Lugâti't -Türk* (Ankara: TDK, 2019.), 108-109.

³⁶⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 69.

³⁶⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 405.

³⁶⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*,147.

“eçe” eke anlamındadır.; “büyük kız kardeş “demektir.” Bu sözcük güncel Türkçe sözlükte yer almazken Amasya’nın Merzifon ilçesinin Şamba yeni adıyla Elma Yolu köyünde yerel ağızda eçi şeklinde teyze veya hala için kullanılagelir. Araştırıldığında daha birçok söz varlığının yerel ağızlarda yaşadığı görülür. Çünkü yerel halk anladığı dili kullanır, kendinden olanı benimser ve korur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı sözcükler de yer isimlerinde yaşamaya devam eder. Özellikle Oğuz boylarının isimleri yurdumuzun birçok yerinde ilçe ve köy adı olarak kullanılmaya devam eder.

Yer adları hem dilin devamlılığı hem de Türk tarihi ve kültürü adına önemli bir birikimdir. Kaynağını halkın hafızası oluşturduğu için korunması ve unutulmaması için kayıt altına alınmaları önemlidir. Baykara’nın, tarihçi Zeki V. Togan’dan yaptığı aktarımda Togan, Türk milletinin dünyanın neresinde olursa olsun yerleştiği yerin en ufak noktasına kadar isimler verdiğini söyler. Türkler Anadolu’ya yerleşmesiyle birlikte yeni yerleşim yerlerine de Türkçe adlar vermeye başlamışlardır. Kayıt altına alınmayanlar unutulacaktır. Yeni adlar sadece yerleşim yerlerine değil, dağ, dere, tepe ve hatta kayalara bile Türkçe isimler vermişlerdir. İsimler verilirken de Türk kabile ve şahsiyetlerinin isimleri bir olay veya çağrışım ve benzetmelerden de yararlanmışlardır. Ayrıca şive özellikleri taşıyanlar da vardır.³⁶⁸

Bu yer adlarından biri de yırtıcı bir kuşunu adı olan sungurdur. DLT’de “ sunkur yırtıcı kuşlardan birinin adıdır.”³⁶⁹ şeklinde geçerken Türkçe sözlükte de “sungur: Doğana benzeyen, avcı, yırtıcı bir kuş.”³⁷⁰ olarak tanımlanmıştır. Bu sözcük de Çorum’un bir ilçesi olan Sungurlu’da adını yaşatır. Ayrıca orada yaşayanlar ailelerin soyadı olarak da kullanılan sungur veya aksungur sözcüğü böylelikle nesilden nesile aktarılmaya ve yaşamaya devam edecektir.

Organ adlarından da günümüze kadar ulaşan örnekler vardır. Böğür sözcüğü DLT’de “böğür” yazımıyla böbrek olarak tanımlanmıştır.³⁷¹ Günümüz Türkçesine de anlam olarak birbiriyle ilişkili ama böğür ve böbrek olmak üzere iki ayrı sözcük olarak ulaşır.

Kültür ve dili taşıyan en sessiz ve fark edilmeyen ve kesintisiz bir süreci takip eden zenginliğimiz çocuk oyunlarıdır. Huizinga oyunu kültürden daha eski bir kavram olarak görür. Ona göre oyun kültürün üreticisidir ve kültürden ötedir.³⁷² Biz de bu görüşe katılmakla birlikte kültürün taşıyıcısıdır diye eklemek istiyoruz. 11. Yüzyılda ve daha öncesinde oynandığı bilinen aşık oyunu günümüzde de yakın zamana kadar hem küçüklerin hem de

³⁶⁸ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü* (İstanbul: Post Yayınları, 2021), 167.

³⁶⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “sunkur” md., 503.

³⁷⁰ Türkçe Sözlük, (Ankara: TDK, 2019), “sungur” md., 2171.

³⁷¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “böğür”, mad., 155.

³⁷² Johan Huizinga, *Homo Ludens Oyunun Kültürel İşlevi Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Dorlion yayınları, 2021.), 9-40.

büyüklerin oynadığı bir oyundur. Aşık oyunu DLT’de kurallarının adlandırıldığı çik ve bök maddelerinde tanımlanır.

“çik aşık oyununda aşığın karnı üzerine düşmesi halinde kullanılan edat.”³⁷³

Akkaya’nın çocuk oyunları ile ilgili yazdığı kitabında da “çik Aşığın iç kısmı yana gelir. Dik, duruşu sağlam”³⁷⁴ olarak kural tanımlanır. Görüldüğü üzere kuralların adı dahi değişmemiştir.

Son olarak da kadın sözcüğünü değerlendirmek istiyoruz. Bir milletin mediyet seviyesi kadına verdiği değerle ölçülür. Bu noktada Türk milleti kadına büyük değer vermiş onu erkeğin eşiti saymıştır. DLT’de kadın ve kadının aldığı roller ve ünvanlarla ilgili, kadının kullandığı özel eşyalara kadar mahrem sözcükler de dâhil olmak üzere İsmail Erdoğan’ın konuyla ilgili makalesinde yer aldığı üzere otuzdan fazla sözcüğün yer aldığı görülür.³⁷⁵

Divanda kadın sözcüğü tanımlanmıştır ancak günümüzde kullanılan anlamda değildir. Önceki bölümlerde bu anlamları açıkladığımız için tekrara düşmemek adına buraya almıyoruz.

DLT’de “ura.gu.t kadın”³⁷⁶ olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra ana sözcüğü anne olarak günümüze ulaşır.³⁷⁷

Tarihte Türk deyince insanların gözünde canlanan genel manzara at üstünde kılıç sallayan kelle kesen savaşmaktan başka dertleri olmayan çadırları sırtında ova bayır gezen saldırgan hatta ilkel kabile olarak nitelendirilen insan topluluklarıdır. Verilen bu kıymetli eserler göstermiştir ki işin aslı dizlerden filmlerden izlenen tarihten çok farklıdır. Yeter ki anlamaya ve öğrenmeye çalışalım. Tarihi bilimsel kaynaklardan analitik bir şekilde okumak şarttır. Türkler asırlarca bağımsızlıkları için mücadele vermiş bir millettir. Görüldüğü üzere bu mücadeleyi sadece kılıçla değil kalemle de vererek başarıya ulaşmış tarihe adını altın harflerle yazdırmıştır.

Türk Felsefesinin kurucu metinleri olarak incelediğimiz eserlerden anladığımız üzere Türkler, zamanın, bölgenin, yaşamın zor şartlarına rağmen inceliklerini yitirmemiş lirik aşk şiipleri de yazmışlardır. Bu bağlamda sitem içeren bir aşk şiiiri örneği verelim:

“Birin mana sözkiye

Menlig kara tuzkiya

Yelwin tutar közkiye

---

³⁷³ Kaşgarlı Mahmut, *Divânu Lugâti’t –Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “çik” md.,145.

³⁷⁴ Ali Akkaya, *Oyun ve Çocuk* (Ankara: Phonenix Yayınevi, 2018).

³⁷⁵ Erdoğan, İsmail . ““Divanu Lugati’t-Türk’te Kadın İle İlgili Kavramlar”. Dini Araştırmalar 19 / 49 (Kasım 2016): 197-207 . <https://doi.org/10.15745/da.267270>

³⁷⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Divânu Lugâti’t –Türk*, 71.

³⁷⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divânu Lugâti’t –Türk*, 45.

munum menin biline”³⁷⁸

Öte yandan dünyayı anlamlandırma çabaları hep sürmüş, Varlık, bilgi, evren, Tanrı, astronomi hatta astroloji ve burçlar, konusunda kendilerini oldukça geliştirerek bunları da yazdıkları şiirlerle günümüze ulaştırmayı başarmışlardır.

Türklerin bu derece sağlam bir şekilde günümüze ulaşan kültür ve medeniyetlerinin temeli onların sağlam ahlak anlayışıdır. Bu ahlak anlayışının kapsamı oldukça geniştir. Bilgi, erdem, dili korumak, töre, aile, saygı, sevgi gibi birçok değer Türk ahlak anlayışını şekillendirir. Bu değerler de bize hikmetli sözlerle, şiirlerle, öğütlerle ulaşır.

Konumuz gereği Türklerin bilgi, varlık, evren, Tanrı vb. tasavvurlarını DLT’den edindiğimiz birikimle açıklamaya çalışacağız.

Türkler için bilgi kuvvettir. Bilgili kişiye ayrı bir saygı gösterilir. Onların sözlerinin dinlenmesi gerektiği dile getirilir. DLT’de bilgi ve bilgeliğe ilgili birçok sözcüğün kullanılması da bilgiye verilen önemi göstermek açısından oldukça önemlidir. Örnek verecek olursak:

Bilig akıl, hikmet, ilim³⁷⁹

Öge akılca üstün olana verilen lakap³⁸⁰

Bügü alim, bilge ,akıllı³⁸¹

Biliglig alim, akıllı hakim için biliglig kişi denir³⁸²

Kut belgü.si bilig. Anlamı: Talihin işareti ilim ve akıldır.³⁸³

Antik Yunan felsefesinden bu yana erdem ve bilgeliğe yakın ilişkide olan kavramlardır. Bilgelik/ hikmet erdemi Platon’un dört temel erdeminden ilkinin oluşturur ve bilgeliğe ve erdem birbirinden ayrı düşünülemez. DLT’de aynı yakın ilişkiyi görmekteyiz.³⁸⁴ Bilgelik, erdem ve akıllı seçmek bir ayrıcalık olarak görülmüş, bilgeliğe ulaşmak için de kibir gösterilmemesi gerektiği aşağıdaki dizelerde vurgulanmıştır. Hatta önceden ilim ve hikmet sahibi olanları anmanın da onların gönüllerini arındırdığını da dörtlüklerle dile getirmişlerdir.

“Biligni irdedim

³⁷⁸ Diyor ki: Bir hazırlık yap ve bana bir sözcük söyle! Ey kara benli! Ey av tutan büyüğü gözlere sahip güzel! Benim bu aşkla neler çektiğimi de bil! Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), “men” md., 493.

³⁷⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 43.

³⁸⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “öge” mad.,44.

³⁸¹ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “büğü” mad., 185.

³⁸² Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “biliglig” mad., 223.

³⁸³ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk*, “belgü” mad., 185.

³⁸⁴ Cafer Sadık Yaran, “Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lugâti’t -Türk’ünde Erdem ve Bilgelik” İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 18, yıl 2008, 25.*

Bügü.ni üdürdüm

Özümnü adırdım

Yalgıl atım yazlınu.r"³⁸⁵

“Erdem tile öğrenipen bolma küwe.z

Erdemsizin öğünse enmegüde ene.r"³⁸⁶

DLT’de sadece bilgiye ulaşmak değil öğütlü bilgiye ulaşmak ve uygulama noktasında bilgiyi verenin tecrübelerinin de dikkate alınması tavsiye edilmiştir. Cafer Sadık Yaran’ın değerlendirmesiyle bu noktada epistemolojideki bilgi türlerinden başka bir bilgi türü karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgi türü atasözlerinde dile getirilen öğütlü bilgidir. Öğütlü bilgide, bilginin içeriğinin öğüt verebilmesi, bu bilgiyi veren kişinin yetkin olması ve bilginin sonucunda da faydalı olması belirtilmiştir.³⁸⁷

DLT’de bilgi ve bilgelikle ilgili verilebilecek birçok örnek olmasına rağmen biz genel bir kanı oluşturmak adına bu kadarıyla yetinmeyi uygun buluyoruz.

Türkler, çok uzun yıllardan beri dünya, evren, yaratılış, astronomi, astroloji, yıldızlar, burçlar vb. konularla ilgilenmişler ve bunlarla ilgili bilgilerini de eserlerinde paylaşmışlardır. İslamiyet’ten önceki Gök Tanrı inançları, on iki hayvanlı takvim, İslamiyet sonrasında Kutadgu Bilig’de de örneklerini gördüğümüz yıldızlar ve burçlar ve onların özelliklerinin anlatıldığı dizeler, yine DLT’de Kaşgarlı’nın çizdiği harita için dünyanın şekli olan daire diye açıklamada bulunması ve dörtlüklerden edilen bilgilerle bu konuda da bir birikimlerinin olduğundan söz edebiliriz.

Göğün yaratılışı, gece ve gündüzlerin birbirini takibiyle ilgili aşağıdaki dörtlük DLT’de çeş(firuze rengi) maddesinde örneklenmiştir:

“Yarattı yaşıl çeş

Sawurdu ürün kaş

Tizildi Karakuş

---

³⁸⁵ Diyor ki; Hikmet ve ilmi istedim. Akıllı bilgeyi seçtim. İnsanlar arasında kendimi ayırdım. Bundan dolayı, ak yeleli atım bu iş için çözülmektedir. Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 446

³⁸⁶ Diyor ki; Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır. Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti’t -Türk* , çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 115.

³⁸⁷ “kengeşlig bilig üdreşür, kengeşsiz bilig opraşur.(Öğütlü bilgi meyve verir, öğütsüz bilgi yıpranır.)” Cafer Sadık Yaran, “Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lugâti’t -Türk’ünde Erdem ve Bilgelik*” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 18, yıl 2008,29.

Tün kün ü.ze yörgenü.r”³⁸⁸

Aşağıdaki dörtlükte de hava olayları basit bir dille açıklanmıştır.

“Kuydi bulut yağmurın

Kerip tuta.r ak torı.n

Kırka kodtı ol karın

Akın akar engreşür³⁸⁹

Aşağıya vereceğimiz örnekte de güneş ve yıldızlar yaşamın uzunluğu açısından insanlar ile karşılaştırılmış insanların değil ay ve yıldızların sonsuz olduğu vurgulanmıştır. Yaradılışla ilgili konuların dönemin insanlarına bu şekilde basitleştirilerek karşılaştırmalı anlatılması öğretimin amacına ulaşması açısından son derece kıymetlidir. Mengü maddesindeki örneğiyle ikilik şu şekildedir:

“Mengü ebedî olan şey ve ebedî oluş. Bu, hem isim hem mastardır. Mengü aju.n; “sonsuzluk yurdu (cennet) demektir.

togup takı kalmadı mengü eren

ajun küni yulduzı tutçı toga.r

Zamanı niteleyerek diyor ki: Doğan sonsuza kadar yaşamamıştır. Dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar ve yıpranmazlar.”³⁹⁰

Erdoğan, *Dîvânu Lugâti't -Türk'te Dini Kavramalar ile ilgili yazdığı makalesinde DLT'nin dini kavramların çoğunun karşıladığını ancak Arapça ve Farsçanın etkisiyle kullanılan Türkçe karşılıklar değişime uğramıştır.*³⁹¹ Buradan hareketle belirtmeliyiz ki Türkçe bilimin ve kültürün tüm ihtiyaçlarının karşılayabilecek zenginlikte bir dildir.

---

³⁸⁸ Göğü tasvir ederek diyor ki; Yüce Allah göğü firuze yeşilliğinde yarattı. Yıldızları da yeşim gibi üzerine serpti. Onlar (yeşim) yüzükte bulunan taşlardır. Ondan Mizan (yıldızı) dizildi. Onlar (Türklerin) Kara kuş dediği yıldızlardır. Gündüzle gece birbiri üzerine dönerler. Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilesun-Ziyat Akkoyunlu (Ankara: TDK, 2018), 143-144.

³⁸⁹ Diyor ki: Bulut yağmurunu döktü; ağını havaya yaydı. Bununla bulutu kastediyor. Karını dağa bıraktı.; oradan sel olup, inleyip şarıldayarak akmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 365.

³⁹⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânu Lugâti't -Türk*, 502.

³⁹¹ İsmail Erdoğan, *Dîvânu Lugâti't -Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar*, İslami Araştırmalar 2016, 27(2): 164-172.

SONUÇ

“Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak” için çıktığımız bu yolda Türkistan’dan Türkiye’ye bir köprü olan ve Türk Felsefinin kurucu metinleri olarak saydığımız eserleri ve o eserlerin mimarı olan seçkin zekalarla yoldaşlık ederek eserlerindeki temel temalarla ilgili incelemelerde bulunduk.

Türklerin tarih sahnesine çıkmalarından itibaren yazılı bir dillerinin varlığı henüz tam olarak kanıtlanamasa da en uzak tarihe belgelenen yazılı kaynaklarımız Orhun Yazıtları ve çevresindeki yazıtlardan ve yakın ilişki içinde oldukları tahmin edilen Sümerlerden bize ulaşan yazılı belgeler ışında Türkçenin mecaz ve benzetmeleri kullanacak kadar gelişmiş bir dil olduğu sonucuna vardık. Kendi kurallarıyla oluşturdukları bir alfabenin olması, bir gramer bilgisinin olması Türkçeyi belgelenenden daha önceye taşımada bize kaynaklık edecektir.

Türkler günümüze kadar birden çok alfabe kullanmalarına rağmen asla dillerinden ödün vermemişler, tarihsel olağan süreç içinde başka dillerle etkileşimde bulunsalar da tarihin her döneminde Türkçe konuşmaya devam etmişlerdir. Bu süreçte en büyük katkıyı Karahanlı Devleti gibi Türkçeyi resmi dil olarak kullanan devletler, Türklerin İslamiyet’i kabulü ile Arapçaya teslim olmadan Türkçeyle dinlerini öğretmeye çalışan başta Yesevî olmak üzere Horasan ve Anadolu erenleri ve Karamanoğlu Beyliğinin öncülüğünde Türk beylikleri yapmışlardır. Böylece de Türkçe bu tarihi süreç içinde hiç kesintiye uğramadan her geçtiği yolda daha da sağlamlaşarak geniş bir coğrafyaya yayılmayı başarmıştır.

Türk İslam medeniyeti Filozofu olan ve ikinci öğretmen olarak adlandırılan Farabi’nin *İlimlerin Sayımı* adlı kitabını inceleyerek özellikle dil düşünce mantık irtibatının ne kadar önemli olduğundan hareketle dil ve düşüncenin birbirinden ayrı düşünülemediği ve tüm ilimlerin buna bağlı olduğunu tespit ettik.

Farabi'den aldığımız feyzle Türk-İslam edebi eserlerini inceleyerek bir Türk felsefesinin imkânı konusunda incelemelerde bulunduk. Düşüncenin jeo felsefeyle irtibatının da etkilerini göz önüne alarak Ata yurtta meydana gelen eserler Türklere kültürlerini, törelerini, iyiliği, doğruluğu, adaleti, mutluluğu vb. insanı insan yapan tüm değerleri alışıla gelen şekilde yani dizelerle, şiirlerle, hikâyelerle, anladıkları ve düşündükleri dil olan Türkçeyle anlatmışlar ve bu kıymetli eserler Ana yurda ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Ulaşan bu eserlerde gördük ki dil olsun düşünce olsun güncelliğini koruyor. O eserleri hala okuyabiliyor ve bize bıraktığı felsefi birikimi anlayabiliyoruz.

Türkistan'dan bize günümüze kadar ulaşabilmiş ve tüm dünyanın yüzünü Türklerin ata yurduna çeviren en önemli eserlerden birini, Divanu Lugati't-Türk'ü, dil ve kültürümüze katkıları açısından inceledik. DLT, Kaşgarlı Mahmut'un Türklerin yaşadığı yerleri gezerek hazırladığı karşılaştırmalı lehçeler sözlüğüdür. Dokuz bin civarı sözcük barındırır. Bunun yanı sıra birçok şiir, atasözü, nazım şeklinde yazılmış destanlar, savaş hikayeleri, yemek tarifi, çocuk oyunları vb. günlük hayatı da içine alan onlarca bilgiyi bizlere aktarır ki bu da onu ansiklopedik bir sözlük yapar. Bünyesinde barındırdığı sözcükler ve edebi ürünleri günümüz Türkçesiyle karşılaştırdığımızda o dönemde kullanılan birçok sözün ve kültürel öğelerin hala günümüzde kaybolmadan yaşadığını tespit ettik.

Bir milleti ayakta tutan onun kökleridir. Kökler ne kadar derinde ise beslendiği kaynaklar çok ve sağlamdır. Bir hayat ağacı gibi köklerden aldığı güçle ağacın dalları da çoğalır, gürleşir ve meyve verir. Bizler de bu eserlerle köklerimize ulaşma imkânı bulduk ve dilimizin, kültürümüzün ne kadar zengin, sağlam ve tükenmez bir kaynaktan beslendiğini gördük. Atalarımızdan aldığımız bu mirası aldığımız ölçüde koruyarak, geliştirerek eğitim sistemimizde kitaplarda sadece bir başlığın maddeleri olarak öğrenmekle kalmayıp tarihin ve eserin hakkını vererek, hayatımızda layık olduğu yere koyarak ilerlemek Türk tarihi, dili ve kültürü adına en büyük ödevimiz olmalıdır.

Dil atamız Kaşgarlı'nın "Gidişi ilk adım gösterir." sözüyle başladık, Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk'ün sözüyle bitirelim: "Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır."

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Haluk. *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut ve Dîvânu Lugâti't -Türk*, Ankara: TDK, 2019.

Akar, Ali. *Türk Dili Tarihi* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Akar, Ali. *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Akkaya, Ali. *Oyun ve Çocuk*, Ankara: Phonenix Yayınevi, 2018.

Akün, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmud", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2002), 25/ 9-15

Akyol, Aygün, Mevlüt Uyanık, İclal Arslan. *İslam Felsefesi Tanımlar Sözlüğü* Ankara: Elis Yayınları, 2016.

Akyol, Aygün. *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.

Akyol, Aygün. *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

Akyol, Aygün, *İbn Hadun'da Kültür ve Medeniyet Tasavvuru*, Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Akyol, Aygün "Türk Din Tasavvuruna Yesevi Merkezli Bakış" Yedi Tepe Üniversitesi Tarih Bölümü 1. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-2-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı.

Akyüz, Kenan. *Batı Etkisinde Türk Şiiri Antolojisi* İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1985.

Arat, Reşit Rahmeti. *Eski Türk Şiiri* Ankara: TDK, 2007.

Arçın, Salih Mehmet. *Dede Korkut Hikâyeleri* İstanbul: Koridor Yayınları, 2021.

Arık, Remzi Oğuz. *Coğrafyadan vatana Fikrî Yazılar* İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

Aristoteles. *Poetika*, çev. İsmail Tunalı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998.

- Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, İstanbul: Pegasus, 2017.
- Ata, Aysu. *Orhun Türkçesi* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Aydın, Erhan. *Taşa Kazınan Tarih*, İstanbul, Kronik Kitap, 2018.
- Aydın, Erhan, *Sibirya'da Türk İzleri*, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.
- Aydın, Erhan. *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Aydın, Osman. "İmam Serahsi'nin İçinde Yaşadığı Siyasi Ortam ve Hapis Hayatı", *Diyanet İlmî Dergi*, Serahsi Özel Sayısı, cilt.49; sayı:2; 2013,9-15,
- Aydın, Yaşar. "Fârâbî: İslam Felsefesinin Kurucu Filozofu" *El-Muallimu's Sâni Fârâbî*, Ankara: DİB, 2017.
- Ayık, Hasan. "Günümüze Örnekliliği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu" *El-Muallimu's Sâni Fârâbî*, Ankara: DİB, 2017.
- Ayvazoğlu, Beşir. *Yahya Kemal Eve Dönen Adam*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996.
- Barthold, V.V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulûsi Özdem, Ankara: TTK, 2019.
- Barthold, V.v. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R.H. Özdem (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 86.
- Baykara, Tuncer "Türklüğün En Eski Zamanları" *Genel Türk Tarihi 1*, Ankara 2002.
- Baykara, Tuncer. *Türk Kültürü*, İstanbul: Post Yayınları, 2021.
- Bayrakdar, Mehmet. *Medler ve Türkler*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Bayrakdar, Mehmet. *Yunanistan'da Saka Türk'ü Üç Filozof*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam felsefesine Giriş*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Bayram, Duygu. *Dede Korkut Hikâyelerinin Felsefi Analizi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2019
- Ben-Zaken, Avner. *Hay bin Yakzan'ı Okumak*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
- Bozkurt, Ömer. "Günümüz Örnekliliği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu" *El-Muallimu's Sâni Fârâbî*, Ankara: DİB, 2017.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK, 2015), "ıye" md., 101.
- Cansever, Edip. *Gelmiş Bulundum*, haz. Bedirhan Toprak, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Ciylan, Ferhat. *Kaşgarlı Mahmut*, çev. Zeynure Öztürk, İstanbul: Kaknüs, 2015. Musabaev, G.G. "Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler" *Türk Dili Divanı Lûgat-it-Türk Özel Sayısı*, çev. Hasan Eren, yıl 22, cilt XXVII, sayı 253, 1972, 115.
- Çobanoğlu, Özkul. *Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.

- Develi, Hayati. *Osmanlı'nın Dili*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
- Dilaçar, Agop. *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: TDK, 2016.
- Durukoğlu, Salim. Büyükelçi, Betül. "Türk Dilinde Noktalama işaretlerinin Kullanımı ve Tarihi Gelişimi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 2018,(s.14) c.6 / s.13
- Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) için bkz. Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Sîbeveyhi" TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/130-134.
- Ebû-Hayyan. *Kitâb-al İdrâk li-lisân al-Atrâk*, çev. Ahmet Caferoğlu, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Ercilesun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Ercilesun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Erdoğan, İsmail. "'Divanu Lugati't-Türk'te Kadın İle İlgili Kavramlar". *Dini Araştırmalar* 19 / 49 (Kasım 2016): 197-207. <https://doi.org/10.15745/da.267270>
- Erdoğan, Ömer Faruk. "Fârâbî'nin Tevhîd Anlayışı ve Sıfatlar Meselesi" *El-Muallimu's Sâni Fârâbî* (Ankara: DİB, 2017), 318. Mahmut Kaya, *Felsefe Metinleri*, (İstanbul: Klasik Yay. 2017), 113.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2003.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000.
- Ergüç, Davut Recep. *Ötügen'den Ankara'ya Türk Tarihi*, İzmir: Saray Kitapevleri, 1996.
- Farabi, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018
- Farabi. *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayınları, 2018.
- Farabi. *İlimlerin Sayımı*, tlf ve terc. Mevlut Uyanık-Aygün Akyol, Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf*, çev., Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Akıllı Türk, Makul Tarih*, İstanbul: Papersense Yayınları, 2018.
- Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Göka, Erol. *Türk'ün Göçebe Ruhu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Grigory Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesi*, İstanbul: Ema Klasik Yayınları, 2017.
- Günaltay, Şemsettin. *Tarih 1*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1939.
- Gündoğdu, Abdullah "Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (Göktürklerden Osmanlılara)", *"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*" Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: Ankara: 2010.
- Gündoğdu, Abdullah. *Türk Jeopolitiği*, İstanbul: IQ Yayıncılık, 2009.
- Güngör, Erol. *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.

Güran, Kurtuluş. *Türk Tarihinin Ana Hatları Kemalist Yönetimin Resmî Tarih Tezi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019.

Hacip, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Has Hacip, Yusuf. *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2020.

<https://abdigm.meb.gov.tr/www/unesco-2020-yilini-bilge-tonyukuk-yili-olarak-ilan-etti/icerik/137>.

<https://dersbelgeligi.wordpress.com/> (Mektubun aslı Amerika, Seattle, Squamish Müzesinde korunmaktadır.)

<https://kafkassam.com/mevlut-uyanik-turkistan-turkiye-irtibatinin-kulturel-surekliligini-ahmet-yesevi-uzerinden-takip-etmek.html>.

<https://turku.sitesi.web.tr/turkmenistan/havar-havar-can-hatice.html>,”

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/+grafi>

<https://www.karar.com/dede-korkutun-3-nushasi-bulundu-kayip-13-destan-da-ortaya-cikti-1192662>.

<https://www.kirmizilar.com/tr/index.php/soylesiler/item/332-bir-turk-felsefesinin-imkani-prof-dr-mevlut-uyanik-ile-soylesi>.

Huizinga, Johan. *Homo Ludens Oyunun Kültürel İşlevi Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Dorlion yayınları, 2021.

İbni Haldun. *Mukaddime 1. Cilt*, çev. Turan Dursun, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.

İnan, A. Afet. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara: Türk Tarik Kurumu 1959.

İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarik Kurumu, 2017.

Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, c. 2, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994.

Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*, c. 2, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1984.

Kale, Metin <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/687302>, s.11.

Karahan, Akartürk. *Divânu Lugâti't -Türk' Göre XI. Yüzyıl Lehçe Bilgisi*, Ankara: TDK, 2013.

Karahan, Leyla. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.

Karal, Enver Ziya. “Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: TTK, 2001.

- Karal, Enver Ziya. "Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)" *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, (Ankara: TTK, 2001), 16.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divânu Lugâti't -Türk*, çev. Ahmet Bican Erçilesun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara: TDK, 2018.
- Kaya, Mahmut. *Felsefe Metinleri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Kayhan, Shurubu, <http://turksam.org/>
- Keklik, Nihat. *Türkler ve Felsefe*, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1986.
- Kılıç, Cemil. *Türkçe İbadet*, İstanbul: Kırmızıkeci Yayınları, 2021.
- Korkmaz, Zeynep. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*, Ankara: TDK, 2015.
- Korkmaz, Zeynep. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, Ankara: TDK, 2007.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Ankara: TDK, 2013.
- Köprülü, Fuad. *İlk Mutasavvıflar*, sad. Orhan F. Köprülü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Montesquieu. *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Berna Günen, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.
- Mutiy, İbrahim, de Osmanov "Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında" çev. Hülya Kasapoğlu Çengel, Bilig sayı23 güz 2002.
- Nerimanoğlu, Kamil Veli. *Türk Dilinin Bestecisi, Ressamı ve Mimarı*, Ankara: TTK, 1993.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Orakçı, Cengizhan. *Yahya Kemal Beyatlı*, Ankara: Alternatif Yayınları, 2003.
- Ortaylı, İlber. *Üç Kıtada Osmanlılar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Osman Nedim Tuna. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara: TDK, 2020.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, c. 1, Ankara: TTK, 2014.
- Özakıncı, Cengiz. *Kalemin Namusu/1 Türk Savun Kendini*, İstanbul: Otopsi Yay., 2019.
- Özakıncı, Cengiz. *Dil ve Din*, İstanbul: Payel yay., 1998, s.41 alıntısıyla A.K. Boronkov: "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai" çev.: Rasime Uygun, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1954, İkinci baskı:1988 s.59-65.
- Özakıncı, Cengiz. *Dil ve Din*, İstanbul: Payel yayınları,1998.
- Öztürk, Ali. *Çağlar İçinde Türk Destanları*, İstanbul: Tavaslı Matbaacılık, 2000.
- Rousseau, Jean –Jacques *Melodi ve Müziksel taklit ile ilişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, çev., Ömer Albayrak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Sadıkov, Kasımcan. Çev. Saidbek Boltabayev, “Kudadgu Bilig’de Yer Alan Mektuplar Üzerine”, *Karabük Türkoloji Dergisi, Cilt/Sayı: II* (2020), (Karabük: 2020), 67.

Shurubu Kayhan, <http://turksam.org/>

Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma Arap fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik Kitap, 2021

Süleymenov Olcas. *Kelimenin Şifresi “1001 Söz” Geniş Kapsamlı Etimoloji Sözlüğüne Giriş*, İstanbul: Teas Press Yayıncılık, 2017.

Şahin, Eyüp. “Fârâbî’nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü” *El-Muallimu’s Sâñ Fârâbî*, Ankara: DİB, 2017.

Şahin, Sinan, *Maveraünnehir’in Sosyal ve İdarî Yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.

Şener, Halil İbrahim. “Karahanlılarda Dil ve Edebiyat”, *Türkler* c.5, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 784-792.,

Şimşir, Sebahattin. *Coğrafyadan Vatana Türkistan’da Türkler*, İstanbul: post yayınevi, 2019.

T.C. Anayasası, md. 3, İstanbul: Kapsam Yayınları, 2021.

T.T.T. Cemiyeti, *Tarih 1, Tarihtenevelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1932.

Talat Tekin. *Türk Dili Türk Şiiri özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Sayı 409, Ankara: TDK, 1986.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Mahur Beste*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Taşgöl, Ahmet. *Gök-Türkler* (Ankara: TTK, 2019).

Tayşi, Mehmet Serhan. *Ali Emîrî Efendi’nin İzinde*, söy. Taha Kılınc, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

TDK resmi internet <https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>

TDV İslâm Ansiklopedisi 3.c. (İstanbul: TDV, 1991), “Aristo” md.,375-378.

Tekeli, Sevim. *İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb’un Haritasına Dayanarak En Amerika Haritasını Çizen Türk Amiralı Pîrî Reis*, Ankara: TTK, 1985.

Tekin, Şinasi. *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.

Tekin, Talat. *Hunların Dili*, Ankara: Doruk Yayınları, 1993.

Tekin, Talat. *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg Yayınları, 1997.

Tekin, Talat. *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg Yayınları, 1997.

Tekin, Talat. *Tarihi Türk Yazı Dilleri Makaleler 2*, Ankara, TDK yay. 2013.

Tekinoğlu, Hüseyin. *Göktürkler*, İstanbul: Kamer yayınları, 2018.

- Tevfikoğlu, Muhtar. *Ali Emîrî Efendi*, Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Tevfikoğlu, Muhtar “Kilisli Muallim Rıfat Anlatıyor ‘ Bildiklerim” *Ali Emîrî Efendi*, (Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları, 1989), 177.
- Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000.
- Türk Ocağı ve Türk Yurdu Dergisi Üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesini Takip Etmek, Türk Yurdu Dergisi, 7. Devre, cilt 39(71), yıl 108, sayı 377(738), 24.
- Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK, 2019, “Coğrafya” md. 470.
- Uyanık, Mevlüt “*Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi*” *Pir-i Türkistân Hoca Ahmet Yesevî* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 354-357.
- Uyanık, Mevlüt- Akyol Aygün, “*Farabi'nin Medeniyet Tasavvuru ve Kurucu Metni Olarak - İhsan'la-Ulum-Adlı Eserinin Tahlili*” *Maarife*, Yaz 2015, 15/1 ses. 33-65
- Uyanık, Mevlüt. Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi: Teşekkül Dönemi*, Ankara: Elis Yayıncılık 2017.
- Uyanık, Mevlüt. Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi: Tenkid Dönemi*, Ankara: Elis Yayıncılık 2018.
- Uyanık, Mevlüt. *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*, Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık, 2020.
- Uyanık, Mevlüt. “*İnanç, Ruh ve Aidiyet Eksenine Göç*”, *Diyanet Aylık Dergi*, (186, Haziran), 2006, 36, sa. Mal, “Küreselleşme Olgusu ve İpek Yolu Medeniyetinin Yeniden Diriliş”, *ÖSS Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18-19) 2013, 104 131.
- Uyanık-Mevlüt. *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Uyanık, Mevlüt. *Türk Felsefesi*, ed. Levent Bayraktar, Eskişehir: Kırmızılar Yayınları, 2018.
- Uyanık, Mevlüt. “*İmam Serahsi'nin Siyasi Tutumu ve Felsefi Temelleri*”, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesinin 11-13 Kasım 2021 tarihleri arasında Ankara'da düzenlediği uluslararası Dünden Bugüne Özbekistan Sempozyumuna sunulan bildiri.
- Uygur, Nermi. *Dilin Gücü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Uygur, Nermi, *Türk Felsefesinin Boyutları*, İstanbul: YKY, 2012.
- Yahya Kemal. *Eski Şiirin Rüzgârıyla*, İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1999.
- Yayına haz. Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, Kübra Özçetin, *Dîvânü Lügati't-Türk'ten Senglah'a Türkçe*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2017.
- Yesevî, Hoca Ahmet. *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yükneki, Edip Ahmet. *Atabet'ül-Hakayık*, çev. Ayşegül Çakan, İstanbul: İş Bankası Kùltür Yayınları, 2020.
- Zweig, Stefan, “Bizans'ın Fethi” *İnsanlığın Yıldızının Parladiğı Anlar*, Ankara: Panama Yayıncılık, yy.

